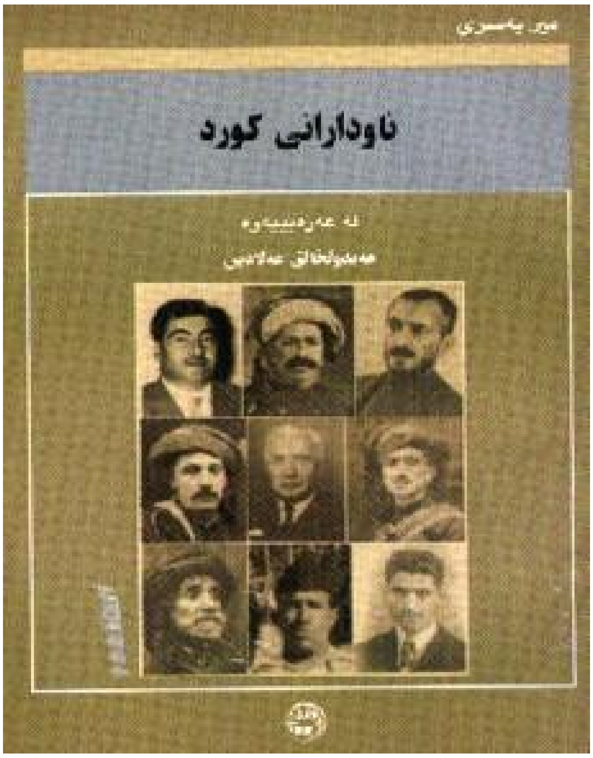
میر بەسری
ناودارانی کورد
لە عەرەبییەوە
عەبدولخالق عەلائەدین

ناودارانی کورد

نووسینی میر بەسری

عەبدول خالق عەلائەدین
کردوویەتی بەکوردی

سلێمانی ٢٠٠٢

- ناوی کتێب: ناودارانی کورد
- بابەت:
- نوسینی: میر بەسری
- وەرگێڕانی: عەبدول خالق عەلائەدین
- مۆنتاژی کۆمپیوتەری: تاڤگە فائق
- تیراژ: ٤٠٠ دانە
- ژمارەی سپاردن: ٥٩ی ٢٠٠٢
- کۆمپیوتەر و ئۆفسێتی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم

زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم (١٦٤)

پێشەکی وەرگێڕ

ئەوەی ڕاستی بێ دەمێك بوو ئاواتە خوازی ئەوە بووم کە بتوانم سەربوردە و بەسەرهاتی هەندێ لە پیاوانی هەڵکەوتە و سیاسەتمەداری لێهاتووی میللەتەکەمان بنووسم کە زوربەی زۆریان فەرامۆش کراون و هەقی خۆیان وەك پێویست نەدراوەتێ، بێ نازو بێ نەوازشت لە ئارامگەی سەرمەدی خامۆشاندا سەریان ناوەتەوە، هەمیشە شیعرە بەهادارەکەی شاعیری مەزنی کورد حاجی قادر لە مێشکما دەزرنگێتەوە کە دەڵێ:

کتێب و دەفتەر و تەئریخ و کاغەز
بەکوردی گەر بنوسرایە زوبانی
مەلا و شێخ و میر و پادشامان
هەتا مەحشەر دەما ناونیشانی

تا لەم دووایەدا خۆشبەختانە ئەو دەرفەت و هەلەم بۆ ڕەخسا تاسەو ئارەزوو نیازی پڕجۆشی هێنامە دی. ئەویش بەهۆی ئەم کتێبەی بە ناونیشانی "اعلام الكرد" دانەری "میر بەسرییە" کەوتە دەستم کەوا لە (لەندەن) بە زمانی عەرەبی ساڵی ١٩٩١ بە چاپ گەیەندراوە، ئیتر لەوساوە واتە لە ساڵی ١٩٩٢ بەسەر گەرمی‌یەوە کەوتمە کاری وەرگێڕانی بۆ زمانی شیرینی نەتەوەکەمان، دەبێ ئەوەش بە خوێنەری خۆشەویستمان ڕابگەیەنم کە دانەری ئەم کتێبە پیاوێکی بیانییە، نەلە ڕەگەز و نە لە ئاینا فڕی بەسەر کوردەوە نیە، کەچی ئەم نوسەرە مەردە ئەرك و ڕەنج و شەونخونی و ماندوبونێکی یەکجار زۆری کێشاوە کە شایستەی ڕێزو تەقدیری هەموو کوردێك بێ. دەتوانم بڵێم کەسی تر لە ئێمە لەبەر هەر هۆیەك بوبێت ئەم کارە پیرۆزەی بەم

شیوه فراوانییە نەکردووە کە ئەرکی سەرشانی خۆمان بوو، میرو سەردارو پاشاو رۆڵەی بەهرەوەرو خێرخوازی میللەتەکەمان زیندوو بکەینەوە، کارو رەفتارو هەلویستی جوامیرانەی نەتەوایەتیو کۆمەلایەتی و مرۆڤایەتی و بەخشندەییان بەرچاو بخەین، هەریەکەش بە پێی بارو دۆخ و سەردەمی خۆیان مامەلەیان لەگەلا بکرێ نەك بە تاوو تەرازوو پیوانەی ئەمرۆی بیروڕای سیاسی و چینایەتیو چەپ رەوی سەیر بکرین، ئەوەی زیاتر جێی داخ و پەرۆشییە ئیمە نەك کەم تەرخەمیمان لەوەدایە کە یادیان ناکەینەوە و ریزمان لێ نەناون و پەیکەرمان بۆ نەتاشیون، یا لە سوچیکی لاپەرەی میژووا شوینیکمان پێ رەوا نەدیتوون. بەلکو بە پیچەوانەی ئەوەوە نەمانهیشتووە لە گۆریشدا بحەسینەوە، ناوونا تۆرەو تۆمەتی دەرەبەگ، یا کۆنەپەرست و سەربە داروودەستەی ئیمپریالیزیشمان خستۆتە پالیان. بیگومان ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کە دوژمنانی کورد ئەم هەلە بۆ سودی خۆیان بقۆزنەوە. دەبینین بە دریژایی رۆژگاری میژوو چەندین زانای ناودار و پیاوی هۆشمەند و سیاسەت مەدارو سەرداری بەتوانامان لێ پەیدا بووبێ ئەوا یەکسەر رەگەزنامەی خۆیان داوەتێ و لە کوردیان بیبەری کردووە، جا تۆش هەر هاوار بکەو بلێ: کورینە، عالەمینە، ئەوە راست نییە کاریکی ناپاکی‌یە لەگەڵ حەقیقەت و میژوودا، داخۆ چەندی بە چەند؟ئیمەیەکی بێ تەخت و بەخت چۆنمان بۆ دەسەلمینن!؟..

نرخ و بایەخی ئەم کتیبە زیاتر لەوەدایە کە دانەرەکەی کورد نیەو بەزمانی عەرەبی داینـاوە. لەتەك ئەوەشا دانەرەکەی پیاویکی بیر رووناك و نووسەر و شاعیرو ئەدیبیکی ناودارە، شوینیکی تایبەتی گران بەها و سەنگینی لەناو جیهانی ئەدەب و رۆشنبیرییا هەیە و بەگیانی بیلایەنی و هەستی پر خۆشەویستی مرۆڤایەتی بۆمان بۆتە پاریزەرو شاهیدیکی سەر راست، توانیویەتی بەهۆی دۆستایەتی و هەلسوکەوتی لەگەڵ کوردی رۆشنبیرو شارەزاو پایەبەرز زانیارییەکی ووردو فراوان دەربارەی بەسەرهاتەکانی کوردستان و پیاوانی ناودارو ناسراو بەدەست بینی، سەرەرای ئەوەش پشتی بە چەند سەرچاوەی باوەر پیکراوی میژوویی بەستووە، لەگەڵ ئەوەشا مانای وانییە کە کورد لەو مرۆڤانەی ناویان لەم

کتێبەدا هاتووە زیاتری لێ هەڵنەکەوتووە، بەڵکو وەکو کورد گوتەنی (ئەوە مستێکە نمونەی خەرواریکە) دەتوانم بڵێم ئەم کتێبە سەرچاوەیەکی بەهادارە بۆ ئێمەی کوردو بە شێوەیەکی تێکڕایش بۆ هەموو تـوژەرەوەو مێـژوو نوسـانی تایبەتمەند. لـە وەرگێڕانیشدا هەوڵی ئەوەم داوە دەستکاری لە چۆنێتی و شێوازی نوسین و رستەو ماناکانیدا نەکەم مەگەر بە گوێرەی پێویست، کوردو کۆشی ئەوەشم بووە کە بتوانم وێنەی هەر یەکێك لەم زاتانەی ناویان هاتووە بڵاو بکەمەوە، بۆ ئەم مەبەستەش پەیوەندیم بە زۆر برادەرو دۆست و ناسیاوان و خزم و کەسو کاریانەوە کردووە، بەهەر حاڵ کۆمەڵە وێنەیەکم بە هۆی چەند برایەکەوە دەست گیر بوو کە شایستەی سوپاسن ئەگەر چی ژمارەیان لە ئاستی خواست و قەوارەی کتێبەکەدا نەبوو. ئیتر تکام وایە لە کەم و کورِیمان ببورن، هیوادارم ئەم کتێبەش بەشداربوونێك بێ لە خزمەتی مێژوو و ئەدەبی گەلەکەمان، هەزار سڵاویش بۆ گیانی پاکی ئەو مرۆڤانە بێ کە بۆ خێرو خۆشی و سەرفرازی نەوەی کوردی ستەم دیدەمان تێکۆشاون.

عەبدول خالق عەلائەدین

هەولێر

١٩٩٤

میر بەسری   عەبدول خالق عەلائەدین

کورتەیەك لە ژیانی دانەر

میر بەسری ساڵی ١٩١١ لە بەغدا هاتۆتە جیهان ،خوێندنی سەرەتاییو ناوەندی و دواناوەندی لەوێ تەواودەکات، پاشان لە جامیعەی فەرەنسا دەخوێنێ لە ئابووریو ئادابی جیهانی پسپۆڕ و تایبەتمەند دەبێ،گەڵێ فەرمانی گرنگ و بایەخداری جیا جیای بینیوە، سکرتێری وەزارەتی دەرەوەی عێراق و لەهەمان وەزارەتدا بریکاری بەڕێوەبەرایەتی تەشریفاتییەکەش بووە، بەڕێوەبەری ژووری بازرگانی بەغداو سەرەك دەرهێنەری گۆڤارەکەی بووە، بەڕێوەبەری گشتی (جمعیة التمور العراقیة) بووە، بەنوێنەری عێراق لە کۆنگرەو پێشانگاکانی جیاجیا لە: پاریس و نیویۆرك، کەمبرج ومیونخ بەشداربووە، سەرپەرشتی دەرچوونی شەش کتێبی کردووە کە بە زمانی ئینگلیزی لەسەر ئابووری و باج و خەراج و کار لە : عێراق، لیبیا، عومان، مەملەکەتی عەرەبی سعودی و میرنشینەکانی عەرەبی نوسراون، هەروەها هەڵبژێردراوە بە ئەندامی کۆمەڵەی ئاسیەوی مەلەکی لە لەندەن، جگە لەوەش ئەندامی (نادی القلم العراقی) بوە (جمعیة القلم الدولیة) لە لەندەن، سەرۆکی تایفەی موسەویەکان بووە لە عیراق و پاشان لە سالی ١٩٧٤ رووەدکاتە لەندەن. هەرچەندە تەمەنیکی زۆری هەیە، بەلام هەر بەردەوامە لەنوسین و کتیب دانان و بەرهەمی ئەدەبی. دانەر، ئەدیب و نووسەریکی بەهرەوەرو بەتوانایە جگە لە دیوانی شیعر چەندەها کتیبی ئەدەبی و زانستی و میژوویی بەهاداری بەزمانی عەرەبی و ئینگلیزی و فەرەنسی داناوە[1].

---

(١)ئیوارەی رۆژی دووشەممەی ١٢-١٠-١٩٩٨ لەگەڵ دوو خزمی تر چوومە سەردانی میر بەسری، بەرووخۆشی لەگەڵ هاوسەرەکەی بەپیرمانەوە هاتن، گەلی وتوویژی هەمەچەشنەی ئەدەبی و کۆمەلایەتی و میژوویی هاتە ژیر باس، تا بلێی پیاویکی بیر رووناك و شارەزا بە بارودۆخی رابردووی رووداوی سیاسی سەردەمی پاشایەتی و دۆستایەتی و هەلسوکەوتی لەگەڵ کاربەدەست و ناودارانی ئەوسا بەتایبەتی هی کورد هەبووە.

پێشەکی دانەر

ڕەنگە کەم نەتەوەی زیندووی وەك گەلی کورد هەبێ کەلەم چاخ وسەردەمە نوێیەدا بۆی نەڕەخسا بێ بە ئاوات و ئامانجی خۆی بگات، ئەم میللەتە گەلێ سەرۆك و سەردارو سەرکردە و ئەدیب وشاعیری بەرزی لێ پاشەکەوت بووە، لەسەر مێژوو و بیری مرۆڤایەتی دا کاریگەر بوون، گەلێ شۆڕش و ڕاپەڕین و بزووتنەوەی ڕزگاری خوازی لە ولاّتە جیاکانی لێی نیشتەجێ بوون بەرپا کردووە، جارەهاش دووچاری داپڵۆسین و چەوساندنەوە و دەردەسەری بوون.

زۆر خۆم بە بەختەوەر دەزانم کە ئەم کتێبە سادەیەم پێشکەشی ئەم نەتەوەیە و ڕۆڵەو مرۆڤەکانی بکەم، کەوا بە خۆشەویستی و دۆستایەتییان لە بەغدا و لەندەن شاد بووم، لە پێش هەموویانەوە ئاشنای سەروەرم خوالێخۆش بوو"تۆفیق وەهبی بەگ " و وەزیری مەردی کوژراو"سەعید قەزاز"...

میر بەسری

لەندەن ١٩٩١

چاو پیاخشاندنێك لەسەر گەلی کورد

نەتەوەی کورد لەناوچەکانی تورکیا و ئێران وعێراقدا[1] بلاّوبوونەتەوە و هەندێ ئیماراتیان لە باکوری عێراق دا دامەزراندووە، لەوانە ئیماراتی سۆرانیەکان کە لە ناویاندا محەمەدی پاشای ڕەواندوزی ناسراو بە "میری کوّرە" ناوبانگی دەرکردبوو،حکومەتی عوسمانی لە سالّی (١٨٣٦)دا ئیماراتەکەی لەناوبرد، لە هەمان سالّدا تورکەکان ئیمارەتی بادینانیشیان نەهێشت، بەلاّم گرنگترین ئیمارەتەکانی کورد ئیمارەتی بنەمالّەی بابان بوو لە سلێمانی کە ١٨٠ سالّ زیاتری خایاند، لەسەرەتاوە بەشێوەی ئایینی سەری هەلّداوە، دامەزرێنەرەکەی باباسلێمان کوڕی فەقێ ئەحمەد باپیرە گەورەی بنەمالّەی بابان بوو، کە لە سالّی (١٦٧٥) کۆچی دوایی کردووە.

کوڕ و نەوەکانی لە خانەوادەی بابان جێگایان گرتۆتەوە و فەرمانڕەوایی سلێمانی یان کردووە... ناودار ترینیان خالید پاشا(١٧٣٢_١٧٤٢ ن)، عەبدولڕەحمان پاشا (١٧٨٩_١٨١٣ ن) و مەحمود پاشا (١٨١٣_١٨٣٤ن) بوو کەوا موقیمی بەریتانی لە بەغداوە چۆتە سەردانی و لە یاداشتی گەشتەکەیدا باسی کردووە.

دووا میری بابان ئەحمەدپاشا بوو (١٨٣٨_١٨٤٧ ن) تورکەکان فەرمانڕەواکەیان لە سالّی ١٨٤٧ نەهێشت و ڕەوانەی ئاستانەیان کرد و عەبدلّلاّ پاشای برایان لە شوێن دانا، پاشان ئەویشیان لە سالّی(١٨٥١ن) لابرد و فەرمانبەرێکی تورکیان لە جێگا دانا.

دوای ئەمە پیاوانی بنەمالّەی بابان پلەو پایەی بەرزیان لە حکومەتی تورکی و پاشان لە حکومەتی عێراقی پێ دراوە.

گەلی جار خێڵ و هۆزەکانی کورد لە حکومەتی تورکی هەلگەراونەتەوە، بەتایبەتی عەشیرەتەکانی (میللییە) لە سوریا بە سەرۆکایەتی ئیبراهیم پاشای کوری محەمەد(میللی)، لە عیراق یش بارزانیوهۆزی هەمەوەند.

شەریف پاشا سالی١٩١٩ چۆتە کۆنگرەی ئاشتی لە ڤرسای، ویست و داخوازیەکانی گەلی کوردی پیشکەش کردووە. پەیمانی "سیڤەر"سالی ١٩٢٠ بەسترا، مافی کوردی تیدا رەچاوکرا ، بەلام پاش سی سال بە پەیمانی "لۆزان" گۆردراو کوردەکان لە ٥ی شوباتی سالی ١٩٢٥ شۆرشیان لە ناوچەی ئورفەو دیار بەکر بە سەرۆکایەتی شیخ سەعید نەقشبەندی بەرپا کرد(٢)، بزووتنەوەکەیان پەرەی سەند و کوردەکان چەند گوندیکیان سوتاند، هەندێ کۆمەلی کۆنەپەرست لە (ئەنقەرە) کە لە سیاسەتی مستەفا کەمال پاشا (ئەتاتورك)ی عیلمانی قایل نەبوون پشتگیری کوردەکانیان کرد. حکومەتی تورکی بایەخیکی زۆری بە مەسەلەکەدا، یاسایەکی تایبەتی لە ئەنجومەنی نیشتیمانیدا دەرچواند، دەسەلاتیکی بەرفراوانی بۆ لە ناوبردنی شۆرشگیران پیدرا، دادگای سەربەخۆیی دامەزراند، لە نیسانی ١٩٢٥ شۆرشەکەیان دامرکاندەوە، شیخ سەعیدیان گرت و حوکم درا، لە ٢٩ی حوزەیرانی هەمان سالدا لەگەل دوکتۆر فوئاد بەگ و چل و شەش کەسیتر لە سیدارە دران، حکومەتی تورکی بەتوندی و درو چەتوونی کەوتە داپلۆسینیان .. لەگەل ئەوەشا کوردەکان دووبارە لە سالانی ١٩٢٧و١٩٢٨ راپەرین و هەلگەرانەوە .

دوای جەنگی دووەمی جیهانی کۆماری مەهاباد بەسەرۆکایەتی قازی محەمەد راگەیەندرا. نزیکەی یازدە مانگی خایاند، کاتی هیزی سۆڤیەتی کشایەوە حکومەتی ئیرانی کۆمارەکەی لە ناو برد و قازی محەمەدی لە ٣١ی ئازاری ١٩٤٧ لە سیدارەدا، بەلام لە عیراق شۆرشەکانی کورد بە سەرۆکایەتی شیخ مەحمود تینی سەند، پاشان بەسەرکردایەتی شیخ ئەحمەدی بارزانی و مەلا مستەفای برای. دەبی ئەوەش بگوتری: تاکە هەولیك کە بۆ دامەزراندنی دەولەتیکی یەکگرتووی کوردی درابی ئەویش لە سەر ئەنجامی جەنگی یەکەمی جیهانی کاتی بەستنی پەیمانی "سیڤەر" بوو "غوستاف غوترو" لە کتیبەکەیدا لە ژیر ناوی (فەرەنسا لە سوریاو کلیکیا)دا کە

سـالی ١٩٢٠ دەرچـووە دەلـی: لـە ئاکـامی تیکشـکانی تورکیاوداگـیر کردنـی ناوچـەی کلیکیـا و بنکـەی ئەتەنـە لـە لایـەن فەرەنسـە و ئینگلتـەرەوە، تورکـەکان کەوتنـە جموجـۆل و هـاندانی سـەرۆکەکانی کـورد لـە ناوچـەی مـاردین و دیاربـەکر بـۆ داواکـاری سـەربەخۆبوونی کوردسـتان، سـولەیمان نـەزیف کـە لـە رەگـەزی کـوردی دیـار بـەکرە و عـەبدوللا جـەودەت و هیـتر لـە پیشـەوای ئـەو بـیرورا و داخوازیانە بوون.

شاعیر و ئەدیبانی کورد هەمیشە شانازی بەزمان و نەتەوەکەی خۆیان دەکەن، شیخ رەزای تالەبانی هەلبەستیکی لە ژیر ناوی (خاکی بابان) داناوە باسی شکۆداری بابان و پایتەختەکەیان دەکاودەلی:

لە بیرم دی سولەیمانی کە دارلمولکی بابان بوو
نەمەحکومی عەجەم نە سوخرەکیشی ئالی عوسمان بوو
لەبەر قاپی سەرا سەفیان دەبەست شیخ و مەلا و زاهید
مەتافی کەعبە بوو ئەربابی حاجەت گردی سەیوان بوو
لەبەر تابووری عەسکەر ری نەبوو بۆ مەجلیسی شا؟
سەدای مۆسیقە و نەققارە تا ئەیوانی کەیوان بوو
دریخ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەسرە ئەو رۆژە
کە مەیدانی جریت بازی لە دەوری کانی ئاسکان بوو

پاشان دەلی:

عەرەب ئینکاری فەزلی ئیوە ناکەم ئەفزەلن ئەمما
سەلاحەدین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بوو

شاعیرانی ئەم دوایـەی نەتـەوەی کـورد پـیرەمیرد و فایـەق بیکـەس و عـەبدوللا گۆران ناوبانگیـان دەرکـرد، پـیرەمیرد هـەزار پـەندی کـوردی هۆنیوەتـەوە، چـیرۆك و داسـتانەکانی زینـدوو کردونەتـەوە، بـەجوانی وەسـفی سروشـتی چـاو ئـەندازی ئەفسوناوی کوردستانی کردووە.

ئەمین زەکی بە تۆمارکردنی میژووی سلیمانی ولاتی کوردی و سەربوردەی پیاوانی خەریك بووە، رایسپاردووە چەند دیرە شیعریێ لەسەر گۆرەکەی نەقش بکری، ئەمەش واتاکەیەتی: "ئەگەر بەچاوی خۆم سەرفرازی و ئازادی گەلەکەم نەدی بزانن رەوان و گیانم تا رۆژی قیامەت لە ژیر باری خەما دەنالینی، گەر حەز بکەن گیانم ئارام و شادمان بیت دەبی لاوانی کورد بینە کۆری خەبات و تیکۆشان". بەلام تۆفیق وەهبی کاری بەرز و پر سوودی میژوویی بۆ کورد بە جیهیناوە، ریزمانی زمانەکەی داناوە، وەسیەتی کردووە تەرمەکەی ببەن لەقەد چیای پیرەمەگرون لە دۆلی جوانرۆ بنیژن بۆ ئەوەی گیان و رەوانە گەراوەکەی بۆ هەوارو نیشتمانی دیرینی ئارامگربی.

مستەفا پاشا یامولکی گوتوویەتی:

ئەترسم بمرم ئەی وەتەن نەبینم بەختیاری تۆ ؟

بنووسن با لەسەر گۆرم وەتەن غەمگین و من غەمگین ؟

ئەحمەد موختاری جاف دەلی:

"لە خەو هەلسن درەنگە میللەتی کورد خەو زەرەرتانە

هەموو تەئریخی عالەم شاهیدی فەزل و هونەرتانە

دەسا تیکۆشن ئەی قەومی نەجیبی بی کەس و مەزلوم

بە کورتی بیبرن ئەو ریگە دوورەی وا لەبەرتانە "

---

(١)جگە لەو شوینانەی کە دانەر باسی کردووە کورد لە روسیاو سوریاو لوبنان وە بەشیوەیەکی کەمتر لە شوینانی تریش هەیە، لەم دواییەشدا بەهۆی باری نالەباری کوردستان ژمارەیەکی زۆری کورد روویکردۆتە ولاتانی ئەوروپاو بە پەناهەندەیی لی نیشتەجی بوون.

(٢)لە٥ی شوباتی ١٩٢٥ شۆرشی شیخ سەعید لە تورکیا بەرپا بوو. (وەرگیر)

دەولەتی

بنەماڵەی بابان

بنج و بناوانی خیزانی بابانەکان نادیارە، فەرمانڕەواییان لە بەشیکی گەورەی کوردستانی باکوری عیراقدا کردووە، بە پیی داستان و چیرۆکە لیکجیاکان کە دەیگیرنەوە زۆرترینی بەلای ئەندیشەو خەیالەوە چوون، میژوونوس محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە کتیبەکەیدا "میژووی سلیمانی "کە محەمەد جەمیل رۆژ بەیانی وەریگیراوەتە سەر زمانی عەرەبی، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە گوایە :دەولەتی عوسمانی هەندی زەوی و زاری لە ناوچەی پشدەر بۆ فەقێ ئەحمەدی باپیرە گەورەی ئەو خیزانە دابریوە. ئیتر لەوی‌جلەوی فەرمانڕەوایی پشدەر و مەرگە و ماوەت و سەردەشتی گرتۆتە دەست ، کاتێ ژیان بەجێ دەهیلیت باباسلیمان (سلیمان بەبە) کوری بووبی یاخود نەوەی لە ١٦٧٠ ز جیگای گرتۆتەوە و توانیویەتی دەسەلاتی خۆی بەر فراوان بکا بۆ ناوچەی کەرکوك و لەگەل (متسرف)ەکەی دلاوەر پاشا جەنگاوەوبەسەریدا زال بووە، سلیمان بەتەواوی خۆی چەسپاند، کاروباری ئیمارەتەکەی ریك خست، توانی بەسەر هیرشەکانی کە لە بەغداوە بۆی هاتووە سەر کەوی، پاشان حکومەتی عوسمانی سالی ١٧٠٠بە سوپایەکی مەزنی بی شومارەوە کە لە هیزی دیار بەکر و حەلەب و بەغدا پیك هاتبوو هەلی کوتایە سەری ، ناچاری خۆ بە دەستەوەدان بووە، ناردوویانەتە ئاستانە ،زۆری پی ناچی_ئیمارەتی سنجق بابان _ ی پی دەبەخشن کە پایەتختەکەی گوندی قەلاچوالانە.. دەشبی سەر بە پاریزگای کەرکوك بووبی... کە سلیمان بەگ سالی ١٧٠٣ کۆچی دوایی دەکات و ولاتەکەی تووشی شلەژان دەبی، حکومەتی عوسمانی جلەوی کاروبارەکەی دەگریتە دەست —متسلم— دەکەن بەکارگیری و دەیخەنە سەر ناوچەی شارەزوور، پاشان یەك لە رۆلەکانی خیزانی بابان، خانە محەمەد پاشا پەیدا دەبی‌و دەتوانیت سالی ١٧٢١ ئیمارەتی بابان بژینیتەوە، شەرو شۆرو کوشتاریکی زۆر لە نیوان والی بەغدا و ئەحمەد پاشا و ئیرانیەکان روو دەدا، سوپای عوسمانی لە ١٧٢٥ دا شاری هەمەدان داگیر دەکات، خانە پاشای لی دەکەن بە والی. بەلام ئیرانیەکان سەرلەنوی سەرکەوتن بەدەست دینن، خانە پاشا دەبیتە والی ئەردەلان، خالید پاشای برای جلەوی کاروباری ئیمارەتی بابان دەگریتە دەست، شەر لە نیوان عوسمانی و فارسەکان

نەپسـايەوە، ئیرانیـەکان سـەلیم پاشـای کـوری بـەکر بـەگ دەکـەن بـە فـەرمانرەوای (قەلاچوالان)، بەلام نـەیتوانی خۆی بەرامبـەر سوپای والی بـەغدا سلیمان پاشا-ئـەبو لەیله-رابگری و هەریمی بابان داگیر دەکات، سەلیم پاشا هەلدی، سولەیمان پاشای کوری خالید پاشا سالی ١٧٥٤ دەکەن بە میر.

سولەیمان پاشای بابان وەك ئەمین زەکی دەلی:پیاویکی خواناس و مەردودلیرو توندو بەزەبرو زەنگ بوو، شوین متمانەی والی بەغداش بووە، ناوچەی کۆیـە و حـەریر و زەندئابادی خستە سەر فەرمانرەواکەی، لەو باج و خەراجەش خۆش دەبێ کە بریار بووبیدریتی، تا بتوانێ کەرەستەی پیویست و چەك و تفاقی سوپای بابانی پـی دابین بکات، فەرمانرەواکەی نزیکەی یازدە سالی خایاند و لـە مـەزنترین میرەکـانی بابـان دەژمیردرێ. سوپاکەی هەردەم بۆ کۆمەکی و یارمەتی والی بەغدا لە کاتی پیویست و تـەنگاویدا ئامادە بووە، کە والی بـەغدا سلیمان "ئـەبو لەیلـە" دەمرێ -١٧٦١- عـەلی پاشا جیگای دەگریتـەوە، ئـەم والیە داوای ئەو باج و خەراجەش لە سلیمان پاشای بابان دەکاتـەوە کە لـە سـالانی رابوردوو لەسـەری کۆبووەتـەوە... دووبـەرەکیش لـەناو ئەندامانی خیزانی بابان روودەدات.

سلیمان پاشا لەرووی حکومەتی بەغدا رادەوەستی، سوپاکەی نشوستی دینیو هانا دەباتە بەر کەریم خانی زەند لە ئیران، والی بـەغدا سالی ١٧٦٢ ئەحمـەد پاشای برای سلیمان پاشا دەکاتە میری بابان، بۆ سالی ئاییندە والی بەغدا سوپایەك بۆ گرتنی عەشیرەتی (کعب) کۆ دەکاتەوە، داواش لە ئەحمەد پاشا دەکا لە تـەکیا بروا، سلیمان پاشا بە دیارنـەبوونی برای لە ئیمارەتەکـەدا بەهـەل دەزانـێ و هەلمـەت دەباتـە سـەر قەلاچوالان و داگیری دەکات، بەلام کە ئەحمەد پاشا لە شـەری (بن کعب) دەگەریتـەوە ئیمارەتەکەی لی دەستینیتەوە، والی بـەغدا عـەلی پاشـا لـە سـالی ١٧٦٣ دا دەکـوژری و عومەر پاشا دیتە جیی و دەستبەجی سلیمان پاشا بۆ هـەریمی بابـان دەگەرینیتـەوە : کۆیە، حەریر، هەولیر، ئالتون کۆپری، قەرەحەسەن، زەندئابادو بەدرەو جەسان _ی بۆ دەخاتـە سـەر ئیمارەتەکـەی، بـەلام سـلیمان زۆر بـە ئیمارەتەکـەی شـادمان نابـێ، لـە شیرین خەودا لـە مالی خۆیدا دەکوژری، محەمـەد پاشای برای لە ١٧٦٥ دا جیگای

دەگریتەوە، ئیمارەتی بابان کەوا ١٨٠ سالی خایاند میژوویەکی پر لە هەرا و ئاژاوە و پشیوی عەشیرەتگەری و شەرو ناکۆکی نیوان بەغداو ئیرانی دراوسیو ململانیو رکەبەری دریژ خایانی نیوان ئەندامانی خیزانەکە هەمیشە لە هەلکشان و داشکان دا بووە، چوونە سەر کارو فەرمان، لابردن و لیکەوتن، ملکەچی و یاخی بوون؛ زۆر کاریان کردبووە سەر بارودۆخی ئیمارەتەکە. میرەکان سوودیان لە هەل و دەرفەتی بەرەنگار بوونی بەردەوامی عوسمانی و ئیرانی بینیوە، بە هەرحال و باریك هیزیکی سوپایی ئەوتۆبوو کە حسابی بۆ بکری، گەلی جار والی بەغدا داوای کۆمەك و یارمەتی لی کردوون و هانایان هیناوەتە بەریان بۆ تەمبی کردن و داپلۆسینی عەشیرەتە سەر پیچکەر و یاخی بووەکان، یاخود بۆ جەنگی ئیرانی پەنای بردۆتە بەر سوپاکەیان ...

محەمەد پاشا لایەنگری ئیران بوو، دەکەویتە نامە ناردن بۆ شای ئیران، کەریم خانی زەند، عومەری پاشای والی دلی لیدەرەنجی، مەحمود پاشای لە جی دادەنی، ئەویش دەچی ئەحمەد پاشای برای کە لە قەلای سروچیك بەند کرا بوو رزگار دەکات و بۆ ئیمارەتەکەی دەنیریتەوە، پاشان بۆ جاری دووەم محەمەد پاشا دیتەوە سەر حوکم.

حکومەتی عوسمانی سالی ١٧٧٦ بریاری جەنگی لە سەر ئیران راگەیاند، سوپا لە دیاربەکرو ناوچەکانی تر بەرەو بەغدا کشا، بەلام لەم ئانەدا تاوانی فیتنەگەری خرایە پال عومەر پاشاو لیان خست لە دواییشا کوژرا، کەریم خانیان دلنەوا و رازی کرد، فەرمانرەوایی درایە عەبدولا پاشا، لە دووسالی زیاتر نەخایاند، حەسەن پاشای والی کەرکوك بووە جینشین، سالی ١٧٧٧ ئەحمەد پاشا دووای شەری ئیران بۆ دووەم جار دەگەریتەوە سەر ئیمارەتەکەی، ئەمین زەکی بەگ دەلی: والیەکانی عوسمانی لە سوپای ئینکیشاری دلنیا نەبوون و سوپای کۆلمەندی (المملوکی) نوی بوو، ریك و پیك نەبوو، لەبەر ئەوە پیویستیان بە یارمەتی هیزی شارەزوور دەبوو، هەر کە ناچار دەبوون داوای کۆمەکیان لی دەکردن و دەلی: سوپای بابان بایەخی یەکجار زۆری پیدرا بوو، راهیندرا بوو لە سەر بەرزترین شیوازی مەشق و راهینانی

جەنگی، ژێر دەستەی دەسەلاتی بنەمالەیەکی خانەوادەی فەرمانرەوابوو، چەکدار و پرچەك کراو هەر دەم ئامادەی کۆرو مەیدانی جەنگ بوو، گەلی لە سوپای هاوچەشنی ئەوسای عیراق بەرزتر بوو، پۆشتە و پەرداخ بوو، میر و سەرکردەکانی سوپا جل و بەرگی ئاوریشم و نایابیان لە ناو شار لەبەر دەکرد، کەرەستەو شتومەکی نەخشکراو، رەخت وجبەخانەی زۆر و گران بەها.

ئەمانە هەمووشکۆداری وقەشەنگی دابووە شانشینەکەیان، بەلام سەرەرای ئەم هەموو رووکەشی و تواناوهیزەشیان رووداوی داگیرساوی بەردەوامی ناو خۆیان، هەر جار ناجاری هینانی هیزی بیگانە بۆ دەست خستنە ناو کاروباری ولاتەکەیان، ئەمە وای لی کردبوون کە گومان لی کراوبن، داخۆ سەر بە چ لایەك و ژێر دەسەلاتی کام حکومەت بن، تەنانەت ئەو هیزەشیان بوو بە سەرچاوە و هۆیەکی گەورە بۆ گەف و هەرەشەی سەر حکومەتەکەی خۆشیان.

ئەحمەد پاشا دەمرێ و مەحمود پاشا جیگای‌دەگریتەوە، سلیمان پاشا سالی ۱۷۸۰ بە والیەتی بەغدا دادەمەزری، مەحمود پاشا پینج سەد سواری بە سەرکردایەتی عوسمان بەگی کوری بۆ دەنیری، بەرهەلستکارانی والی لە ناو دەبەن، سولەیمان پاشا کە بە گەورە ناسرا بوو لە مەزنترین والیەکانی مەمالیك بوو، بیست و دوو سال فەرمانرەوایی بەغدای کردووە، ئەم والیە گومان لە مەحمود پاشا دەکاو لە میرایەتی دەخات، ئیمارەتەکە لە سالی ۱۷۸۲ بە حەسەن پاشا کوری خالید پاشا دەسپیردری،پاشان زۆری پی ناچی مەحمود پاشا ئاشت دەکاتەوە ودەیهینیتەوە سەر تەختی فەرمانرەوایی، لە سالی داهاتوودا دووبارە لای دەباتەوە، ئیبراهیم پاشای کوری ئەحمەد پاشای برازای دەکاتە جینشینی. ئیبراهیم پاشا ماوەیەك ژیانی لە بەغدا بەسەر بردبوو، لە ژیانی شارستانیەتی و رابواردنەکەی راهاتبوو لای گران بوو لە گوندیکی پەرپوتی وەك قەلاچوالان بژی، سالی ۱۷۸۵ هەستا لە تەنیشت دیی مەلکەندی کەوتە خانووبەرە دروست کردن، سەرای حکومەت و مزگەوت و بازارو حەمام و میوانخانەی لی بنیات نا، ناوی لینا (سلیمانی)[1] لە ریز بادی ناوی سولەیمان پاشای والی بەغدا، لە سالی ۱۷۸۷ ئیبراهیم پاشایان لی خست، عوسمان

پاشایان لە جی دانا، ئەمەشیان بە فەرمانی والی ژەهـری دەرخـوارد درا و مـرد، بـۆ ماوەیەکی کەم ئیبراهیم پاشـایان گـەراندەوە ئیمارەتەکـەی، پاشـان لـە ١٧٨٩ لایـان بـردەوە، عـەبدول رەحمـان پاشـای لـەجێ دانـرا، بـۆ جـاری سـێیەم ئیـبراهیم پاشـا گەریندرایەوە سەر تەختی فەرمانرەوایی، هەتا سالی ١٨٠٣ لە موسڵ سەری نایەوە، بۆ دووەم جار عەبدول رەحمان پاشا هاتەوە سەر کار، والی بەغدا عەلی پاشا؛ داوای کۆمـەك و بەگـەڵ کـەوتنی سـوپاکەی لـێ دەکـات بـۆ مەبەسـتی سـەرکوتکردنی وەهابیەکان کە بەسەر شاری بەسرەیان دا دابوو، سـوپای بابـانی گەیشـتە (احسـا) هەرچەندە سەدان جەنگاوەر و سەربازیان لەبەر گەرما و تینوویتی گیانیان لە دەست دا، بەلام شەری شیرانە و کاری دلیرانەیان ئەنجامدا، کاتێ عەبدول رەحمـان پاشـا دەگەریتـەوە سـەیر دەکا والی بەغدا لەبەر هەندی کاروباری نا بەدل کە هاتۆتە کـای گـۆراوە و نیـازی خراپـەی هەیـە، بۆیـە ئـەویش لیـی هەلگەرایـەوە و خـۆی بـۆ دەستەوکەری ئامادە کرد.هانای بردەبەر حکومەتی ئیرانی، والی بـەغدا بـە خـۆی و سوپاکەیەوە بەرەو کەرکوك بەری کەوت عەبدول رەحمان پاشاش خۆی لە دەربەندی بازیان قایم کرد. بەلام کاتی سەیری هیزی سوپای دوژمنی کرد گەرایەوە سلیمانی، بەلام لە شەرەکە شکاو خالید پاشا برای ئیبراهیم پاشـای لـە شـوین دانـا (١٨٠٥) پاشان بۆ جاری سی‌یەم عەبدول رەحمان پاشای گەراندەوە میرنشینیەکەی (١٨٠٦).

لە سالی ئایندەدا والی عەلی پاشا دەکوژری، سلیمان پاشا ناسراو بە "بچوك" دەکری بە والی، عەبدول رەحمان پاشا سەر پیچی دەکاو لیی یاخی دەبی، والی بۆ سەر کوتکردنی کەوتەرێ، هەردووسوپاکە لـە دەربـەندی بازیـان بـەرنگاری یـەکتر دەبـن، عەبدول رەحمان پاشا دەشکێ و بەرەو سنووری ئیران هەلدی، سلیمان پاشا کوری ئیبراهیم پاشای لە ١٨٠٨ کردە میری سلیمانی، زۆری نەخایاند بۆ جـاری چـوارەم عەبدول رەحمان پاشا کرایەوە بە میر، عەبدول رەحمان پاشا بەخۆی و سوپاکەیەوە بۆ پشتگیری لی کردنی دەچی.

نیردراوی ئاستانە (حالت ئەفەندی) بۆ لادانی سلیمان پاشای والی کە لاساری لەناردنی باج و خەراجی بۆ سولتان کردبوو، شەر لە نیوان ئەم و والی لـە دەرەوەی

بەغدا روودەدا، والی لە ریی گەرانەوەیدا بۆ پایتەختەکەی دەکوژری، عەبدول رەحمان پاشا داوای لە حکومەتی ئاستانە کرد کە بیکەن بە والی، خواستەکەی نەهاتە جی بەلکو لە میرایەتیشیان خست.

بۆ جاری دووەم کاروباریان بە خالید پاشای کوری مامیان سپاردەوە، لە (١٨١١) بۆ جاری پینجەم عەبدول رەحمان پاشا گەرایەوە سەر تەختی فەرمانرەوایی، لە (١٨١٢) زۆری نەخایاند لییان خستەوە و خالید پاشایان گەراندەوە، ئیتر عەبدول رەحمان پاشا لە شکری کۆکردەوە و بەرەو بەغدا کشا، لە کفری لەگەل سوپای والی عەبدوللا پاشا بە گژ یەکدا چوون، لە شەرەکەدا تیکدەشکی و بە بیست سواری دەست و پەیوەندی تایبەتی خۆیەوە هەلدی و روودەکاتە ئیران.

بۆ جاری سییەم خالید پاشا فەرمانرەوایی بابان دەگریتەوە دەست، دیسان بۆ جاری شەشەم عەبدول رەحمان پاشا سەبارەت بە هەرەشەی عەلی میرزا جیگری شای ئیران پایەکەی پیدراوە، دوای سالیك مەرگ جیهانی پی بەجی دیلی، ئەمین زەکی بەگ دەلی: بیگومان عەبدول رەحمان پاشا لە گەورە و سەروەرترین میرەکانی بابان بوو چاو نەترس و ئازاو هۆشمەند بیرو وردبین بوو، هەرچۆنیك بی مەرج و مەزایەی فەرمانرەوایی لی هاتبووە جی، بەلام خیانەتکاری و هەلپەرستی و دوو روویی و خۆ گۆرینی خزمەکانی، تەلەکە بازی والیەکانی بەغدا، نامەردی میرەکانی ئیران، دژایەتی باری هەلکەوتەی جوغرافیای ولاتەکەی، هەراو ئاژاوەکانی کە لە ناوچەکەدا بەرپا دەبوون، ئەمانە هەمووی بونەتە کۆسپی نەهاتنە دی ئاواتەکانی_لەبەر ئەوانەی کە باسمان کرد_ پیاویکی خواناس و ریزگری کاروباری ئایینی و زانا پەروەر بوو، ئەو پەری گیان و هەستی نەتەوە پەرستی تیدا بوو.

نزیکەی بیست و چوار سالی پچرپچر فەرمانرەوایی ئیمارەتی بابانی کردووە، لەبەسەر هات و رووداوە گەورەو بچوکەکانی ئەو ماوەیەدا لە ئەندازە بەدەر بەهرەو توانای بەدەرخستووە، میستەر ریج دەلی: عەبدول رەحمان بۆ دەربازبوونی لە والیەکانی بەغدا کەوا میرەکانی بابانیان کردبووە داردەستی

خۆیـان چۆنیـان بویسـتبارایان دەپـەراند، لییـان دەخسـتن و دەیانکردنـەوە مـیر و فەرمانرەوا، ئەو هەولی دەدا ئیمارەتەکەی راستەوخۆ ببەستیتەوە بە (بابی عالی) لە ئاستانە.

میسـتەر ریـج دەلـی: حـالت ئەفـەندی زۆری لەگـەل عـەبدول رەحمـان پاشـا کـرد والیـەتی بـەغدا قبـوڵ بکـات. بـەلام نـەی کـرد ووتـی: شـتیکی باشـە ببمـە وەزیریکـی پایـە بـەرز بـەلام کـەژ و کیـوی سـەر کەشـی بـەفر گرتـووی نیشـتمانم لام بەرزترو گران بەهاترە.

(١)میـژوو نوسـان بـەلای ئـەوەوە چـوون کـە شـاری سـلیمانی بـەناوی (بابـا سـلیمان) باپـیرە گەورەی بنەماڵەی بابان و دامەزرینەری ئیمارەتەکە کراوە.(وەرگیر)

ئیمارەتی مەحمود پاشا

لە ئاکامی کۆچی دوایی عەبدول رەحمان پاشا لە (١٨١٣)دا رای هەموو لایەك هاتە سەر ئەوەی کوری مەحمود پاشا ببیتە جی نشینی، لەو کاتەشدا حکومەتی بەغدا بەهۆی سەر گەرمی گەنجایەتی سەعید پاشای والی توشی ئالۆزی و شلەژانی هاتبوو، وەللاش زاواکەشی دەفتەردار داود ئەفەندی دوایی بوو بە "داود پاشا" لیی یاخی دەبی، لەگەل دەست و پیوەندەکانی بەغدا بەجی دیلی و روودەکاتە کوردستان، مەحمود پاشا بانگ هیشتنی بۆ چوونە سلیمانی لی دەکات و پیشوازی و بەپیرەوە چونیکی گەرم و بالایان بۆکرد، داود چل رۆژ مانەوەیان لە سلیمانی لەگەل مەحمود پاشا و پیاوەکانی بۆ کەرکوك بە ری کەوتن، چەند لە ریگا بەرەو پیش دەرۆیشتن لایەنگریان زۆرتر دەبوو، لە کۆتایی شوباتی سالی ١٨١٧ گەیشتنە بەغدا، دوای ئەوەی سەعید پاشا دەکوژری... داود لەسەر تەختی والیەتی دادەنیشیّ، مەحمود پاشا لەترسی هەرەشەی حاکمی کرماشان لە داوود پاشا هەلگەرایەوە، ئاژاوە لە نیوان هەردوو حکومەتەکەی بەغدا و ئیران بەرپا دەبی، پاشان جەنگ لەگەل حکومەتی عوسمانی هەلگیرسا، لەشکری ئیران کشا تا گەیشتە(دەلی عەباس) بەلام نەخۆشی رشانەوە قرانی بە سوپاکەی ئیران هینا، هەردوو لا ریکەوتن بەو مەرجەی عەبدوللا پاشا ببیتە میری سلیمانی. بەلام زۆری نەبرد مەحمود پاشا پاش ماوەیەکی کەم گەرایەوە ئیمارەتەکەی، لە سالی داهاتوودا (١٨٢٢) عەبدوللا پاشا دووبارە دەریپەراندەوە و دەستی بەسەر ئیمارەتەکەدا گرتەوە.

مەحمود پاشا

موقیمی بەریتانی بە کوردستاندا دەگەڕێ

کلۆدیۆس جیمس ریچ بە موقیمی بەریتانی لە بەغدا دادەمەزرێ (١٨٠٨) دەمەقالێ و شەڕە ئاخاوتنێک لە نێوان ئەم و والی بەغدا روودەدا، لە ئازاری ١٨٢٠ بڕیاریدا گەشتێک بە کوردستان دا بکا، ئەو سەردانەشی لە کتێبەکەیدا لە ژێر ناوی"چیرۆکی نیشتەجێبوون لە کوردستان دا" تۆمار کردووە، دوای مردنی ژنەکەی لە ساڵی ١٨٣٦ بە چاپی گەیاندووە، ئەم کتێبەش بهاءالدین نوری وەرێگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی لە ژێر ناوی "رحله ریچ فی العراق عام ١٨٢٠ " و لە ساڵی ١٩٥١ چاپی کردووە.موقیمی بەریتانی لە گەشتەکەیدا نووسەرە فارسییەکەی "محەمەد کوری حوسێن" ناودار بە "المنشیء البغدادی" لەگەڵ خۆی دەبا، هەروەها گەشتەکەی بە زمانی فارسی بۆ تۆمار کردووە. عەباس عەزاوی وەرێگێڕاوەتەوە سەر زمانی عەرەبی و ناوی ناوە "رحلە المنشیء البغدادی" و لە ساڵی ١٩٤٨ بە چاپی گەیاندووە.

ریچ لە تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ لەگەڵ "المنشیء البغدادی" سەردانی سلیمانی دەکات و چەندین جار دیدارو چاوپێکەوتنی لەگەڵ مەحمود پاشادا بووە، لە باسکردنی شارەکەشدا: ژمارەی دانیشتوانی بە دە هەزار کەس وخانووەکانیشی بە ٢١٤٤ خەملاندوە ولەمانە ١٣٠ ماڵە جوولەکە و نۆ ماڵ کلدانی و پێنج ماڵ ئەرمەنی بووە، پێنج مزگەوت، کەنیسەیەکی بچوک، شەش ئوتێل و پێنج گەرماوی تێدا بووە، لە دەوروبەری شارەکەشدا گەلێ کەلاوە و خانوی روخاوی لێ بەدی کردووە.لەوێ توشی پیاوێکی پیری خەلکی گوندی دارشمانەی نیشتمانی خیزانی بابانەکان دەبێ، چیرۆکی فەقێ ئەحمەدی باپیرە گەورەیانی بۆ دەگێڕیتەوە، گوتویەتی: فەقێ ئەحمەد لە دوژمنکاریەتی عەشیرەتی بلباس کە بەهێزترین عەشیرەتی پشدەرە بێزار دەبیو

روودەکاتە ئاستانە، خۆی تیکەل بە سوپاکەی دەکا، لەو کاتەشدا سولتان لەگەل (فرەنج) لە ناحەزی و شەرو جەنگدا بووە، فەقی ئەحمەد بۆ یەکیك لە سوار چاك و ئازاکانی فرەنج دیتە مەیدان و بە سەریدا زال دەبی و لە عاردی دەدا، کە سەیر دەکا ئەوا ئافرەتیکە جلی پیاوانی پۆشیوە، ئەم ژنە مارە دەکا، لەسەر خواستی خۆی سولتان ئیمارەتی گوندی دارشمانە و دەوروبەری پی دەبەخشی.. ئیتر لەگەل ژنە فرەنجیەکەی دەگەریتەوە گوندەکەی خۆی،دوو کوری لەو ژنە دەبیٚ، یەکیانی ناوناوە باباسلیمان و ئەویتریان بوداق کیغان، پاشان ژنەکە دوای ئەوەی هیرش دەباتە سەر بلباسەکان چواریان لیٚ دەکوژری و بۆی دەردەچی و ودەگاتەوە ولاتەکەی خۆی، فەقی ئەحمەد بەدوایا دەچی و دەیدۆزیتەوە، دەیهینیتەوە پشدەر.

-منشیء البغدادی- دەلی: لە سلیمانی ٣٠٠ مالە جوولەکە، پەنجا مالە دیانی کلدانی و شەش هەزار مالە کوردی شافیعی لییەو دەلی: فەرمانرەواکان پاشاکانی بابانن، خەلکەکەی تریش کرمانجن، هەر چوار لای شارەکە بە چیا دەورە دراوە،دوو سەد گوندی لە دەوروبەرە، تەنیا خورماو نارنج نەبی دەنا هەموو جۆرە میوەجاتیکی هەیە، ئاوەکەی کاریز و کانیاوە، سوارەی بابان لە وولاتی_رۆم_دا بە ئازاو نەبەرد ناسراون.

ریچ باری نالەباری ئیمارەتی بابان و شاری سلیمانی دەردەخات و دەلی: یەك لە میرەکان پیی گوتم؛ حەسادەتی خۆ بەخۆیی میرەکان بۆتە هۆی نزمی و پەریشانیان، ئەگەر حەسوودی و رکەبەریان لە نیوان دا نەبوایە ئەوا حکومەتی عوسمانیو ئیرانی پییان نەدەویرا و نەیاندەتوانی بییان بەزینن، مەحمود پاشا پیی دەلی: گەشەکردن و راست کردنەوەی باری حکومەتی بابان زەحمەتە مەگەر خوا بۆ میرەکانی بابان دەردی تاعون بنیری تاکە کەسیکی لیٚ دەربچی ئەوانیتر هیچیان هەلٚ نەبویری و هەموویان لەناوبیا. ریچ میری لەبارەی ویران بوونی سلیمانی دوواندوە.

مەحمود پاشا بەداخ و حەسرەتیکەوە وەلامی داوەتەوە: ئەگەر پشویك بدەن و دەرفەتی ئاسودە و حەسانەوەیان ببی ئەوا ئاوەدانیان دەکردەوە و خانو بەرەی جوان

و قەشـەنگیان لێ بنیـاد دەنـا، خـۆ ئەگـەر فەرمانرەواییەکـەی کـات و دەرفـەتی مانـەوەی زۆر بێ، ئـەوا بـۆ بەختـەوەری و خۆشـگوزەرانی خەلکەکـە و بلاوکردنــەوەی هیمنــی و ئاسایش کاری دەکرد، بـەلام کیشـە و ئاژاوەی بـەردەوام بۆتـە هـۆی کـزی و کەسـادی بازرگانی و ئیش و کار.

دووا رۆژانی دەولەت

مەحمود پاشا بۆ جاری سێیەم فەرمانرەوایی سلیمانی گرتەوە دەست. عەبدوللا پاشا سالی ١٨٢٣ بـۆ حاکمیـەتی کۆیـە گواسـترایەوە، پاشـان شـەر لـە نیـوان مـەحمود پاشا و محەمەد پاشای رواندوزی بەرپابوو، بـەلام بابـانی بـە یارمـەتی سـوپای ئیرانی توانی بە تیکشکاوی بیانگەرینیتەوە.داود پاشای والی کەوتە ناحـەزی دەولـەتی بابـان و هەول و تەقەلای لەناوبردنی دەدا. سوپایەکی بە سەرکردایەتی محەمەد پاشا کوری خالید پاشا بۆ بەگژاچوونیدا نارد، هەریمی بابان خـاپورو ویـران بـوو، مـەحمود پاشا بۆ پاراستنی حکومەتەکەی چاری ناچاربوو دیسـان هانـا بباتـەوە بـەر ئیران، پاشـان کیشـە و نـاکۆکی لەگـەل رەواندوزی پـەیدا بـۆوە. سلیمان بـەگی بـرای مـەحمود پاشـا ئــەوەی بــە هــەل زانــی لــە ١٨٢٧ ســلیمانی داگـیر کـرد، مــەحمود پایتەختەکــەی بەجیهیشــت، چــووە قزلجــە و دوایــی بــە ناچــاری ئــەم جــارەش رووی کــردەوە ئـیران،حکومـەتی ئـیران بـە هانـای هـاتو توانـی بگەریتــەوە سـلیمانی و براکـەی لێ دەرپەراند. بەلام سلیمان ملکەچی بار و ئەمری واقیع نەبوو، دووبارە بە یارمەتی داود پاشا هیرشـی هینایـەوە بـۆ سـەر بـرا گەورەکـەی، شـکاندی و وای لیکـرد دیسـان بـۆ ئیران هەلیت، شەر لە نیوان دوو برا بەردەوام بوو، محمود پاشا پشتی بە عەباس میرزا جیگری ئیران و سلیمان ... لە دواییدا بۆ بوون بە "پاشا" پشتی بە والی بەغدا

دەبەست. لە ئەنجامدا محمود پاشا سەرکەوت و لە ١٨٣٠ گەرایەوە بارەگای فەرمانرەواکەی.

محەمەد ئەمین زەکی دەلێ: ئەم شەرە بەردەوامەی نیوان دوو برا ئیمارەتەکەی لاواز کرد و هیزی لەبەر بری، ولاتەکەشی بەرەو ویرانی و کاول کردن برد. زیانی گیان و مال و سامان نایەتە سەر ژمارە، جلەوی کارو باری ولاتی بابان لە دەست میرەکانی بابان چووبووە دەر، دەسەلاتی حوکمرانی کەوتبووە ژیر دەستی ئیران و بەغدا، ئەو هیز و توانایەی کە لە سەردەمی عەبدولرەحمان پاشا هەیبوو گیانی بەغدای هەژاند بوو، تا ئەوەی کارو باری عیراق لە ژیر ئارەزووی میرەکانی بابان بەریوە دەچوو، ئیرانی تۆقاند بوو، کەچی لەم سەردەمەدا لەژیر دەستی چەند هەزار سەربازیکی شر و پەریشانی ئیرانی مل کەچ بوون، توشی نەهامەتی و ویرانکاری و نەبوونی و بی دەسەلاتی هاتن، گیچەڵ و فیتنە و ئاژاوە بوونی هەمیشەیی نیوان خۆبەخۆیی، میرەکانی بابانی کردبووە بلقی سەر ئاو. لەو کاتەش دا ئیمارەتی سۆران بەهۆی محەمەد پاشای رەواندوزی تین و هیزی سەند و تەواو پیشکەوتوو بوو، نەخۆشی تاعون لە هەموو ناوچەکانی عیراق و کوردستان و ئیران بلاوبۆوە، بەجاری وەك گەلاریزانی پایز خەلکی دادەوەراند، لەگەل ئەوەشا شەر لە نیوان مەحمود و سلیمانی برای هەر بەردەوام بوو، بەلکو گەرمتر بوو هەردووك بار تەقای یەکتر تا ئەوەی مەحمود ناچار دەبی لە ١٨٣٤ ولاتەکەی بەجێ بهیلی و بچیتە ئاستانە(١)، لەو کاتەدا دەولەتی عوسمانی توانی کۆتایی بە حوکمرانی مەمالیك بینی لە بەغدا، سوپاکەی ئابلوقەی شارەکەی دا بەسەر داود پاشادا زال بوو، جیگرە نوییەکەی عەلی رەزا پاشای والی لە ١٨٣١ بۆ ئاستانە راپیچ درا، رەواندوزی هەولیدا باری ئالۆزی ئیمارەتی بابان هەلیکی رەخساوی دەست بەسەرداگرتنی بی، والی بەغداو حکومەتی ئیرانی بۆ بەربەستی مەبەستی پاشای رەواندوزی ریك کەوتن کەوا پشتگیری سلیمان پاشای سلیمانی بکەن و لەسەر ئەوە ریککەوتن کە هیلی رانیەو زیی گچکە، سنوورو تخوبی نیوان هەردووئیمارەتەکە بی، لای راستی بۆ رەواندوزی و لای چەپی بۆ بابان، بەشی رۆژ ئاوای دەربەند بۆ حکومەتی رەواندوزو لای رۆژهەلاتی بۆ حکومەتی

سليمانی بی، لەو کاتەش دا حەمە(محەمەد شەریف) سەرۆکی هەمەوەند کە بەئازاو جەربەزەو چەتوونی ناسرا بوو کەوتە بەربەرەکانی سلیمان پاشا، بەلام محەمەد شەریف لەنزیك سلیمانی دەکوژری، ئیتر دنیابۆ ئەو میرە بابانی‌یە ئاسودە و هیمن دەبی تاکو لە ١٨٣٨ کۆچی دوایی دەکات، ئەحمەد پاشای کورە گەورەی دەبیتە جینشینی، وەك محەمەد ئەمین زەکی دەلی: ژیرو هۆشمەند و لاوچاك بوو، هەندی ئارەزوومەندیتی زەبرو زەنگ و چوونە مەیدانی هەبوو، سوپایەکی مەزنی پرچەکی نوی‌ی دامەزراند، ئۆردوگای لە دەرەوەی شار بۆ دانا. بەلام مەحمود پاشای مامی بە پشتیوانی سوپای ئیرانی دەگەریتەوە سلیمانی و داگیری دەکا، حکومەتی ئیرانی کەناچار دەبی هیزەکانی خۆی بکیشیتەوە ئەحمەد پاشا لە ١٨٤٢ دەگەریتەوە سلیمانی، ئەوەی شایانی باسە میری سۆران محەمەد پاشای رەواندوزی هیرشی بردە سەر یەزیدیەکان سەری لە دونان تا گەیشتە ناوچەی موسل، دەولەتی عوسمانی بریاری لە ناوبردنی دا، سوپایەکی گەورەی بە سەرکردایەتی والی سیواس سەردار رەشید محەمەد پاشای هەنارده سەری، فەرمانیش بە والی بەغدا و موسل-یش درا کە پشتگیری بکەن، بەر لەوەی بکەونە جەنگ و بەرنگار بوون سەردار رەشید محەمەد پاشا داوای سەرپیچی ویاخی نەبوونی لە محەمەد پاشا کرد.بەبی شەر خۆی بەدەستەوەداو رەوانەی ئەستەنبولی کرد، دوای ئەوە هەر چۆنی بووبی لە - ترازبوون- یان سیواس دەکوژری.. ئیتر ئیمارەتی سۆران سالی ١٨٣٦ لەناو دەچی، لە هەمان کاتیشدا ئیمارەتی عەمادیەش لەلایەن ئیسماعیل پاشا کوری تەیار پاشا کە لە عەلی رەزا پاشای والی هەلگەرایەوە ئابلوقەی ئامیدی داو ئەمیرەکەی گرت و بۆ بەغدای دوور خستەوە، بەم جۆرە ئیمارەتی ئامیدیش لەناو برا، ولاتەکەشیان خستە سەر موسلّ.

دوا رۆژانی ئەحمەد پاشا لە ئاشوب و شەرو شۆر بەدەر نەبوو کە محەمەد نەجیب پاشا لە ١٨٤٢لە جیگای عەلی رەزا پاشا بە والی بەغدا دانرا، بریاری لەناوبردنی ئیمارەتی بابانی داو خستیە سەر دەولەت و سەربازی تورکی لە ئۆردوگای شارەکە دانا، داوای لە ئەحمەد پاشا کرد بیتە بەغدا، لە سالی

١٨٤٧براكەی كردە قايمقامی قەزای سليمانی، والی گەورە ناميق پاشا سالی ١٨٥١ عەبدوللا پاشای لە قايمقاميتی خست و رەوانەی ئاستانەی كرد، بۆ ماوەيەكی كەم لە بنەماڵەی بابان عەزيز بەگی لە جيگا دانا، پاشان مير ليوای سوپای عوسمانی ئيسماعيل پاشای كردە قايمقامی سليمانی، بەمەش كۆتايی بە ئيمارەتی بابان هات.

عەباس عەزاوی لە كتيبەكەيدا "عشائر العراق الكردية_الجزء الثاني" لە ئەحمەد حەمدی بەگ بابان كوری محەمەد رەشيد پاشا كوری سليمان پاشا كوری خاليد پاشا كوری خاليد كوری بابا سليمانی بيستووە و دەلی كەوا: سەرەتای ئيمارەتی بابان ديار نييە، بەلام ميژووەكەی لەوەتەی سالی ١٤٩٥ هەتا لەناوچوونی لە ١٨٤٧ زاندراوە، ميری ئيمارەتی بابان سليمان پاشا سالی ١٨١٠ بەغدا_ی داگير كردووە. دەلين گوايە لەگەل هۆزی بلباس و پشدەر دەچنەوە سەر خاليد_ *ناويك_بەلام "ابا الثناء الالوسی"* ئەوە بەراست نازانیٚ، لە بنەماڵەی بابان زۆر پياوی هۆشمەند و ناودار دوای لەناوچوونی دەولەتەكەيان هەلكەوتن، پايەی بەرزو گەورەيان لە دەولەتی عوسمانی، دوای ئەوە لە حكومەتی عيراق لەسەردەمی پاشايەتیدا بەدەست هيناوە، لەوانە: موفتی بەغدا، فەيزی زەهاوی (نەوەی مير سليمان پاشا) و كورەكەی جەميل سدقی شاعيری گەورەی عيراق.

---

(١)لە ئاكامی بەردەوامی شەرو ناكۆكی ئەو دوو برا ميرە، دانيشتوانی كەم بوونەوە، تاعونيش بۆتە سەری نەگبەتیيەكە، كە (فريزەر) لەسەردەشتەوە بەرەو سليمانی بەریٚ دەكەویٚ بە دريژايی ريگا گوذ ديكی ئاوەدان بەدی ناكات، تەنانەت كە دەگاتە سليمانی بە ناو كەلاوەی خانووی رووخاودا دەيبەن بۆ ئەو خانووە داتەپيوەی بۆی تەرخانكرابوو. بەرەيەك نابیٚ بۆی رابخەن!! سليمان پاشاش لەكەناری شاردا لە ناو خيوەتيكی هەژارانەدا بیٚ هيچ دەبدەبەيەكی پاشايانە پيشوازی لەم ميوانەدەكات، خەلك ئەوەندە هەژارو نەدار ئەبن كاتيك سەركردە ئيرانييەكە روو لە پاشای بابان

دەنێ (٢٠٠) تمەنیان بۆ پیویستیەکانی ژیانیـان بـۆ پـەیدا بکـا، سـلیمان پاشـا بـەخۆی و هـەموو دەولەمەندەکانی سلیمانی ئەم پارە کەمەیان بۆ هەل ناسورێ!! "وەرگیر"

ناودارانی

بنەماڵەی بابان دوای نەمانی

دەولەتەکەیان

ئەحمەد پاشا

ئەحمەد پاشا كوری سلیمان پاشا دوا میری بنەماڵەی بابانەكان بوو، ساڵی ١٨٤٧ لە ئیمارەتەكەیان لادا، رەوانەی ئەستەنبوڵیان كرد، لە ١٨٥٦ كردیانە والی یەمەن، پاشان والی وان ١٨٦٣، جاریكی تر بە پایەی وەزیر دەیكەنەوە والی یەمەن ١٨٦٤ ، دوایی بە والیەتی دەگوازریتەوە بۆ ئەرزروم ١٨٦٧-١٨٨٠، دوای ئەوە دەبیتە والی ئەتەنە، لە كۆتایی ئەو ساڵەدا كۆچی دوایی دەكات.

كورەكانی: ئەحمەد پاشا، خەلیل خالید پاشا، میر لیوا مستەفا پاشاو عیزەت پاشا بوو.

عزیزبەگ بابان

عەزیز بەگ كوری عەبدولرەحمان پاشای مامی ئەحمەد پاشای دوا میرەكانی بنەماڵەی بابانە. لە ئاكامی دامەزرانی عەبدوڵلا پاشا بە قایمقامی سلیمانی عەزیز بەگ لەگەل مەحمود بەگی ساحیبقران سلیمانی بەجی دیلن، لەگەل هەندی لە عەشیرەتی هەمەوەند بۆ مەبەستی بەگژداچوونی لەشكری عوسمانی ریك دەكەوی، هەردوو لەشكر لەنزیك كریچنەو دەربەندی بازیان بەرەنگاری یەكتر دەبن، مەحمود بەگ دوای ئەوەی هەمەوەندەكان وازی لی دینن لە دەوروبەری ساڵی ١٨٤٨ یا ١٨٥٠، لە كەركوك دەكوژری، بەلام عەزیز بەگ لەبەربەرەكانی سوپای توركی بەردەوام دەبی... تا لەو هات و هەرایەدا ئەویش لەناو دەچێ.

عەبدوڵلا موسیب پاشا

بــرای هــەرە بچوکــی ئەحمــەد پاشــایە، والی بــەغدا دەیکاتــە قایمقــامی ســلیمانی (١٨٤٧_١٨٥١)، پاشــان دەینیرنــە ئاســتانە، دوای ئــەوە بــە پایــەی بەریوەبەرایەتیــەکان دادەمــەزری؛ قایمقــام پاشــان موتەســەریفی چلــدر ، عــرش، بــەنی غــازی و خــەربوت، دوایــی بــە پایــەی وەزیــر دەبیتــە والی بەســرە (١٨٧٧)، کاروبارەکـەی دووسـال هەلسـوراندووە، پاشـان دەچیتـە بـەیروت، لـەوی لە ١٨٨١ کۆچی دوایی دەکات.

محەمەد رەشید پاشا

کوری سلیمان پاشای کوری عەبدول رەحمان پاشایە، سالی ١٨٢٢ لـە شـاری سلیمانی هاتۆتە دونیا، فەرمانی بەریوەبەرایەتی لە ولایەتی بەغدا بینیوە، دووجار دەبیتە موتەسەریفی حیللەو مونتەفیك و موتەسەریفی تەعز (لە یەمەن) و دیـرزورە، پاشان بووەتە والی بەتلیس ١٨٨٢_١٨٨٦ دوای ئەوە لە ئاستانە نیشتەجی دەبی و لەوی لە ١٨٩٥ کۆچی دوایی دەکات.

یەعقوب سەرکیس دەلی: کە محەمەد رەشید پاشا موتەسەریفی حیللە دەبی، بە زەبرو توندو تیژی دەناسری تا ئەوەی پییان وتووە (خدیو) واتە ئەمیر. مولك و زەوی و زاریکی زۆری لەو لیوایەدا هەبووە.

خەلیل خالید پاشا

کوری ئەحمەد پاشای دوا میرەکانی بابانە لە شاری سلیمانی بە دیل دەگیری، بۆ والی بەغدا نەجیب پاشای دەنیرن، ئەویش رەوانەی ئاستانەی دەکات و لەوی دەچیتە خویندگای جەنگی، بە ئەفسەر دەردەچێ، ماوەیەك دەبیتە مامۆستا پاشان بە وەرگیر لــە وەزارەتــی دەرەوە دادەمــەزری ١٨٧٣، دوایــی بــە نووســەر دەگوازریتــەوە بــۆ بالیوزخانەی تورکی لە پاریس و لەندەن، بۆ ئاستانە دەگەریتەوە و دەبیتە ماموستای

ئـەمیر محەمـەد ڕەشـادی جـی نشـین"ولی العـهد"، دوایـی بـە دەسـت نیشـان کردنـی سنووری قەرەداغ ئیمارەتی "جبل الاسود"یان (مۆنتغرۆ) هەلساوە، دەیکەنە سەفیر لە شاری (جتینجە) پایتەختی ئەو ئیمارەتە، بە بالیۆز بۆ بولگراد دەگوازریتـەوە، پاشـان بۆ تەهران، نزیکەی دە سالی لی دەمینیتەوە، لە سالی ١٨٨٩ دەبیتە والی ئەتەنە بەلام لەوپایـەدا دەسـت بـەکار نـابی، بـەلکو بـە والیـەتی بـەیروت دادەمـەزری و نزیکـەی دوو سـالی لی بەسـەر دەبا، لـە سـالی ١٨٩١ ، بۆ والیـەتی قسـطمونی دەگوازریتـەوە بـەلام بی پرس و را بـەجیی دیلـی و دەگەریتـەوە ئاسـتانە و واز لـە پایەکـەی دینـی بـەلام "بـاب العـالی" بـەواز هینانەکـەی قـایل نـابی.حکومـەت لی‌ی دەکەویتـە گومانـەوە، لـە ١٨٩٣ بـۆ قەیسـەری ئـاوارەی دەکـەن، لـەوی دەمینیتـەوە هـەتا مـەرگ لـە ١٨٩٩ یەخەگیری دەبی.

محەمەد ئەمین زەکی دەلی: ئـەو پیـاوە ئـەدیبیکی بـەرزو بـە توانـا بـوو، ئاگـاداری حال و بارو نەریـەتی ئـەوروپا بـووە، پینـج شـەش زمـانی دەزانـی و شـارەزایی ئەدەبـە کەشیان بووە.

محەمەد شەریف پاشا

گـەورە کـوری سـەعید پاشـای کـوری حوسـین پاشـای کـوری ئەحمـەد ئاغـای بنەمالەی خەندانە، هەندی جار بە جەنـەرال شـەریف سـەبری پاشـا نـاو براوە، سـالی ١٨٦٥ لـــە ئەســـتەنبول هاتۆتـــە جیـــهان، چۆتـــە نـــاو ســـوپا، گەیشـــتە پایـــەی (فەریق_سوارە)، لـە سالی ١٨٩٠ چۆتە خوازبینی(ئـەمیرە ئامینـە)ی کچـی محەمـەد عەبدول حەمید پاشا کوری محەمەد عەلی پاشا والی میسر کە دەکا خوشکی محەمـەد سەعید حەلیم "صدر الاعظم "ی تورکی، ئەو خاتوونە سالی ١٨٦٨ لە قاهیرە لـەدایك بووەو لە ئەستەنبۆڵ مارەیی براوە، لە ١٩٢٦ لە پاریس کۆچی دوایی کردووە.

شـەریف پاشـا لـە سـالی ١٨٩٨ بـە وەزیـری مفـەوەزی تورکـی لـە سـتۆکهۆلم دامـەزراوە ... هـەتا سـالی ١٩٠٩ لـەم پایـەدا دەمینیتـەوە، لـە سـالی ١٩١٣ تـاوانی

بەشداربوونی لە کوشتنی مەحمود شەوکەت پاشای خراوەتە پاڵ. پاش ملە حوکمی لەسیدارەدانی بەسەردا دەدرێ، ناگەڕێتەوە تورکیا بەڵکو هەر لە دەرەوە دەژیا هەتا لە سالی ١٩٤٤ کۆچی دوایی دەکات.

کە کۆنگرەی ئاشتی لە سالی ١٩١٩ لە پاریس دەبەستری، یاداشتیکی داواکاری مافی نەتەوەی کوردی بە هاوبەش بوونی (بوغوس نوبار پاشا)ی نوینەری ئەرمەن {١٨٥٨-١٩٣٠} پیشکەش کردووە. هەردوو نوینەرەکە لەسەر ئەوە ریککەوتن کە هەوڵ و کۆششیان بۆ وەدەستهینانی مافی نەتەوەکانیان بکەن بەیەك.

شەریف پاشا لە ١٩٢٠ لیژنەیەکی بە سەرۆکایەتی خۆی بە ناوی خۆی بوون لە پایتەختی فەرەنسا پیکهینا، هاوپەیمانەکان لە ١٠ی ئاب ١٩٢٠دا (پەیمانی سیڤەر) یان لەگەڵ تورکیادا بەست، تورکەکان دانیان بە دەولەتی ئەرمەنی سەربەخۆ نا، پەیمانەکە ئەوەشی گەیاند کەوا لیژنەیەك لە نوینەرانی بەریتانیا، فەرەنساو ئیتالیا لە ئەستەنبول پیکبهینرێ بۆ دانانی پرۆژەی بەریوەبەرایەتییەکی ناوخۆیی سەربەخۆ بۆ ئەو ناوچە کوردییانەی کەوتونەتە رۆژهەلاتی فورات و باشووری ئەرمینیاو باکوری سنوری تورکیاو سوریاو عیراق، بەلام مستەفا کەمال (ئەتاتورك) سەرکردایەتی بەرگری کردنی دژ بە سولتان و هاوپەیمانەکانی لە ئەنەزۆلدا کرد، بەسەر یۆنانیەکاندا زاڵ بوو، پەیمانی سیڤەر نەبەسترا، بەلکو پەیمانی - لۆزان - لە ٢٤ی تەمموز ١٩٢٣ لە جیگای ئەوا مۆر کرا.

بەندەکانی پەیمانی پیشوی تایبەت بە ئەرمینیاو کوردستان لادرا، شەریف پاشا بۆ دورە پەریزی و لاتەریك بوونەکەی خۆی دەگەریتەوە[1]، جەنەرال حەسەن ئەرفەع لە کتیبەکەیدا (الاكراد) کەوا سالی ١٩٦٦ لە نیویۆرك بە زمانی ئینگلیزی دەرچووە، لەسەر شەریف پاشای نووسیوە کەوا دۆستایەتی و شوناسی کەسایەتی لەگەلیا هەبووە.

حەسەن ئەرفەع: سوپا سالاری سوپای ئیرانی بووە، پاش ئەوە پایەی دەکرێ بە بالویزی ئیران لە تورکیا (١٩٥٨-١٩٦١) هەروەها لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بالویزی ئیران بووە لە ستۆکهۆلم، کە شەریف پاشا لە هەمان کاتدا لەوێ نوینەری

توركيا دەبيت، هەردوو دبلۆماسی پەيوەندييەكی بەتينی دۆستايەتييان لە نيواندا پەيدا دەبێ. حەسەن ئەرفەع دەلێ: شەريف پاشا لايەنگری سياسەتی سولتان عەبدول حەميد بووە، بەلام كە توركيا سالی ١٩١٤ دژ بە هاوپەيمانەكان كەوتە جەنگ و چووە پالْ ئەلمانيا نارەزايی و قايل نەبوونی خۆی دەربری‌و ريی پيدرا لەگەلْ بەرهەلستكارانی تر بچنە دەرەوەی ولات. لە شاری مۆنتكارلۆ لە فەرەنسا نيشتەجێ دەبێ‌و ژيانيكی بەگلەرانە بەسەردەبا.

كە جەنگ كۆتايی هات، چووە پاريس پەيوەندی بە ئەنجوومەنی بالای هاوپەيمانەكان و نوينەری دەولەتە سەركەوتووەكانەوە كرد لە كۆنگرەی ئاشتيدا. زۆر هەولْ و تەقەلای لەگەلدا كردن بۆ بريارادنی سەربەخۆبوونی كوردستان.

---

(١)دلپاكی و خۆش بروايی ئيمەی كورد گەلی هەلومەرجی لەباری ميژوويی لەدەست داوين، دوژمنانمان توانيويانە بە ناوی ئاينەوە يان برايەتی‌و پەيمان‌و بەلينی بە درۆ لە خشتەبراوين و بۆيان كردوين بە هەوينی بە ئاوات گەيشتنمان. وەك دكتۆر وەليد حەمدی لە كتيبەكەيا (الكرد و كردستان في الوثائق البريطانية)دا لە لاپەرە ٢٥ دەلێ: لە ئابی ١٩١٩ يەك لە جەنەرالەكانی سوپای توركی مستەفا كەمال پاشا توانی هيزەكەی لە ئەنازۆلْ كۆبكاتەوە كە پيكهاتبوو لە (٣٥)هەزار سەرباز – وە لە بارەگاكەی لە شاری (سيوس) دامەزرا بە مەبەستی بەرگری و دژايەتی هاوپەيمانەكان – لە كاتيكدا لە ئاياری ١٩١٩ شاری (سميرنا)ی توركی لە لايەن يۆنانيەكانەوە داگير كرابوو – بە پەيدا بوونی مستەفا كەمال سەركردەكانی كورد كەوتنە خۆيان‌و هەستيان بە مەترسی ئەنجام نەگەيشتنی مەسەلەی كورد كرد لە (قحطة) نزيك شارۆچكەی (ملاطيا) كۆبوونەوە، هيزيكی كورديان بۆ رووبەرووبوونەوە و لەناوبردنی هيزەكەی مستەفا كەمال پيكهينا، كەچی لەو ئانەدا موديری موخابەراتی بەريتانی (عقيد بيل) لە حەلەبەوە دەگاتە ئەوێ. بە ناوی حكومەتەكەيەوە – واتە حكومەتی بەريتانيا – پييان رادەگەيەنێ كە بە هيچ كاريكی سوپايی دژ بە مستەفا كەمال هەلنەستن، چونكە هاوپەيمانەكان هەروەك بەلينيان پيداون رشتن لە سەر جيبە جيكردنی مەسەلەی

کورد. ئیتر ئەوە وای لە کوردەکان کرد کە بە تەفروتوناکردنی هێزی جەنەراڵ مستەفا کەمال بە هاوکاری ئەرمەنیەکان هەلنەستن. لە کاتیکدا کۆماری یەریڤان بە ئاسنی دەیتوانی ئەرمینیای تورکی داگیر بکا. بەمجۆرە کوردەکان و ئەرمینیەکان بەهۆی پشتبەستن بە نیاز پاکی هاوپەیمانەکان و دلنیاکردنیان کەوتنە هەلەیەکی گەورەوە. "وەرگیر"

مەسەلەی کورد لە کۆنگرەی قاهرەدا

لە مانگی ئازاری سالی ۱۹۲۱ کۆنگرەی قاهرە بەسەرۆکایەتی وەزیری موستەعمەرات ونستون چەرچڵ بۆ نەهیشتنی گیروگرفتەکانی رۆژهەلاتی ناوەراست بەسترا، بریاری پالاوتنی ئەمیر "فەیسەڵ" بۆ پاشایەتی عیراق درا لە ۱۵ی ئازار لە کۆبوونەوەی پینجەمدا باسی دوارۆژی کوردستانی تیادا کرا، مەندووبی سامی سیر (برسی کۆکس) ئەوەی دەرخست کە: ئەو ناوچانەی کورد نشینن کەرکوك و سلیمانی و هەندێ قەزای باکوری موسڵ بەشیکن لە عیراق و جیاناکرینەوە،لەم رایەشیدا سکرتیری کاروباری رۆژهەلات (میسس بیل) لایەنگری دەکات، بەلام میجەر (هیوبرت یانگ) کە یەکیك بوو لە فەرمانبەرانی وەزارەتی موستەعمەرات – بەشی رۆژهەلاتی ناوەراست– دواتریش لە عیراق کارمەند دەبێ بەرهەلستی دەکا و وای پیشنیار کرد کەوا دەست بەجێ دەولەتیکی کوردی دابمەزرێ و راستەخۆ لەژیر چاودیری مەندوبی سامی بەریتانی بێ نەك سەربە حکومەتی عیراق، لەمەشدا میجەر نۆئیل کەلە کوردستانا کارگوزاربووە و لە شارەزاترین فەرمانبەرانی بەریتانییە لە کاروباری کوردیدا پشتگیری رای یانگ دەکاو دەلێ: کوردەکان وایان لاباشترە کەوا بەریوبەرایەتی‌یەکی ناوخۆیی سەربەخۆییان هەبێو ناوچەیەکی بێ لایەن لە نیوان تورکیاو ئیران پیکبینن.

پاش وتوویژ کۆنگرەکە بریاری لەسەر راکەی میجەر یانگ دا کە ناوچەی کوردەکان لە بەریوەبەرایەتییەکەی عیراق جیابکریتەوە، بەلام لە هەمان کاتیشدا بریاری ئەوەشی دا کە ئەو تەرتیباتە کاتیک ئەنجام بدریّ کە دەستەیەك بە ریك وپیکی لە کوردەکان پیکدەهینریّ، کە ئینگلیزەکان کوردستانیان لە کۆتایی سالی ١٩١٨ داگیر کرد شیخ مەحمود بەرزنجییان لیّ کردە فەرمانرەوا، بەلام هەندەی نەبرد لە ١٩١٩ سەربەخۆیەتی خۆی راگەیاند، هیزی بەریتانیایان بە گژەوە نا، شاری سلیمانیان دووبارە داگیر کردەوە، شیخ مەحمود دەگیریت و بۆ هندستان دوور دەخریتەوە.

لە ئەیلولی ١٩٢٢ دەگەریتەوە سلیمانی، دووبارە دەسەلات داریتی کەوتەوە دەست، کەچی هەندەی پینەچوو شۆرشی نایەوەو خۆی کردە مەلیکی کوردستان، سوپای عیراقی بەیارمەتی ئینگلیز بەرەنگاری بوو لە تەمووزی ١٩٢٤دا سلیمانی داگیر دەکەن، لەگەلّ ئەوەشدا شیخ مەحمود لە راپەرینەکانیدا هەر بەردەوام بوو، بەلام لە راستی و واقیعدا سلیمانی و ناوچە کوردییەکان بوونە بەشیك لە مەملەکەتی عیراق بیّ ئەوەی گویّ بدریتە بریارەکانی قاهرە.

شیخ مەحمود

ناسراو بە حەفید کوری شیخ سەعیدی کوری کاك ئەحمەدی شـیخ مـەعروفی نۆدییە، ئەو شیخ مەعروفەش کـوری مسـتەفا کـوری ئەحمـەدی نۆدیـی شـارەزوری بەرزنجەیە، لە پیاوە بەرزەکانی(تەسەوفی) ناوچەی سلیمانیە، چۆتە گوندی نۆدی. لە سالی ١٧٥٣ لە شارەزوور هاتۆتە دنیا، لە ١٨٣٨ لە سلیمانی کۆچی دوایی کردووە، زۆر کتیبـی لەسـەر:عـەقائید، فـەرائیز، مـەنتیق و (عیلـم الاصـول) دانـاوە، هــەروەها تەخمیسی بوردەشی هەیە. دوای ئەو کاك ئەحمەدی شیخ (١٧٩٣_١٨٨٨) ناوبانگی پەیدا کرد، پاشی ئەو شیخ سەعیدی کوری سـەرۆکایەتی رۆحـی لـە سـلیمانی بـۆ مایەوە.

شیخ سەعید لەو هەراو ئاژاوەیەی کە لـە یەکـەم رۆژی سـالی نویـی ١٩٠٩ کـە لـە موسل بەرپا دەکریٚ دەکوژریٚ[1]. شیخ مەحمود لـە سـالی ١٨٨١ لـە سلیمانی هاتۆتـە دنیاوە، زانیاری شەرع و فقەو تەفسـیرو دەسـتوری سـۆفیەتی خوینـدووە.لـە ١٩٠٤ لەگـەل بـاوکیدا دەچیتـە ئاسـتانە، چاویـان بـە سـولتان عـەبدول حـەمیدی دووەم دەکەوی، لە ئاکامی کوشتنی باوکی لە موسل لەگەل شیخ ئەحمەد عەلی برای دەگیری. لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا جۆش و گری ئاگری شۆرش تینی سەند، ناچار

حکومـەتی تورکـی لـە ١٩١٠ بـەری دەدا، شـوین و پایـەی شـیخ مـەحمود چەسـپا، دەسەلاتی لەناو عەشیرەتەکان بەهیز بوو.

کە ئاگری جەنگی یەکەمی جیهانی هەلگیرسا بانگەوازی جیهاد راگەیەندرا. شیخ راپەری، بەخۆی و سەدان سوارەی ئازای لایەنگرانی لە ١٩١٥ کەوتە شـەری دژ بـە ئینگلیز لە (شعیبە). دوای هەشت مانگ دەگەریتەوە سلیمانی، پاشان کاتی لەشکری رووسـی گەیشـتە سـەر سـنووری بـاکوری عـیراق، پیـاوە جـەنگاوەرە ئـازاو چـاو نەترسەکان بـەریان لە سوپاکە گرت و شـەریکی دلیرانە لـە پینجویـن بـەرپا بـوو، لی نەگەرا تیپەرن، پاشەو پاشی کشاندنەوە. ئینگلیزەکان سالی ١٩١٨ کەرکوکیان داگیر کردو بەجییان هیشت. پاشان دوای شەش مانگ هاتن دەستیان بەسەرداگرتەوە، لە تشرینی هەمان سالدا شیخ مەحمودیان کردە فـەرمانرەوای کوردسـتان بـەلام زۆری نەبرد کە دیتی لە ولاتەکەیدا توانـاو دەسـەلاتی پـەیداکردووە پشتی تیکردن و لییان هەلگەرایەوە.

لە ١٩ی ئایاری١٩١٩ سەربەخۆیی راگەیاند، شەر لە نیوانی ئەو و ئینگلیز لـە تەنگەبـەری تاسـلوجە رووی‌دا، مـانگ و نیویـك شـەرەکە گـری سـەند، لـە ئـەنجامدا ئینگلیزەکان دەگەرینەوە شاری سلیمانی، شیخ مەحمود دەستگیر دەکەن و بۆ شاری (بۆمبای) دوور دەخەنەوە، نزیکەی سال و نیویك لە هیندستان بەسەر دەبا.

سـتیڤن لۆنگریـك لـە کتیبەکـەی دا"العـراق ١٩٠٠-١٩٥٠" دەلـی:"گـیروگرفتی کوردسـتانی باشـور لـە تشـرینی دووەمـی ١٩١٨ وای دەخواسـت کـە یاسـا شـوینی ئاشـوب و ئـاژاوە بگریتـەوە، دوور لـە زیـان بەخشـی خـەلکی دراوسـی لـە فـارس و عیراقیەکان، ئەمەش بەبی بەکارهینانی هیزی سوپایی نەدەکرا، ئەو هیزەش ئەوسا لەبەردەست نـەبوو.میجـەر نۆئیل کـە ئەفسـەریکی بـە توانـاو فارسـی زان بـوو ناردیانـە سلیمانی کە شیخ مەحمود بەرزنجی بە فەرمان رەوای سلیمانی دابمـەزرینێ، پاشان ببیتە یاریدەدەری، هەر لە زیـی گـەورە هـەتا دیالـە بـانگ راهیشـتنی سـەردارو سـەرەك خیل و عەشیرەتەکانیش بکرین، ئەو ریّ و رەسمـەش لـە یـەکی کـانوونی یەکـەم لـە کۆبوونەوەیـەکی گشـتی لـە سـلیمانی بـە بەشـدار بوونـی مـیر و بـەگ و ئاغاکـان

راگەیەندرا، کوردەکانی ئیران بە پیی رەگەز ناسیەکەیان بۆیان نەبوو بکەونە گەل ئەو رژیمەوە، کوردەکانی کەرکوك و کفری و هەولیر لیی لاتەریك بوون، چونکە ژیر دەست بوونیان بۆ حاکمیکی شاخاوی جیگای هۆشمەندی نەبوو[٢]، بەلام هەر لە هەلەبجەوە تا ناوچەی رەواندوز بە دەیان سەرۆك پالیان پیدا، لەگەل هەندی تیبینی تەنانەت بۆ ماوەیەکی کەمیش دەسەلاتی تا ناوچەکانی کۆیەو رانیەو رەواندوزیش چوو، زیانکاریەکانی شەری جیهانی لە شاری سلیمانی بە یارمەتی بەریتانیا زوو چارەسەر کرا، خانووەکان ئاوەدان و چاك کرانەوە، تۆو خواردەمەنییان هینا موچە و بەراتیان دابەش کرد، کاروان کەوتە هاتووچوو، کوردی بووە تاکە زمانی رەسمی، لە رۆلەی کوردیش زیاتر کەسیان لە فەرمانبەران دانەمەزراند –لونگریك– لەسەر ئاخاوتنەکەی دەرواو دەلی:خەریك بوو خەونی کوردەکان لە ژیر چاودیری بەریتانیا بیتە دی، کەچی لە چەند هەینی یەك زیاتری نەخایاند. چونکە ئەو تاقیکردنەوەیە مادەیەکی عەمەلیو سەرکەوتووی گەرەك بوو، میژوو نووسی ئینگلیزی دەیخاتە پال ئەوەی کەوا شیخ مەحمود لە سەرداریەتی دا کەسی رکەبەر نەبوو، هەروەك ئەو دەلێ: پیاویکی سەر گەرم و پشوو تەنگ و زوو تورە دەبوو لەسەر بیر و رایەکی دیاری کراودا نەبوو[٣]، سەرۆکەکان ئامادەبوون دیاری و نیشانەی شکۆداری لی وەربگرن کەچی ئامادەی هەلگرتنی ئەنجامەکانی نەبوون، مل کەچی هیچ دەستەلاتیکی ریك و پیك نەبوون، لە کۆتایی ئەیلولی ١٩٢٢ شیخ مەحمود گەرایەوە سلیمانی، دووبارە دەسەلاتی کەوتەوە دەست، بەلام زۆری نەخایاند لە تشرینی دووەمی ١٩٢٢ لە رووی حکومەتی عیراقی راپەرییەوە، خۆی لەسەر کوردستان کردەوە مەلیك. لە کانوونی دووەمی ١٩٢٣ نووسراویکی لە ژیر مۆری مەلیکی کوردستان بۆ قونسلی روسیای سۆڤیەتی لە ئازربایجان نووسی، تییدا هاتووە کەوا: حکومەتەکەیان یارمەتی بداو پێ لە مافە رەواکانی نەتەوەی کورد بنێو چەك و تفاقی بداتێ و پەیوەندی دۆستایەتیان لەنیواندا دامەزری.

لە تەموزی ١٩٢٤ سوپای عیراقی شاری سلیمانی داگیر دەکات بەلام شیخ مەحمود توانی بۆ پشت گەلوی دەربەند رایان مالێ. بەردەوام بوو لە بەگژداچوونی

سوپای عیراقی كه هیزی بەریتانی پشتگیری دەكرد. لە تشرینی ١٩٢٦ راویژكاری وەزارەتی ناوخۆ لەگەل شیخ مەحمود كۆدەبیتەوە، پاشان شیخ نوینەریكی خۆی بۆ مەبەستی ریك كەوتن لەسەر مەرجەكانی ئاشتبونەوە ناردە بەغدا. لە حوزەیرانی ١٩٢٧ ریكەوتن نامەیەكی مۆر كرد، ئەوەی دەگەیاند: كەوا شیخ مەحمود بەخۆی و خیزانەوە لە دەرەوەی عیراقدا بژین، وە خۆی لە كاروباری سیاسی نەگەیەنی، كوریكی بۆ خویندن بنیریتە بەغدا، حكومەت هەموو مولك و سامانەكانی بۆ بگەرینیتەوە، لەو سالەدا شیخ سەردانی بەغدا دەكاو لە خواروی عیراق نیشتەجی دەكری. لە سالی ١٩٢٩ ریی پیدرا بگەریتەوە كوردستان، بەلام بۆ سالی ئایندە كەوتەوە شۆرش نانەوە، دەگیری و دەینیرنە باشور. لە تەموزی ١٩٣٠ كۆمەلیك لە رووە دیارەكانی سلیمانی عەرزو حالیكیان پیشكەش بە (عصبه الامم) كرد لە جنیف داوای دامەزراندنی حكومەتیكی كوردیان تیدا كرد، لە ژیر چاودیری دەولەتان بێ، بەلام داواكاریەكەیان بەلاوە نراو پیی قایل نەبوون.

سالی ١٩٣٣ ری بە شیخ مەحمود درا بیتە بەغدا، لە ١٩٤١ گەرایەوە سلیمانی[٤]، بە بزوتنەوەیەكی یاخی بووانەی كەم خایەن هەلسا، پاشان خۆی بەدەست حكومەتەوەدا. ئیتر خۆی لە ژیانی گشتی گۆشەگیر كرد، لە ٩ی تشرینی یەكەمی ١٩٥٦ لە بەغدا جیهان بەجی دیلی، تەرمەكەیان گواستەوەو بۆ سلیمانی و لەوێ بە خاك سپیردرا. شیخ مەحمود سەرەرای زمانی كوردی عەرەبی و توركی و فارسی دەزانی، هەندی لە دۆست و شوناسانی وەسفی دەكەن كەوا: سەرداریكی رۆحی و دنیایی بوو، قسە خۆش و حازر بە دەست، ئەدەب دۆستو شیعرزان، شۆرە سواریكی دلیر بوو، بە ئازایی و مەردی دەچووە كۆری جەنگەوە، دكتۆر عوسمان ئەبو بەكر دەلی: (شیخ مەحمود دەچیتە پال كاروانی ئەو سەركردە مەزنانەی كەوا لە تەك گەلەكەیان دەوەستن و لە ریزی هەرەپیشەوەیان دەبی، لە كاتی تەنگانەو نائومیدی دا جلەوی سەركردایەتیان دەگریتە دەست، ئومید و هیوای سەركەوتنیان پی دەبەخشی). دكتۆر سیر هاری سندرسن لە كتیبەكەیا (عشرة الاف ليلة و ليلة) كە بەدووروردریژی باسی خزمەت گوزاری خۆی لە عیراقدا دەكات، جاری داوای لیدەكری

چارەسەری شیخ مەحمود بکا، لەو کاتەی کەلە بەغدا نیشتەجی دەبیٚ. سەیری دەکا دەبینیٚ شوینەواری برینیکی بچوکی لە پشتی دایە، کە لیی دەپرسیٚ: ئەوە چییە؟ سەرداری کورد کەوا دوای جەنگی یەکەمی مەزن بەریوەبەرایەتیەکەی بەریتانیای گیژ کرد بوو، لەوەلامدا بە دکتۆر دەلی: ئەوە شوینی گوللەیەکی بەریتانیە ئەوەش ئەی ئینگلیزینە وەکو ئیوەیە کە چوونە جیگایەك مەگەر شەیتان لاتان بدات دەنا بەری نادەن!!

خاتوو فریا ستارك لە کتیبەکەیا "غبار برثن الاسد" باس دەکا کەوا لە هاوینی سالی ١٩٤٣دا سەردانی سلیمانیو ناوچەکانی کوردستانی کردوە، چاوی بە شیخ مەحمودیش دەکەوی لەو کاتەی کەوا شیخ سەردانی گوندە ویران بووەکانی دەکا، دەلی: دیتم مرۆڤیکی بەتەمەنی بەتین، لە دەوری شیست وسی سالاندایە، هەر چەندە نیشانەی پیریەتی پیوە دیار بوو بەلام گیانی خەباتگیری هەر پیوە مابوو، جل و بەرگیکی سەوزی تاریکی پۆشیبوو، سمیلەکانی بۆیەی رەش کرابوو، دەم و چاوی خشت، لوتی بچوکی روخساری منالیکی خوین شیرینی پی بەخشی بوو، مەشرەب خۆشی نوکتە بیژ ، هەستی دۆستانەی بەرامبەر ئینگلیزی کۆنە دوژمنی هەبوو، ئەگەر چی سیاسەتەکەشیانی بە دل نەبوو، شیخ بە خاتوو ستارك دەلی: ئیوە ئاشنایان دەگرن و هەلیان دەخەلەتینن، وایان لیدەکەن ئامادەبن لە پیناوی ئیوەدا هەموو شتیك بکەن پاشان بەلایەوە دەنین، شعریکی چوار خشتەکی بۆ دەخوینیتەوە کە باسی ئەشکەنجە بینیوی شەیتان لە دۆزەخ دەکا، (پاش رۆژگاریکی دریژ خوا ریگا بە شەیتان دەدا بەرامبەر بارەگاکەی بوەستی، کەچی بیزاری دەرنابری بەلکو کرنووش بۆ خوای بەرزو مەزن دەبا، پیی دەلی: لەسەر چی نەوازشتم بۆ دەکەی؟ لە وەلاما دەلی:چونکە بە بەغدایی ئافەریدەت نەکردوم) خاتوو فریاستارك دەلی: بە فارسی لەگەل شیخ مەحمود دەدوام، دوای نان خواردنی نیوەرۆ لەگەل ئایشە خانی خیزانی ئاخاوتنم بوو(٥). دیسان فریا ستارك لە نامەیەکی تردا کەلەکەرکوکەوە لە ئایاری ١٩٢٤ نوسیویەتی دەلی: بۆ سلیمانی پاشان بۆ پینجوین چووم، نانی نیوەرۆم لەگەل شیخ مەحمود خوارد، وەکو دەلی: هەموو سیحرو تەلیسمیك لە

شەخسیەتیدا کۆبوەتەوە وا پیدەچی تاوانبارانی ئەم جیهانە بۆ خۆیان داگیریان کردوە.

پەراویز:

(١)شیخ سەعیدی پیران پیاویکی ئاینی و بە تواناو هۆشمەند بوو، وە بەپێی ئەو پارچە شیعرەی کە بە بۆنەی شیخ مستەفای برای داینـاوە توانای شاعیریەتی هەبووە و، شعرەکەش بەم شیوە دەستپیدەکا:

مردنە بێ تۆ ژیانم زەلیلە بێ تۆ عیزەتم

دەردە خۆراکم بەبێ تۆ ژەهری مارە شەربەتم

تۆش وەکو من قور ئەپیوی گەر بزانی عیللەتم

ئەو هەراو فەرتەنەیەی کە لە شاری موسڵ قەوما و ئەنجامەکەی شیخ سەعیدی تیدا دەکوژرێ بەم جۆرەیە: لە دووەم رۆژی جەژنی ١٩٠٩/١/٥ خەلکی بە عادەتی جەژنان ژن و پیاو و کورو کچ و منداڵ لەسەر شەقامەکان لە هاتوچۆدا دەبن. بەهائەدین ئەفەندی ناویك وا پیدەچێ سەرخۆش بوو بیت، توانیك دەگریتە ئافرەتیك ئەویش تا تییدایە دەقیژینێ و هاوار دەکا، خەلکی لە دەوری کۆدەبنەوە، بەهائەدین بۆ خۆ دەربازکردن چەند تەقەیەك دەکاو شەرو ئاژاوە بەرپا دەبێ. گوایە شەرەف و ناموس پیشیل کراوە!! هیستر سواریش کەزۆربەیان کوردبوون جلکی سەربازی و هەندێ جلی کوردییان لەبەر بووە. رووبەرووی خەلکەکە دەبنەوە ئیتر شەر و کوشت و کوشتار تاکو نیوەی شەو بەردەوام دەبێ. بۆ رۆژی سێیەم شیخ سەعید لەسەر داواکاری والی روو دەکاتە سەرا بەمەبەستی ناوبژی و هیور بونەوەی بارودۆخەکە و وەستانی شەرو خوین رژان. چەند جندرمەیەك

لەپشـت و پیشـەوەی و خـەلکیش بـەدواوەی دەبـن. کـە دەگەنـە بـەر دەرگـای سـەرا سـەیر دەکـەن داخراوە!! لەو ئانەدا کابرایەك بەردیکی زل بەسەری شیخدا دەداو دەکەوێ و گیانی خەلتانی خوین دەبێ. بەوەش ناوەسـتن دەچنە ئەو خانوەی شیخ سەعیدی لی دابەزیوە، شیخ ئەحمەدی کوری و شیخ عەزیز دەکوژن تاقمی. شەر فرۆش شالاو دەبەنە سەر ئەو خانوەی دەست و پیوەندی شیخانی لی بووە سیزدە کەسیان لی دەکوژرێ. شەرو ئاژاوە بەردەوام دەبێ. سەیر لەوەدا بووە کاربەدەستان لەم رووداوە خویناویەدا دەستە وەستان بوون. بیگومان کەین و بەین و نەخشەو پیلانیك بۆ ئەم کارەساتە لە ئارادا بووە کە شیخ سەعید و چەندین کەسانی تیدا لەناوچوون. سەرجەمی کوژراو لەهەردوولا (٧٠) کەس و (١٠٠) کەسیکیش بریندار (وەرگیر).

(٢)ئەوە بیرو رای لۆنگیریك خۆیەتی(وەرگیر)

(٣)ئەو سەرنج و رایانەش دەربارەی شیخ مەحمود هی میژوو نووسی ئینگلیزییە (وەرگیر).

(٤)لەکاتی خۆیا کەسانیك بە شیخیان گوتووە کە هەندێ بە نەرمی لەگەڵ ئینگلیزەکان رەفتار بکا بەلکو هەلویستیان دەگۆردرێ و بەرژەوەندی کوردی تیدا دەبێ، شیخیش بەم شیوەیە وەلامیان دەداتەوە دەلێ:

نامەوێ ژینی ئەسارەت بەسمە عومری گومرەهی

نایکەمە سەرخۆم بە ئەمری مودەعی تاجی شەهی

قەت بە ئەمری دوژمنانم نامەوێ فەرماندەهی

بەراستی ئەمە سەرنجی راکیشام ناچار ئەم چەند تیبینییە سەر پییە بخەمە بەرچاوی خوینەر: لەگەڵ ریزو نەوازشتم بۆ گشت پیشەواو سەرکردەو سەردارانی کورد کەلە باروذۆخ و سەردەمی جیاجیادا لەرووی دوژمنانی نەتەوەکەیان راپەریون. بەلام لەگەڵ ئەوەشا کە کار هاتە سەر نوسینی میژوو وە بۆ سودمەندی و پەند وەرگرتن لەبەسەرهاتەکان، دەبێ لە هەموو روویەکەوە هەلبسەنگیندرێ. نەك بە گیانی گەرم و سۆزو عاتیفەوە بنوارینە روداوە ترسناکەکانی گەلەکەمان و بێ شومار وشەی قارەمان و پالەوان و نەبەرد و دانا و زانا بخەینە پاڵ سەردارەکانمان.

(٥)دووەم ژنی شیخ مەحمود ئایشە خانی کچی مامی بووە. ئایشە خان لە پیشدا ژنی شیخ ئەحمەدی برای شیخ مەحمود دەبێ و شیخ جەلالی لا بووە، دوای کوشتنی شیخ ئەحمەد لە کارەساتی موسڵ شیخ مەحمود مارەی کردووە، تەنیا شیخ لەتیفی لێ دەبیت.(وەرگیر)

بنەماڵەی بارزانی

بنەماڵەی بارزانی دەگەڕێتەوە سەر عەبدوڵا کوڕی مەلا بەکر ناسراو بە (تاج الدین) کە دامەزرێنەری تەکیەی نەقشبەندیە لە گوندی بارزان. لە ساڵی ١٨٢٥ عەبدولسەلامی کوڕی لە ئیرشادو ڕابەریدا جێگای گرتۆتەوە. پاشی ئەو شێخ محەمەدی کوڕی شێخ عەبدولسەلام کە هەردوو دەسەڵاتەکەی ئاینی و دنیایی کۆ کردبۆوە دەست ڕۆیشتوی ناوچەکە بووە، لە دوا ڕۆژانی ژیانیدا کار بە دەستانی تورکی بە هۆی ڕوودانی فیتنەو ئاژاوەکانی نێوان عەشیرەتەکان لە موسڵ زیندانی دەکەن، پاشان بەری دەدەن و بۆ بارەگاکەی خۆی دەگەڕێتەوە، لە کوڕە دیارو ناسراوەکانی: شێخ عەبدولسەلامی دووەم کە لە ساڵی ١٩٠٨ لە دەسەڵاتداریەتی تورکی هەڵدەگەڕێتەوەو دەگیریۆ لە ٤ی ئەیلولی ١٩١٤ لە موسڵ لەسێدارە دەدرێ.

شێخ ئەحمەد بارزانی

کوڕی محەمەد کوڕی عەبدولسەلامە، لە دەوروبەری ساڵی ١٨٩٢ هاتۆتە دنیا، لە ئاکامی لە سێدارەدانی شێخ عەبدول سەلامی برای لە موسڵ بەهۆی ڕاپەڕینەکەی دژ بە دەستەڵاتداریەتی تورکی-شێخ ئەحمەد سەرداریەتی عەشیرەتەکانی کوردی بارزان لە ناوچەی زێبار دەگرێتە دەست-لاپەڕەی ژیانی شێخ ئەحمەد پڕە لە شۆڕش نانەوەو ڕاپەڕین، لە سەرەتادا ساڵی ١٩١٩ دەستی بە ناردنی نوسراو کرد بۆ تورکەکان و هەڵمەت بردنە سەر کاربەدەستانی بەریتانی لە(وان)، دیسان لە ١٩٢٧ کەوتەوە ڕاپەڕین و پچڕانی کۆتی ملکەچی. دواجار لە تەموزی ١٩٣٠ و بەهاری ١٩٣٢ پەیتا پەیتا هەڵمەتی هێزی سوپایی دەچووە سەر ناوچەی بارزان.

شێخ ئەحمەد لە حوزەیرانی ١٩٣٢ ناوچەکە بەجیٚدێڵیٚ و ڕوو دەکاتە تورکیا، لەوێش دەدرێتەوە دەست کار بەدەستانی عێراقی و بۆ باشوری دوور دەخەنەوەو لێی نیشتەجیٚ دەکەن. دوای چەند ساڵێك ڕێگای پێدرا بگەڕێتەوە ناوچەکەی خۆی، بەلاّم دوو بارە لە ١٩٤٣ لەگەڵ مەلا مستەفای برای شۆڕشی بەرپا کردەوە، لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٤ کاروبار هێورو هێمن دەبێتەو، مەلا مستەفا دەچێتە بەغدا نیاز پاکی خۆی بۆ حکومەت نیشان دەدا، شێخ ئەحمەدیش خۆی دەدات بەدەستەوە و دەکەوێتە ژیانی ئاسودەیی و ئاسایی، بەلاّم لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ ناچاردەبیٚ پەنا بەرێتە بەر سنوری ئێران، پاشان هاتەوە عێراق و ژێر دەست بوونی خۆی ڕاگەیاند.

لە پاش شۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨ ڕێی پێدرا بگەڕێتەوە بارزان، کاتیٚ مەلا مستەفا لە ئەیلولی ١٩٦١ شۆڕشی نایەوە شێخ ئەحمەد بیٚ لایەنی و بەشدار نەبوونی خۆی بۆ عەبدولکەریم قاسم ڕاگەیاند، دوانێکی دا گوتی: (شۆڕشی کورد خوێن ڕژانێکی خۆڕایی کوردەکانە).. لە ١١ی کانوونی دووەمی ١٩٦٩ لە بەغدا کۆچی دوایی کردوە.

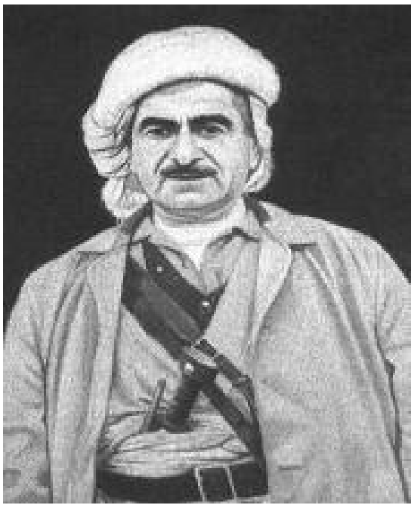

مەلا مستەفا بارزانی

مەلا مستەفا کوڕی شێخ محەمەدی بارزانییە، ساڵی ١٩٠٣ لە گوندی بارزان هاتۆتە جیهان بە ماوەیەکی کەم پێش لەدایك بوونی باوکی کۆچی دوایی دەکا، هێشتا تەمەنی نەگەیشتبووە سیٚ ساڵان کە تورکەکان لە ١٩٠٦ هەڵمەتێکی سوپایی دەهێننە سەر عەشیرەتەکانی کورد، شێخ عەبدولسەلامی برا گەورەی بەدیل دەگرن، ئەویش لەگەڵ دایکی دەخەنە بەندیخانەوە،

نۆ مانگی تیا بەسەر دەبەن، بزوتنەوە شۆڕش گێڕانەکەی لە ١٩٤٣ وە دەست پێ دەکات، دووا بەدووای خۆبەدەستەوەدانی شێخ ئەحمەدی برای، ئەو سەر لە نوێ تێ هەڵچۆوە. حکومەتی عێراقی بڕیاری دوور خستنەوەی بۆ ئێران دا. لە شوباتی ١٩٤٥ دێتە بەغدا حکومەت بەداواکارییەکەی قایل دەبێ، کە بگەڕێتەوە ناوچەکەی خۆی و چەکەکان کۆبکاتەوە، بەلاّم کەوتە سەردان و گەڕان لەناو گوندەکان و هاندانی خەڵك بۆ شۆڕش نانەوە. لە شوباتی ١٩٤٥ هێزێکی سوپاییان نارده سەری، بۆ ناوچەی زێبارو بارزانیان ڕەتاند، ناچاریان کرد لە تشرینی یەکەمی ئەوساڵەدا لەگەڵ شێخ ئەحمەدی برای پەنابەرنە بەر سنوری ئێران، پاشان شێخ ئەحمەد دەگەڕێتەوە عێراق[1]، بەلاّم مەلا مستەفا بەخۆی و دوو هەزار لایەنگرانی بەرەو مەهاباد دەڕوا، لە کاتێکا قازی محەمەد لە پازدەی کانونی یەکەمی ١٩٤٥ دامەزراندنی حکومەتێکی نەتەوەیی کوردی بە یارمەتی سۆڤیەت ڕاگەیاند، هاوسنور بوو لەگەڵ حکومەتی ئازربایجان کە لە تەورێز پێك هاتبوو. کاتێ حکومەتی ئێرانی لە ١٩٤٦ کۆماری مەهابادی لەناوبرد، مەلا مستەفا و جەنگاوەرانی پەنایان بردە بەر روسیا، دوازدە ساڵیان لێ بەسەر برد. لەسەرەتاوە مەلا مستەفا لە ئازربایجان و ئەزبکستان نیشتە جێ بوو، پاشان بۆ مۆسکۆ گواسترایەوە، زمانی روسی و هونەرکاریەکانی سەربازی و زانیاری ئابوری خوێندووە، لە ٢٦ی تشرینی یەکەم ١٩٥٨ گەڕایەوە عێراق. سەروەری و ڕێزو نەوازشێکی زۆری لێنرا، بەلاّم کە گەڕایەوە ناوچەکەی خۆی لە ئەیلولی ١٩٦١ شۆڕشی ڕاگەیاند، لەبەگژداچوونی حکومەتی عێراقی بەردەوام بوو. هەتا لە ١١ ئازاری ١٩٧٠ لە گەڵی پێك هاتن و چەکی دانا.

مەلا مستەفا لە کۆنگرەی حیزبی دیموکراتی کوردستان وتارێکی دا ووتی: (ئێستا دەوری کاری بنیادنان و ئاوەدان کردنەوەو پیشەسازی هاتووە، تەنیا هەر بەمەش دەتوانین خزمەتی نەتەوەکەمان بکەین، هەمووومان برای یەکین نابێ جیاوازی و دوبەرەکی لە نێوان ڕۆڵەکانی گەلدا بکەین، با هەوڵ بدەین هەمووومان ببین بە برایەك کە یەك ئامانج و یەك دەستور پێکمان ببەستێ ئەویش بەختەوەر کردنی گەلی عێراقە بە کورد و عەرەبیەوە). لە ٢٩ی ئەیلولی ١٩٧١

هەولی کوشتنی درا، بارەگاکەیان لە حاجی ئۆمەران هەلتەکاند، بە سەیرو سەمەر لە مەرگ رزگاری بوو.

حکومەتی عیراقی لە ١١ی ئازاری ١٩٧٤ حوکمی زاتی بۆ کوردستان راگەیاند، بەلام مەلا مستەفا بە شیوە حوکمە زاتیەکە قایل نەبوو کەوتەوە شۆرش نانەوە، بەلام بزوتنەوەکەی نشوستی هینا، حکومەتی عیراقی لە ناوی برد، زۆربەی لایەنگرانی خۆیان بەدەستەوە دا یان روویان کردە ئیران. پاشان ئەویش لە ٣٠ ئازار بۆ ئەوی چوو لە تەهران نیشتەجی بوو، بەر لە بەجی هیشتنی بارەگاکەی لە چۆمان دوانیکی بۆ رۆژنامە نوسان دا ووتی: ئیمە بە تەنیاو بی دۆست ماینەوە چ یارمەتی و پاریزگاریمان لە ئەمەریکاوە پی نەدرا، وا دەزانم رۆژگاریکی رەشمان لە پیشە) رۆژنامەی تایمسی لەندەنی لە ٢٧ئازار١٩٧٥ نوسیویەتی دەلی: (مەلا مستەفا لەناو کوردەکاندا بۆتە کەسایەتییەکی نیمچە ئەفسانەیی، ئەوەش بەهۆی خەباتی دوورو دریژی و بەرگری کردنی لە رووی کاربەدەستانی تورکی و بەریتانی و عیراقیدا، و سەلماندویەتی کە توانای بەردەوام بوونی شەری پارتی زانی لە چیاکانی باکوری عیراقدا بۆ ماوەیەکی دیاری نەکراو هەیە، پاشان دەلی: مەلا مستەفا و هاوریکانی بریاری شەر راگرتنیاندا هەر وەك قەدەر تەلەی بۆ دانابنەوە) دوایی لە سالی ١٩٧٦ بۆ چارەسەر کردنی نەخۆشیەکەی بەرەو واشنتۆن پایتەختی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەروا. لە ٢ی ئازاری ١٩٧٩ لەوی جیهان بەجی دیلی تەرمەکەیان بۆ ئیران گواستەوە لە یەکیك لە سەنگەرەکانی چیای کوردستان لەسەر سنوری رۆژئاوای نزیك عیراق نیژرا(٢).

دیڤید ئەدامسن رۆژنامە نوسی ئینگلیزی سەردانی مەلا مستەفا دەکا کە پالی بە چیاکانەوە دابوو، بەگژ عەبدولکەریم قاسم دا چوو بوو، لە کتیبەکەیا (الحرب الکردیە) باسی دەکا و دەلی: بەوەی باشە ئازایەتیو دلیریەکەی لەسەر شیوازی کۆنە تا ئەوەی ئینسان تارادەیەك سەرسامی بەرزیی و سەروەریەتەکەی دەبی، بەلام پەیرەو کردنی دابوونەریتی وای لیکردووە پتر نەروانیتە بیروڕای بەرفراوانتر و زۆر

ئاڵۆزتر، سەرکردایەتی شۆڕشێکی نویٚ دەکا بە شەرەف. بەلاٌم بە شێوازێکی سەردار عەشیرەتێك بیٚ.

مەبەست تەنیا بۆ سەروەری و سەربەخۆیی بوونە، شەڕەکانی کەوا بەرپا دەبوون خێلە ساتی تێکەڵ بەنیشتمانیەتی. خۆی لەمەهاباد دیتەوە کەسەرکردەی سیٚ هەزار چەکداری ئاوارەیەو دەوڵەتێکی بیٚ سوپا کە بیپارێزیٚ، بۆیە رۆژگار وای لێکرد بەگیانێکی عەشایری ببێتە سەرکردەیەك لەشەڕی نیشتمانیەتیدا، ژیانی سەراپا زنجیرەیەك بووە لەشەڕو شۆڕو تێکشکان و ئاوارە بوون، ئەوەش شێوە ژیانی زۆرەهای کوردەکانە کەوای کردوە سیفەتیکی بەهیز بەلکو ترسناك لەگیانی کوردی برسکی چارەنووسیکی ماتەمو غەمگینە[٣]. ئەو سیفەتەش لەمەلا مستەفا بەدی دەکریت. میجەر ئەدغار ئوبالانس پسپۆری سوپای ئینگلیز کەخاوەنی چەندین کتیبە لەسەر جەنگی یەمەن و هیندی و کۆریا و جەزائیر و شەری خۆبەخۆیی یۆنان و سوپای سوری سۆڤیەتی،...هتد، سیٚ جار سەردانی عیراق و ناوچە کوردیەکەی کردووە، لەکتیبەکەیا (الثورة الكردیە ١٩٦١-١٩٧٠) کە سالی ١٩٧٣ دەرچووە دەلی: (چەندین جار چومەتە دیداری، خویندەواریکی واش نەبوو بەلام جلەوی شۆرشەکەی توند لەدەست گرتبوو، کەس نەیتوانیوە لەسەرکردایەتیەکەی لایبدا، دەسەلاتی خۆی بەسەر هۆزەکانی دەوروبەری بارزان دا بلاوکردۆتەوە، بۆتە سەرداریکی دان پیدا هاتوی نەتەوەی کورد، بەشداری گەلەکەی کردوە لەزەحمەتکیشان و مەترسییەکانیدا، بالا بوو لەنەخشەکیشان و جۆش پیگرتنی گیانی خۆراگری سەربازەکانی و بەرزکردنەوەی ورەو، متمانە پیکردن و گوی دیربوونیان بۆ خودی خۆی و هاندانی ناحەزانی بۆ بەگژداچوونی یەکتر، بۆ دەرکردنی بریارەکانی پشتی بەسەلیقەو ئیلهام دەبەست، لە زۆربەی کاتا جیگایەکی دیاری کراوی بۆ خۆی نەدەکردە بارەگا، بەلکو لە شوینیك دەیگواستەوە بۆ شوینیکی تر، زۆر بە خەفەتیان و پاریز بوو، هەلپەو خۆ هەلکوتانی کەم بوو، خۆی لە چیا لاتەریك و لابەلایەکانا قایم دەکرد، چاوەریی تیکشکانی هیزەکانی حکومەتی دەکرد، لینەدەگەرا ئامیر هیزەکانی بۆ دەشتەکان شۆربینەوە، چاوگەی سستی

هێزەکانی باش دەزانی... پارێزگاری لەداب و نەریەتییە کۆنەکانی کورد کردبوو، لەگەڵ لاوەکانی شار نشین نەدەڕۆیشت کەوا چاکسازی کۆمەڵایەتی کوردەوارییان گەرەك بوو، لەگەڵ ئەوەشا توانی لەنگەر لە نێوان پیاوی عەشایرو گەنجە پێشکەوتو خوازەکان رابگرێ– لە کۆتاییدا دانەر مەلا مستەفای بە یەکێ لە سەرکردە مەزنەکانی سەدەی بیستەم داناوە– لەبەر گەشی و درەوشانەوەی عەزیمەتی و خەباتی لە پێناو سەربەخۆیی و حوکمی زاتی بۆ کورد و هەست کردنی بەوەی کە دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد عەناسیری ژیانی ئابووری لێنایەتە جێ. توانی کۆنترۆڵ بەسەر هەوڵ و تەقەلای شیوعییەکاندا بکا کە دەیانویست جڵەوی سەرکردایەتی لێ وەربگرن و شۆڕشی کورد بۆ لایەکی تر ئاراستە بکەن کە زۆربەی زۆری گەلی کورد پێی قایل نەدەبوو، هەروەها یازدە ساڵ مانەوەی مەلا مستەفا لە یەکێتی سۆڤیەتدا پاڵی پێوە نەنا بیرو باوەڕی شوعیەت وەربگرێ.

محەمەد مەهدی جەواهیری ڕوو لە ئەحمەد حەسەن بەکر سەرۆك کۆماری عێراق دەکات و دەڵێ:

جاذبت من صقر الشمال وإنه	بالعز أمنع من مطار عقاب
ومسحت غضبة قسور عن وجهه	ولقطت من فمه مرارة صاب
مستشرقا كبد السماء جبينه	للنيرات و رجله في الزاب
وسط الجبال طأن صم صخورها	من بعض ما استصفى من الحجاب

پێش ئەوەش پارچە هەڵبەستێکی لە کۆنگرەی خوێندکارانی کورد ساڵی ١٩٦٢ لە میونخ خوێندویەتیەوە و دەڵێ:

قلبي لكردستان يهدي و الفم	ولقد يجود بأصغريه المعدم
يا ابن الشمال وليس تبرح كربة	بالبشر تؤذن عندما تتأزم
سر في جهادك فالجهاد مفازة	يهدي الضليل بها وينجده الدم
من بعد الف من سلالة ضالم	من قبل الف يثأر المتظلم

وەك دەزانرێ لە كورانی مەلا مستەفا دووانیان ناویان دەركردووە، ئیدریس بارزانی كە لە سالی ١٩٤٤ لەدایك بووە و لە سالی ١٩٨٧ كۆچی دوایی كردووە و مەسعود بارزانی كە لە سالی ١٩٤٦ لە دایك بووە[٤]، دوای سالیك لە بەرپابوونی جەنگ لەگەڵ عیراقدا هاوكاری لەگەڵ ئیران كرد.

دكتۆر عەبدورەحمان قاسملۆ

سەرداری كوردی ئیران عەبدورەحمان قاسملۆ لە مانگی كانونی یەكەمی ١٩٣٠ لە دۆلی قاسملۆ نزیك شاری (رەزائیە) ئورمیای ئیستا هاتۆتە دنیا، باوكی پیاویكی مولكداری حال خۆش بووە، لە سەردەمی خویندكاریدا لەگەل بزوتنەوەكەی قازی محەمەد دەرۆیشت كەوا لەسەرەتای سالی١٩٤٦ كۆماری مهابادی كوردی لە ژیر سایەو سیبەری سۆڤیەتی راگەیاند. پاشان بە ماوەیەكی كەم ئەم كۆمارە روخا سەرۆكەكەشی لە سیدارە درا. دوای ئەوە روی كردە عیراق لەویشەوە بۆ ئەوروپا، لەوی خویندن تەواو دەكات، لە سالانی شیست و حەفتاكانا هەولی دا رابەری لە راپەرینەكانی كوردی ئیران بكا، بەلام سەركەوتنی بە دەست نەهینا لە سالی ١٩٧٣ كەلە زانكۆی براخ دەیخویند هەلبژیردرا بە سكرتیری گشتی حزبی دیموكراتی كوردستانی ئیران. دوای ئەوە روی كردە پاریس سێ سالی لی دەمینیتەوە، لە سۆربۆن موحازەرەی لەسەر زمانی كوردی دەدا،لە كۆتایی سالی ١٩٧٨ گەرایەوە كوردستان. شانەو لقەكانی حزبەكەی دامەزراند، كەئاژاوە سەرانسەری ولاتەكەی گرتەوە لایەنگرانی دەستیان بەسەر چەكی سوپاو پۆلیسدا گرت. لە كاتیكا كە (رەزا شا) چووە دەرەوە (روح اللە خومینی) جلەوی كاروباری فەرمانرەوایی گرتە دەست.

قاسملۆ سودمەند نەبوو لەیارمەتی دانی عیراق و جەنگ لەگەل ئیراندا هەلگیرسا، كەوتە بەرهەلستیكردنی عیراق سەبارەت بە داپلۆسینی نەتەوەكەی و بەكارهینانی غازی كیمیاوی بۆ لەناوبردنی شۆرشەكەیان،

ئیـتر گەرایـەوە بـۆ پـاریس، پاشـان بـۆ بـەردەوام بـوون لـە خـەبات و هـەوڵ و کۆششـی سیاسـی، ڕوو دەکاتـە شـاری (ڤیـەنا) پایتـەختی نەمسـا، لـەوی لـە ١٣ی حوزەیرانی ١٩٨٩ دەکوژری.

قاسملۆ سـەرداریکی ڕۆشـنبیر بـوو بـە چـەندین زمـانی ئـەوروپی و ڕۆژهـەلاتی دەدووا[٥]، سیاسـیەکی مامنـاوەندی بـوو، داوای بەریوەبەرایـەتی نـاوخۆیی بـۆ سـی ملیۆن کوردی ئیران دەکرد، بەلام لە شەرە ناوخۆیەکەدا ناهومید بوو، پاش خەبات و تیکۆشانیکی دوورو دریـژ گیـانی خۆشـی لـە پینـاو بـیرو بڕواکـەیا بـەخت کـرد. لـە کوشتنەکەیدا ئیران تاونبار کرا، ئەگەر چی کار بەدەستانیان ئەوەیان نەسەلماند.

پەراویز:

(١)لە کاتیکا شیخ ئەحمەد دەگەریتـەوە عیراق کە کۆماری مهاباد لەناودەبرێ و مەلا مستەفا ڕوو لە یەکیتی سۆڤیەت دەکات، نەك وەك دانەر نوسیویەتی. "وەرگیر"

(٢)لە ١٩٩٣/١٠/١٦ بەرێ و ڕەسمیکی شکۆدار ەوە تەرمی سەرەك بارزانی و ئیدریسی کوریـان هینایەوە کوردستان و لە بارزان بە خاك سپیردرانەوە. "وەرگیر"

(٣)ئەمانـە بـیروراو بۆچوونـی ڕۆژنامــە نوسـەکەیە، بـۆ ئەمانـەتی وەرگـیران نـەمان ویسـت دەستکاری بکەین. "وەرگیر"

(٤)ئیستا کاك مەسعود سـەرۆکی پـارتی دیموکراتـی کوردسـتانە، وە لـە ئاکـامی هەلبژاردنـە ئازادەکەی سالی ١٩٩٢ بە هاوبەشی لەگەڵ یەکیتی نیشتمانی کوردستان بە سەرۆکایەتی مام جەلال تالەبانی بۆ یەکەم جار لە میژووی کورددا حکومـەتیکی تایبەتمـەند بـە کوردسـتانی باشـور پیکهات، دامەزرینەر و سەرەك وەزیرانی ئەو حکومەتە ش دکتۆر فوئاد مەعسوم بوو.

(٥)بـەپیی سـەرچاوەی ئاگـادار تـاکو ئیسـتا هیـچ کوردیـك بەقـەدەر قـاسملۆ زمـانزان نـەبووە (ئینگلیزی، فەرەنسی، ڕوسی، چیکی، ئاسوری، فارسی، تورکی، عەرەبی و کوردی بە هـەموو شـیوە و زارەکانی‌یەوە) زانیوە، جگە لەوەش ڕۆشنبیریکی بە توانا و سەرکردە یەکی بەهرەوەر بـوو. نـەمانی لـە کـۆری خـەباتی کوردایـەتیدا خەسـارەتیکی گـەورە بـوو، کەلەبـەریکی فراوانـی خسـتەریزی تیکۆشەرانی کوردی ئیرانەوە "وەرگیر".

تەسەوف و زانیاری ئاینی لە کوردستانا

زانیاری ئاینی لە گوندەکانی کوردستانی عیراقدا گەشەی کرد، تەسەوف زەمینەیەکی بەپیتی لەم ولاتەدا دۆزیەوە، محەمەد ئەمین زەکی بەگ (لە میژووی سلیمانی و دەوروبەریدا) دەلی: ئەوانەی ئاگاداری حال و باری کوردستانن دەزانن کەوا دلی زۆربەی دانیشتوانەکەی بەندو گیرۆدەی ئەو دوو ریبازەیە: قادری و نەقشبەندی، بەند بوونیکی گیانی و مەعنەوی، ئەگەر چی لەناو خەلکەکەدا هەندی کۆمەلی نائاسایی هەیە وەك بابەتی (عەلی خواهی) یە توند رەوەکان، بەشیکیش پەیرەوی مەزهەبی یەزیدی دەکەن.

١-ریبازی قادری: دامەزرینەری ئەم ریبازە شیخ عەبدولقادری گەیلانیە (١٠٧٧-١١٦٦). لە بنەمالەی خانەدانەکانە، باپیری لە نەقیبەکانی ئەشرافی بەغدایە، مەزارەکەی لە گەرەکی (باب الشیخ) لە بەغدا بە سەروەری و نەوازشتەوە زیارەت دەکری، لە خواناسە مەزنەکانی تەسەوف بوو، بە گەنجیەتی دەچیتە بەغدا پاشان لەوی دەبیتە سەردەستەی مامۆستایان و فتوادەر،پایەو ریزیکی ئەوتۆی لینراوە، بۆ کەم کەس ئەو دەرفەتە دەرەخسی، لە سۆفیەتیدا بالا دەبی و (خرقە*)ی پیدراوە و نازناوی (باز الاشهب) وەردەگری، موریدەکانی چ لەژیانیدا چ دوای مردنی گەلی زۆر بوون، ریبازەکەی لە دوور و نزیکی ولاتانی ئیسلامی دا هەر لەهیندوپاکستانەوە تا دەگاتە ناوچەکانی رۆژئاوای ئەفریقا بلاو بۆوە.

٢-ریبازی نەقشبەندی: دامەزرینەرەکەی شیخ محەمەد کوری محەمەد بەهائەدین ی بوخاریە، بە نەقشبەندی ناسراوە (١٣١٧-١٣٨٩ز) لە نزیك گوندیکی

* خرقە: جۆرە لیباس و جلیکی ئایینداری و سۆفیەتیە. "وەرگیر"

بوخارا هاتۆتە جیهان، بۆ مەبەستی خوێندنی دەستوری تەسەوف رودەکاتە دێی (سلماس) لەسەر دەستی بابە سلماسی فێری زیکرو تەهلیلە دەبی. دوای ئەوە لە سەمەرقەند لای سولتان خەلیل دەمێنێتەوە، پاشان وەك لێی دەگێرنەوە دەچێتە چەند گوندێك بە نیازی خزمەتگوزاری مرۆڤایەتی و بایەخ بە ئاژەڵ بەخێوکردن و چاك کردنی ڕێگاو بان و لابردنی ئازارو مەینەتی لەسەر بینەوایان دەدا، هەر لەو دێیەی کە چاوی لە ژیاندا پێ هەڵدێنێ کۆچی دوایی دەکات. مەزارو گۆرەکەی لە (باوەدین)ی بوخارایە. لە هەموو لایەکەوە خەڵك بۆ بەجێ هێنانی دەستوری زیارەت دێنە سەری. هەردوو ڕێبازەکە لەسەردەمی ئیمارەتی بابان لە هەموو ناوچەکانی کوردستان بلاوبوونەوە، رابەرو موریدیان زۆر بوو، شێخ مارفی نۆدێ (١٧٥٣-١٨٨٧). بە بلاوکردنەوەی ڕێبازی قادری لە ناوچەی سلیمانی هەلساوە، شێخ خالید ضیاء الدین کور حوسێن (١٧٧٦-١٨٢٧) ڕێبازی نەقشبەندی بلاوکردۆتەوە.

شێخ مارفی نۆدێ

لە شارباژێر هاتۆتە دنیا لەلای بەناوبانگترین زانایانی سەردەمی خۆی دەخوێنێ-شارەزایی لە زانیاری ئایینی و ئەدەبی پەیدا دەکات. محمد ئەمین زەکی دەڵێ: بەشی هەرە زۆری ئەو کتێبانەی کە داینـاون بەشێوەی هەلبەستە و بە تیکرایی شەیدابوونی چاکە و بروای بە تین و هێزی ئایین پەروەری و فرە ئەدەبی و دڵ لە جۆشی (الوجد) دەگەیەنێ. ئەو کتێبانەی داینـاون (عقائد، فرائض، اصول، منطق، بلاغ و معاني) یە جگە لە بابەتی سۆفیەتی و ستایشی پێغەمبەر و سەلەواتی خواهی. بەرهەمەکانی ئەم باسانەشی بەخۆیەوە گرتووە (بیان، بدیع، علم التجوید و عروض)... ئەم زاتە دەچێتەوە سەر بەرەبابی سەید عیسای بەرزەنجی حوسنی و لە شاری سلیمانی کۆچی دوایی کردووە. کاکە ئەحمەدی کوری ناوبانگی دەرکرد (١٧٩٣-١٨٨٧)، لە شاری سلیمانی هاتۆتە دنیا، لای باوکی زانیاری (تفسیر و حدیث وفقه) دەخوێنێ، پیاوێکی یەکجار خواناس و ئایین پەروەر بووە، ناوبانگی بە

هــەموو لایــەك دا بلاوبــۆوە، محمــد ئــەمین زەكــی دەلــێ: دلنەواكــەری خــەلك و خزمــەتكاریكی ســەروەری مرۆڤایــەتی و پشــتیوانی كەســاس و بێنــەوایان بــوو، ناوبـانگی گەیشـتە بارەگـای سـەلتەنەتی عوسمــانی، سـولتان عەبدولحــەمید دووەم ئارەزووی دیدەنی كردووە، بەلام لەبەر پیریــەتی و بیتاقـەتی نـەیتوانیوە روو بكاتـە ئاستانە، كاتێ جەنگ لەگەڵ روسیا بەرپا بوو (١٨٧٧)، كۆمەلیكی گەورەی لـە مورید و هۆگرانــی بەســەركردایەتی شــیخ ســەعیدی كــوری بــۆ جیــهاد لــە تــەك ســوپای عوسمانیدا هەنارد.

شیخ خالید نەقشبەندی

ئەم زاتە لە هۆزی میكائیلی عەشیرەتی جافە، لە دیی قەرەداغ هاتۆتە دنیاوە. لـە لای باوكی و زانایانی سەردەمەكەی دەخوینـێ، ئیجازەی زانستی لای شیخ محەمـەد قەسیم سەرەك زانایانی شاری (سنە) وەردەگرێ، دەگەریتەوە سلیمانی دەست دەكات بە دەرس وتنـەوە، پاشان بـەرەو حـەج بـەرێ دەكـەوێ، سـالی ١٨٠٧ لەگـەڵ یـەك لـە دەرویشـەكانی روو دەكاتە هیند، پـەیوەندی بـە سـۆفیەكانی ئـەویوە دەكـا، ریبـاز و سونـەت و رابەرایـەتی ئـەوانی پـەیرەو كـردووە، سـەبارەت بـەتوندو تیـژی و ركەبـەری نیوان هەردوو ریبازە سۆفیەكە بۆ بـەغدا كۆچ دەكا، لـە تەكیـەی خـالیدی نیشـتەجێ دەبێ، لە سالی ١٨١٣ بـەرەو دیمەشق دەروا، زیـارەتی (بیت المقدس) دەكا، پاشان دەگەریتەوە شام لەوێ توشی نەخۆشی تاعون دەبێ و كۆچی دوایی دەكا. رابـەریكی رۆحـی و گیـانی و شـاعیریكیرەوانبیژ بـوو، نامـە و هەلبەسـتی زۆری بـە كـوردی و عـەرەبی و فارسـی هەیـە، لـە شیعرە سۆفیەتەكەی كـەوا (محەمـەد جـەمیل رۆژبـەیانی) وەریگیراوە، لەسـەرەتاكەیدا دەلێ: لیـس لاحـد عشـیق كعشـیق، رفیـع المقـام، بـهي الطلعة، ایسل الخد وضـاء المحیـا كـالبدر.. شـیخ عوسمـان تەویلـەیی. ناسـراو بـە سـەراجەدین (١٧٧٥-١٨٦٧) لـە بـەناوبانگترین خەلیفەكانی شـیخ خـالید بـووە، دوو كورەكـەی شیخ محەمـەد بەهائـەدین (١٨٢٠-١٨٧٢) شیخ عومـەر زیائـەدین (١٨٣٩-

١٩٠٠) دەچیتە گوندی بیارە، تەکیەو خەلوەتخانەیەکی بۆ مەبەستی رابەری کردنی خەلك لی دروست دەکات. ئیتر هەر بەهۆی ئەوانەوە ریبازی نەقشبەندی لە تەویلە و بیارە و شوینانیتر بلاوبۆتەوە. شاعیری ناودار شیخ رەزای تالەبانی لە شیخەکانی ریبازی قادری بووە، شیخ عەبدوللای کوری جیگای دەگریتەوە، ئەو شیخ عەبدوللایە باوکی حەسەن تالەبانییە کە سالی ١٩١٣ لە دایك بووە، لە حکومەتی عەبدولقاسم بووە بە وەزیری ریگاوبان، تەکیەکەی شیخ عەبدوللا لە بەغدا لە گەرەکی مەیدان لە بەرامبەر وەزارەتی بەرگری هەلکەوتبوو،هەموو شەوانی هەینی ئەلقەی زیکری دادەبەست، دیتەوە یادم جاری لەگەل مەحمود فەهمی دەرویش و چەند برادەریکی تر چوینە سەردانی، شەکری قەندو چاو قاوەمان بە دیاری بۆ برد، سەر لە ئیوارە بوو گەیشتینە لای، هەیوانی تەکیەکە فەرش و مافوری لی راخرا بوو، جیگایان لەتەنیشت شیخ لەسەر سەرینی نەرم و توکن بۆ چۆل کردین، فنجانی قاوە گیردرا، پاشان شیخ ئیشارەتی بۆ دەرویشەکانی کرد، هەموو وروژانە گۆرەپانە والاکەی بەردەممان، لەژیر ئاواز و دەنگی دەف لیدان کەوتنە هەلپەرین، هاواریان دەکرد –لا الە الا اللە، یاهو یاهو، لا الە الا هو، زۆری پینەچوو جۆشیان خوارد و گەرم داهاتن وەك گەردەلول کەوتنە سوران، تا ئەوەی بینەر جگە لەوەی کە شەپۆلی لەش بوو دەسورا چیتری نەدەدیت،هەر رمبەی قاچ بوو بەرزو نزم دەبوو، هاواری بەسامیان لی هەلدەستا، هەر چاوە سور هەلگەراوەکان بوو زەق زەق دەینواری، وەك سەیر و سەمەری غەیبی ببینی، لا الە الا اللە–یاهو یاهو لاالە الاهو، دوای ماوەیەکی کەم چا دانرا، جا شیر بەدەستان دابەزینە مەیدانەکە، ئەلقەی زکریان پیکهینا، کەوتنە گیژەن و جولەو سورانی بەردەوام، پاشان هەندیکیان خۆیان لا بە لا کرد کەوتنە زەرگ و شیر لە خۆدان چەندین سەعاتی شەو بەسەر چوو، پەردەی دوایی لەسەر زیکر دا درایەوە، جا هەلسان ساجیکی پرلە رەژوی گەش کراوەی سور هەلگەراویان هینا، هەندی سۆفی دابەزینە گۆرەپانەکە و کەوتنە گیژەن و سوران و هەلپەرین، بەدەم هاوار هاواری لاالە الا هو، هەتا تەواو جۆشیان خواردو گەرم داهاتن، ئینجا بەپی خاوسی و قاچی رووت بە هەلپەو داپەرینی

شیوه سۆفیەتەکەیان بەسەر پشکۆ ئاگرەکاندا کەوتنە هاتوو چوونی بەردەوام، نیوەی شەو ئاهەنگ کۆتایی پیهات ئیتر سوپاسی شیخمان کردو بەسەر سورماوی لەوەی دیمان هاتینە دەر.

شیخ عەبدوللای بیتوشی

عەبدوللا کوری محەمەد بیتوشی‌یە لە پیاو چاکانی کوردە، ۱۷٤۸ لە (بیتوش)ی سەر بە ناوچەی (سەردەشتی) ئیران هاتۆتە دنیا، لەوی پیدەگا: زانیارییەکانی ئایینی دەخوینی،پاشان بەرەوبەغدا دەروا، سالی ۱۸۰٦ لە (الاحسا) جیهان بەجی دیلی. گەلی کتیبی داناوە لەوانە -شرح الفاکهی-لەسەر قەتەر کوری هشام و هەلبەستی "کفایە المعانی" لەسەر "نحو" تا دوایی، شیعری بەزمانی عەرەبی هەیە، یەك لە هەلبەستەکانی ئەو پارچە هۆنراوەیە کە بۆ شیخ عەبدوللای کوری سیفەتوللا حەیدەری نوسیوە، سۆز و یادی بۆ عیراق تیدا دەربریوە، دەلیّ:

إنی أحن العراق ولم اکن، لا من رصافته ولا من کرخته

لکن فی بغداد لی من قربه، واسهی الی من الشباب و شرخه

نامی عەبدوللا ئەفەندی

لە زانایانی شاری هەولیرە، سالی ۱۷۷٥ لەوی هاتۆتە دنیا هەر لەویش دەبیتە قازی، بەلام لەگەل "متسلم" حاکمی هەولیر تیك دەچیّ. لەسەردەمی والی داود پاشا رودەکاتە بەغدا، هاموشۆی والی دەکات، دەرس بە خویندکاران دەلیتەوە، پاشان والی دەیکاتە قازی بەسرە، سالیك بە قازیەتی لەوی بەسەر دەبا، بەلام سەبارەت بەناسازی ئاو و هەواکەی واز دەهینیّ و دەگەریتەوە بەغدا، لەویّ ۱۸۲٥ کۆچی دوایی دەکات، سەر بوردەکەی بەکورتی لە "تذکرة الشعرا"دا هاتووە کە دانەرەکەی عەبدولقادر خەتیب شەهرە بانیە، ئەب ئەنستاسی کەرملی لە ۱۹۳٦ بلاویکردۆتەوە.

حاجی ئەسعەد ئەفەندی حەیدەری:

ئەسعەد کوری سیفەتوللا حـەیدەری گەورەیـە، سـالی ١٧٦٢ لـە بـەغدا هاتۆتـە دنیا، لەلای ئەحمەد تەبەقچەلی سوختەی باوکی دەخوینی، پاشان دەکەویتە دەرس وتنەوە پەراویزی لەسەر هەندیك لە زانیارییەکان داناوە .

گەلی خویندکاری بەهرەوەر لەسـەر دەسـتی پیگەیشـتن ، لـەپیش هەموویانـەوە داود پاشای والییە و ئیجازەی زانستیشی هـەر لـەو وەرگرتـووە، پاشـان داود پاشـا دەیکاتە موفتی بەغدا، بە ئەرکی ئەو پایە هەلدەستیَ تا لـە ١٨٣٩ بەنەخۆشـی تاعون کۆچی دوایی دەکات .

کوردەکان لە تورکیا

سەعید پاشا

سیاسەت مەداری دەولەتان (کورد سەعید پاشا کوری حوسین پاشا لە بنەماڵەی خەندان ناسراو بە (کوردی) سالی ١٨٣٤ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، باوکی نوینەری ئەحمەد پاشا دوا میری بابان بووە، لە سالی ١٨٤٧دا داوادەکری بۆ ئاستانە، پاشان ئیمارەتەکەی لەناودەبرێ (١٨٥١)، واپیدەچی کە حوسین بەگ دەچیتە پایتەختی عوسمانی، سەعید پاشای کوری لەگەل خۆی دەبا، لە خویندنگاکانی تورکی دەخوینێ، فیری زمانی فەرەنسی، عەرەبی، فارسی و ئەلمانی دەبیت. بەپایەی ملازم لە نوسینگەی وەرگیران لە (باب العالی) دادەمەزرێ، پاشان دەیکەنە موتەسەریفی لیوای بانیە (١٨٦٧)، دوایی لە (مەدلی) لە دورگەی قبرس، سەعید پاشا لە پایەکانی پیشدەکەوێ، تا ئەوەی سالی ١٨٨٢ دەبیتە وەزیری دەرەوەی تورکیا، لە سالی

ئایندەدا دەیکەنە بالویز لە بەرلین، دەگەڕیتەوە بەوەزیرایەتی دەرەوە (١٨٨٥)، پاشان بریکاری سەرەك ئەنجومەنی شورای دەولەت، ئینجا سەرۆکایەتییەکەی (١٨٩٣) هەتا پایانی ژیانی لەم پایەدا بەردەوام دەبی، لە ٢٩ تشرینی یەکەمی ١٩٠٧ لە ئاستانە مالئاوایی لە ژیاندا دەکات.

سەعید پاشا برای وەزیری دەولەتی تورکی عیزەت بەگ و مامی دبلۆماسی عیراقی سیف الله بەگە، محمد ئەمین زەکی لە میژووی سلیمانیدا دەلێ: سەعید پاشا پیاویکی بەرزو زانا بوو،شارەزایی تەواوی لەسەر نەریتو داب و دەستووری رۆژئاوادا هەبووە،چەند زمانیکیانی دەزانی، نیشتمانەکەی لا خۆشەویست بوو، بە رۆلەی ولاتەکەی خۆی دەنازی، چین و تویژی هەژاری لا بەقەدر بوو،ریزی لێ دەنا، بە راستی نابێ ئینکاری خزمەتگوزارییە مەزنەکانی کە بۆ شاری سلیمانی و خانەدانەکانی نواندوە بکری، بەسایەو هیمەتی ئەو پیاوە مەردو دلیرە بوو کە قوتابخانەی روشدیەی سەربازی لە شاری سلیمانی کرایەوە.

کورە هەرە گەورەکەی، محەمەد شەریف پاشا ناوبانگی بەهۆی هەوڵ و کۆششەکانی کەلەلای ئەنجومەنی بالای سویند خۆران لە پاریس دوای جەنگی یەکەمی مەزن بۆ بریاردان لەسەر مافی سەربەخۆبوونی کوردەکان دەرکرد.

سەعید پاشای کورد

ئەوە سەعید پاشایەکی ترە، لە (١٨٣٨-١٩١٤) لە سەردەمی حەمیدی دەبیتە سەرەك وەزیران (صدر الاعظم) دوای ئەوە سی جاری تر لەسەردەمی دەستوورەکەدا هەمان پایەی پێ سپیردراوە.

ئەحمەد سوریبا

کوری ئەبی بەکر کوری عەبدول قادرە، لە شاری هەولیر هاتۆتە دنیا، روو دەکاتە ئاستانە، لە بەریوەبەرایەتی پەروەردە دەبیتە پشکنینەر، لە سالی ١٩٠٧ لە پایتەختی تورکی جیهان بەجی دیلی.

"الاسما الحسنه"ی هۆنیوەتەوە، لیكدانەوەی لەسەر "الروض الاعلی"دا هەیە.

رەسول مستی

رەسول ئەفەندی نازناو بە گەورەی دانایان(شیخ الحكماء)، كوری مەحمود بەگە كە دەكا باپیری وەزیری زانا تۆفیق وەهبی، خەلكی شارەزورە، سالی ١٨٢٣ لە گوندیكی سەربە هەلەبجە هاتۆتە دنیا، لەلای زانایانی هەورامان و سنە و رەواندوز خویندویەتی، لەو ماوەی كە لە رەواندوز دەمینیتەوە، نامیلكەیەكی لەسەر (تسریح الافلاك) و كتیبی (اثبات واجب الوجود)ی داناوە، پاشان بەرەو ئاستانە بەریدەكەوێ،لە خویندنگاكانی خویندوە (علم الطبیعة) ی داناوە، دەبیتە مامۆستا لە قوتابخانەی روشدیە لە موسڵ و كەركوك و بەسرە، دەگەریتەوە ئاستانە دەیكەنە پشكینەری پەروەردە لە (وان)، دوایی بەریوەبەری خانەی مامۆستایان لە موسڵ، پاش ئەوە بەریوەبەری پەروەردە، دوای بەسەر بردنی حەفت سال لەم فەرمانەیدا رووەدەكاتە میسر، زمانی فەرەنسی فیر دەبیت، گەشتیك بە ئەوروپادا دەكات، دەچیتەوە ئاستانە، هەرلەوی دوای جاردانی دەستورەكە لە ١٩٠٨ جیهان بەجێ دەیلێ.

یوسف ظیاء پاشا

لە زاناكانی كورد و شاعیرانی سۆڤیەتیە، لەدەوروبەری سالی ١٨٣٩ لە سلیمانی هاتۆتە دنیا، لەوی پیدەگاو لە پەیمانگاكانی خویندووە، لە هەرەتی لاویەتیدا هاتۆتە بەغدا، دەبیتە كارمەند لە دەزگای پۆستەدا كەوا بۆیەكەم جار لە ١٨٦١ ـ ١٨٦٦ تەلی لە عیرلق بۆ راكیشراوە .

یوسف ظیاء لە فەرمانەكەیدا پیش دەكەوی، تائەوەی دەبیتە بەریوەبەری تەلەگراف (برق). دوای ئەوە دەگوازریتەوە بۆ بەریوەبەرایەتی (ئەملاكی سنیە) كە مولك و سامانەكانی سولتان عبدولحمیدی دووەم بووە، بەریوەبەرایەتی یەكەی لە بەسرە و تەرابلوسی رۆژئاوا و حەلەب وموسل و دواییەكەی لە بەغدا پیدراوە، هەرلەم

شارەدا مال ئاوایی لەژیان دەکا (١٩٠٩). عەلی عەلائەدین ئالوسی لە کتێبەکەیا باسی دەکا و دەڵێ: پیاوێك بوو لەسەر ویرد و سڵاوات و خواناسی خۆی بەردەوام بوو، زانا و سۆفیەکانی لا خۆشەویست بوو. چوار زمانی بە باشی دەزانی: کوردی و عەرەبی و فارسی و تورکی.

یوسف ظیاء

ئەمەیان یوسف ظیایەکی ترە (١٨٤٢ـ ١٩٠٦)، خاوەنی "الهدیە الحمیدیە فی اللغە الکردیە" لەقودس لەدایك بووە، هەرلەویش کۆچی دوایی دەکات، دەرسی عەرەبی لە قوتابخانەی زمانە رۆژهەلاتیەکاندا لە ڤیەنای پایتەختی نەمسا گوتۆتەوە، سالی ١٨٧٦ ئەندامی ئەنجومەنی نوینەرانی عوسمانی بووە.

محەمەد ئەمین زەکی لە کتێبەکەیا (مێژووی سلیمانی) بەناوی یوسف ظیاء ئەفەندی باسی دەکاو دەڵێ: ئەوە لەنەوەی شیخ خالید نەقشبەندیە، لە دیمەشقی شام نیشتەجێبووە. بەنازناوی (المقدس) ناسراوە، "عکاز الادب" و "التحفە الحمیدیە"ی داناوە.

ئەحمەد فائیز

کوری سەید مەحمودی کوری ئەحمەد کوری عبدولسەمەد (فظل الدین) کوری حەسەن گلە زەردەییە سەعدانی لە سەیدەکانی بەرزنجەیە، سالی ١٨٤٢ لە گلە زەردەی نزیك سلیمانی هاتۆتە جیهان، لەلای باوکی و حاجی کاك ئەحمەدی خالی و زانایانی تر دەخوینی، لە ١٨٦١دەبیتە مامۆستا پاشان دەیکەنە قازی و، پایەکەی لەکۆیە قەرەداغ، کوت، ناسریە، کەربەلا، دەرسیم و ئورفە بینیوە، لەسالی ١٨٩٠ روو دەکاتە ئاستانە سالیکی لی دەمینیتەوە، دوایی بە قازیەتی دەنیردریتە ویلایەتی قسطة موونی.

ئینجا بۆ موسل ١٨٩٥ چەند سالیك لەو فەرمانەیدا دەمینیتەوە، دەگەریتەوە ئاستانە دەبیتە ئەندام لەئەنجومەنی"مەعاریف" دواجار لە سالی ١٩١٨ لە پایتەختی عوسمانی کۆچی دوایی دەکات، کتیبی بە عەرەبی و کوردی و تورکی و فارسی داناوە: خلاصه العقیده فی شرح الدره الفریده، (فی العقائد) تحفه الاخوان، فی المعانی و البیان، خیر الاثر فی مدح ال سید البشر، جلاء الطرف فی اختصار الصرف، انفس الفوائد (فی علم الکلام) السیف المسلول ـ الدر المنظوم ارشاد العباد الی صحیح الاعتقاد، السحر الحلال فی تعریفات العلوم، کنز اللسن المکنوز ـ ...هتد.

عیزەت بەگ خەندان

عیزەت بەگ کوری حوسین پاشای خانەوادەی خەندانە، برای سەعید پاشای وەزیری دەرەوەو سەرۆکی ئەنجومەنی شورای دەولەتی عوسمانییە، سالی ١٨٧٠ لە ئاستانە هاتۆتە دنیا، لەوی خویندویەتی، سالی ١٨٨٦ دەچیتە کاری فەرمانبەرایەتی وەزارەتی دەرەوە، لەپلەو پایەکانیدا پیش دەکەوی، کاتی دەستوری عوسمانی لە ١٩٠٨ راگەیەندرا نزیکەی نۆ مانگ لە فەرمان لادەدری، پاشان دەیگەریننەوە بە بەریوەبەری فەرمانگەی رەگەز ناسی (جنسیه)، پاشان لەسەردەمی وەزارەتی غازی ئەحمەد موختار دەیکەنە والی وان ١٩١٢، بەلام دوای ماوەیەك لەپایەکەی دەخەن، لەسەر ئەنجامی ئاگر بەستندا، لەوەزارەتی ئەحمەد تۆفیق پاشا دەیکەنە وەزیری ئەوقاف ١٩١٨، دوای ئەوە بریکاری وەزیری (تەموین) و ناوخۆیی، لە وەزارەتی داماد فەرید پاشا پلەی وەزیری ناوخۆیان پیداوە بەڵام نەیکردووە، دامەزرا بە والی ئیزمیر، کە سوپای یۆنانی ئەو شارە داگیر دەکات، سوکایەتی و ئازار و ئەشکەنجەیەکی زۆری پێ دەگەیەنن. هەر لەو پایەدا سەر دەنیتەوە (کانونی دووەم ١٩٢٠).

سلیمان بەگ خەندان

سلیمان بەگ خەندان برای عیزەت بەگ و بچوکترین کورانی حوسین پاشایە، سالی ١٨٧٩ لە ئەستەنبول هاتۆتە دنیا، کەباوکی دەمری تەمەنی نۆ ساڵان دەبیت، خویندن تەواو دەکا، لە خویندنگەی جەنگی دەردەچیت دەیکەنە یاوەری (مرافق) سولتان عبدولحمیدی دووەم، دەگاتە پلەی میر ئالای (زەعیم یا عەمید) لە ئاکامی راگەیاندنی دەستوردا لە خزمەتگوزاری سوپایدا دەست بەردار دەبیت، خووی داوەتە لێ تویژینەوەی میژوویی.

بەئەندامی کۆری زانیاری میژووی تورکی هەلدەبژیردری، دەبیتە مفەوەزی سنور لە (یانە)ی سەر ئاقاری رۆمانی ١٩١٢، دوای ئەوە دەیکەنە قایمقامی دهۆك، دەگەریتەوە ئەستەنبول، سەبارەت بەچوونە ناو حیزبی هەمە لایەنەی بەرهەلستکارەوە دەگیری، دوای بەردانی دەیکەنە یاریدەدەری بەریوەبەری گشتی ئاسایش. کەعیزەت بەگی برای دەبیتە والی ئیزمیر ئەویش لەگەلی دەچیت. پاش مردنی بەهەفتەیەك براکەشی کۆچی دوایی دەکات ١٩٢٠.

ئیسماعیل پاشای بابان

ئیسماعیل پاشای بابان ناسراوە بە بەغدادی کوری محەمەد ئەمین پاشا کوری سەلیم پاشای بابانە، لەبەغدا هاتۆتە دنیا. لە قوتابخانەی سوپایی لەئەستەنبول دەخوینی، پیبەپی لەپایەکانی سوپادا بالا دەبیت تادەگاتە پایەی میرلیوا (عمید)، بۆتە پشکنینەری پۆلیس. واز لە خزمەتگوزاری دینی و خۆی خەریکی لیکۆلینەوەو دانان دەکات، دوو کتیبی داناوە کە هەردووکیان لەدوو بەش پیکهاتوون، (هدیە العارفین فی اسماء المؤلفین واثار المصنفین) و ئەوەی تریان (ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون)، سالی ١٩٢٠ لە ئەستەنبول جیهان بەجی دیلی.

مستەفا زهنی پاشای بابان

مستەفا زهنی پاشا کوری حسین بەگ کوری محەمەد پاشا کوری خالید پاشایە، لە میرەکانی بنەمالەی بابانە، لە دەورو بەری سالی ١٨٥٠ لە سلیمانی هاتۆتە

دنیاوە، لەتەمەنی نۆزدە سالیدا لە ویلایەتی بغداد لە سەردەمی مەدحەت پاشا دەبیتە فەرمانبەر ، لەپایەکانیدا پیش دەکەویت تا ئەوەی دەبیتە (موتەسەریف)ی تەرابلوس و کەربەلا و والی لە ئەدەنە و بانیە وحیجازدا.

پاش جاردانی دەستور لە ۱۹۰۸، وەزیری ناوخۆیی ویلایەتی بغدای پێ دەسپیرن، بەلام نەیکردووە، فەرەنسی و زمانی تری باش زانیوە، کتیبی بەزمانی تورکی داناوە، سالی ۱۹۲٦ لە ئەستەنبول کۆچی دوایی دەکات.

ئیسماعیل حەقی بەگ بابان

کوری مستەفا زهنی پاشای بابانە، ناوبانگی بەنوینەری و نووسەرو مامۆستای حقوق دەرکرد، سالی ۱۸۷٦ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، دەچیتە ئەستەنبول، لەوی لە حقوق دەخوینیو بروانامەکەی لی وەردەگریت (۱۹۰۲)، بیروڕای ئازادیخوازانی تورکی کاری تیدەکا، هەر لەهەرەتی لاویەتییەوە لایەنگری ئازادی و حوکمی دەستووری بووە،لە دەزگای چاپەمەنی دەبیتە کارمەند، کە دەستور لە ۱۹۰۸ راگەیەندرا لە فەرمان دەست بەردار دەبێ. دیتە مەیدانی رۆژنامەگەری، مژدەی بیروڕای نوی رادەگەیەنی، داواکاری چاك سازی بووە، کاری نووسەری لە رۆژنامەی (طنین) کە خاوەنەکەی حوسین جاهید یالچین بوو کردووە، پیکەوە لەگەل عەلی رەشاد بەگ کتیبیك لەسەر (بسمارك) دادەنین، دەرسی مافەکانی بنچینەیی لە حقوق پی دەسپیرن. بە نوینەری بەغدا بۆ ئەنجومەنی نوینەران هەلدەبژیردری (المبعوثین) کانونی یەکەم (۱۹۰۸)، ئینجا نوینەری دیوانیە لە دەورەی دووەمدا (نیسان ۱۹۱۲)، خەیری عومەر دەلی: دوو دەورە نوینەرایەتیەکەی ئیسماعیل حەقی ئەوەی سەلماند کە چەند سەرگەرمی نیشتیمان پەروەری بووە. هەر لە سەرەتادا بەرهەلستی پرۆژەی هیلی ئاسنینی شەمەندەفەری بەغدای کردووە، کە ئەلمانیا بە نیاز بووە پیی هەلبەستێ. هەستی قولی بەرپرسیاربوونی بە ئەرکی نوینەرایەتیەکەی وای لیکردووە کە بچیتە ناوچە هەلبژیردراوەکەی خۆی و دیراسەتیکی وردی لەسەر گیروگرفت و پیداویستی و چۆنیەتی چارەسەرکردنی کردووە، رۆژنامەی (الطنین) بە

زنجیرە وتاریك لە ژێر ناوی (رسائل الوان) بۆی بلاوکردۆتەوە، پاشان لە کتێبیکی بچووك کۆکرایەوە و بە چاپ گەیاندرا (١٩١٣)، سالی ١٩١٣ کردیانە وەزیری "مەعاریف" ی تورکی، کەچی کتوپڕ لە کاتی دەرس وتنەوە لە کۆلیجی شاهانەدا دلە مەزنەکەی لە لیدان دەوەستێ (٢٥ کانونی یەکەم ١٩١٣)، موحازەرەکانی یاسایی بە زمانی تورکی لە کتێبیك دا بە ناوی (الحقوق الاساسیه) کۆکراوەتەوە.

پەیوەندییەکی دۆستایەتی بە تینی لەگەل شاعیری ناوداری کورد جەمیل سدقی زەهاوی هەبووە. بە پارچە هەلبەستیکی پر سۆز شیوەنی بۆ دەکاو دەلێ:

جاءت الصحف حاملات نعیا   اکبرته الاسماع فی بغداد
فبكت في بغداد حقي عيون   كان حقي منها مكان السواد
كان مندوبها و كانت تباهى   برجاحاتة جميع البلاد
فبكينا شبابة وبكينا   جلدا فية راسخ الاوتاد
بابى انت من اديب شجاع   نام فى اللحد بعد طول الجهاد

سلیمان نەزیف بەگ

والی بەغدا شاعیری گەورەی تورك وندکار سلیمان نەزیف بەگ کوری سەعید پاشای والی ئەدیب و دانەری "میزان الادب"و"مرات عبر" لە نەژادی کوردی دیاربەکرە، سلیمان نەزیف لە سالی ١٨٦٨ هاتۆتە جیهان. لەسەردەمی سولتان عەبدولحەمیدی دووەمدا لە ئەوروپا ژیاوە، بە بیروڕای ئازاد و دەستور پەروەری ناسراوە. دەیکەنە بەریوەبەری (تەحریر) لە بروسە و جەدە، پاشان دەبیتە والی بەسرە (تشرینی یەکەم ١٩٠٩)، لە سالی داهاتوودا واز دەهینی (تشرینی یەکەم ١٩١٠)، دەبیتە والی قسطمونی ئینجا موسل (تشرینی دووەم ١٩١٣) و بەغدا (٥ کانونی دووەم ١٩١٥)، ئاهەنگی بوونە والیەتی بۆ دەگیردری (٦ ئازار ١٩١٥)، دوانیکی دا ئاواتە خوازی خۆی تیدا دەربری کەوا بتوانی لەم ناوە پیرۆزەدا خزمەت بکا کە پیشتر لە ویلایەتی بەسرەو موسل کارمەند بووە. ئیستاش وا هاتۆتە بەغدا لە کاتیکا هەوری رەشی شەر بەری ئاسمانی داگرتووە، بەسرەش لە جەستەی دەولەتی

عوسمانی دابراوە، داوای کارگوزاری و هۆشیاربونی لیکردن. هیوای سەرکەوتن و بلاوکردنەوەی ئاوەدانی و خۆش گوزەرانی خواست، بەلام سەردەمەکەی لە بەغدا زۆر خایەن نەبوو.

حکومەتی تورکی بریاری یەکبونی هەردوو بەریوەبەرایەتیەکەی سوپایی و شارستانیەتیدا، میر ئالای (عەمید) نورەدین بەگ بەوالیەتی و سەرکردەیی داندرا. سلیمان نەزیف لە پینجی تەمموز لە پایەکەی لادرا، بەرەو ئەستەنبوڵ دەگەریتەوە، مەحمود سوبحی دەفتەری وەزیری دادو وەزیری دەرەوەی عیراقی بۆی باس کردم گوتی: (سالی ١٩١٧ پیکەوە لەگەل سلیمان نەزیف لە هەیوانەکانی کۆشك و تەلاری (باب العالی) لە ئەستەنبوڵ دەرۆیشتین، تەلعەت پاشای (صدر الاعظم) یان پیدەگا زۆر بەریزو نەوازشتەوە سلاو لە والی پیشو دەکات، بەلام ئەو واتا –سلیمان نەزیف– رووی خۆی لی وەردەگیری و وەلامی ناداتەوە، چونکە تەلعەت لە والیەتی بەغدای خستبوو.. پەیوەندی بەتینی دەفتەری لەگەل سلیمان نەزیف ئەدیب لە بەغداوە دەست پیدەکات و لە ئاستانەش پتر دەبی، تا ئەوپەیوەندیە بۆتە دۆستایەتی و ئاشنایەتیەکی خۆشەویستانە. سلیمان نەزیف لەکاتی جەنگا دیتەبەغداو، بۆ مەبەستی ناسین و شوناسی پیشوازی لەفەرمانبەر و مامۆستایان دەکا، لەناویاندا مامۆستای ئەدەبی تورکی لاو محمود سوبحی دەفتەری سەرنجی رادەکیشی و لەلای خۆی دەیهیلیتەوە، دەربارەی کارو باری ئەدەبی دەیدوینی. والی هەموو سبەینانی هەینی بۆ چاو پیکەوتنی خەلکەکە لە دیوان دادەنیشت.

ناودار و زاناو پیاو چاکانی بەغدا دەهاتنەلای، لە پیش هەموویانەوە جمیل سدقی زەهاوی، قونسلی دەولەتەکان و هیتر، رۆژیکی هەینی دیوەخانەکەی پر میوان دەبی، لەناکاو سکرتیرەکەی دیتە ژوورەوە، لەبن گویی والی دەچرپینی کەوا پیاوەکەیان هیناوە. سلیمان نەزیف بەگ یەکسەر هەلدەستی و دەچیتە ژوورەکەی ترەوە فەرمان دەدا کابرا دارکاری بکەن، دارکاریەکی شلکوت، کەدەگەریتەوە کۆری مەجلیسەکە هەموو چاوی پرسیاری تی دەبرن، دەلیٚ: دەسەلاتداریەتی سوپا فەرمانی دەرکردووە کە دەبیت ئاگادار بکریٚ لەو گەنم و دانەویلەیەی خەلك بۆ خۆیان

داکردووە. بۆئەوەی بیبەن و بیکەنە ئازوقەی سوپا. ئەو پیاوەش وەك زانیم پیشەی چاوتیبرینی هەژا رو بیوەژنو پەیوەست مەندەکان بووە، خەبەریان لێ بدا لەو گەنم و برنجە کەمەی کەبۆ گوزەرانی ژیانی خۆیان هیشتویانەتەوە، ناچار تەمبیی بکەم بەو شیوەیەی کەدیتان.... دکتۆر محمد سدیق جەلیلی بۆی باس کردم و گوتی: سلیمان نەزیف سیزدە مانگ بەوالیەتی لە موسڵ دەمینیتەوە. (لە تشرینی ۱۹۱۳ هەتا کۆتایی کانونی یەکەمی ١٩١٤)، لەویوە لە سەرەتای ۱۹۱۵ بە (کەلەك) لەزیی دیجلەوە دەگاتە بەغدا. کە هەندی جادەو شەقامی نوی لە موسڵ دەکاتەوە خەلکەکە پییان ناخۆش دەبیت. عەبدول مەجید متەوەلی دەلی:

ما للرجاله ساكتين أراهم	لزموا عن الحق المبين سكوتهم
قوم بأيديهم وايدى غيرهم	اضحوا فأرخ يخربون بيوتهم

میژووەکەش بە حیسابی (الجمل) دەکا (۱۳۳۱ك. ۱۹۱۳ز). سلیمان نەزیف بەگ گەلێ کتیبی داناوە لەوانە: نامیق کەمال، فضولی، فراق عیراق، جالمش أوكلە، (مولکە دزراوەکان لەزەوی و زاری سنیە) کە سولتان عەبدول حەمید لەگەل مولکەکانی خۆی داوە. الشاە ناصر الدین و البابیة ــ بطاریەت ایلە ایتش (تۆپەکان وئاگر ۱۹۱۷) ...هتد، گەلێ وتاریشی لە گۆڤاری (ثروت فنون)، (تصویر افکار) دا بلاو کردۆتەوە ، سلیمان نەزیف لە شاعیرە بەرزەکانی کورد بووە . عەباس عەزاوی دەلی: شەیدای خۆشەویستی عیراق بوو (باشترین نیازو ئاواتی پیرۆزی بۆ لەدلدا بوو، پەرۆشی دابرین بوو لە جەستەی دەولەتی عوسمانی، ئەمەش بەچاکی لەبەر هەمە دووایییەکانیدا دەردەکەویت، دەلی: وەك بزانم داکی یەزیدی بووە مەلیك تاوسی بۆ یەزیدیەکان گەراندۆتەوە).

لە کانوونی دووەمی ۱۹۲۷ لە ئەستەنبۆل جیهان بەجی دیلی: سلیمان نەزیف پارچە هەلبەستیکی داناوە کەداخی دەرچونی بەغدای لەباوەش ئالی عوسمانی تیدا دەربریوە، مەعروف رەسافی کە ئەوسا نوینەر بووە لە پایتەختی تورکی بە هەلبەستیك (نواح دجله) وەلامی داوەتەوە دەلی:

هي عيني ودمعها نضاح – كل حزن لمائها يمتاح

كيف لا اذرف الدموع وعزى – بيد الذل هالك مجتاح

سلیمان نەزیف عەرەبی خۆش دەویست و داوای برایەتی تورك و عەرەبی دەکرد، کە تورکە توندرەوەکان دوای راگەیاندنی دەستوور و ئالاّ و بەیداخی تۆرانیەتیان بەرز کردەوە، گیانی شیتگریەتی نەتەوایەتییان بلاودەکردەوە و بانگەوازی پاك سازکردنی زمانی تورکی لە وشەکانی عەرەبییاندا، چەند کەسایەتیەکی ئازادی خواز لییان راست بوونەوە، لەوانە: سلیمان نەزیف و ئەبو ضیاء تۆفیق بەگ خاوەنی رۆژنامەی "تصویر افکار" و عەلی کەمال بەگ، دژیان وەستان، درۆو دەلەسەکانیان پووچەڵ دەکردنەوە. داوای لیبووردن و تەبایی و یەکگرتنیان لەگەڵ میللەتەکەیان دەکرد، هەروەك ئەحمەد عیزەت ئەعزەمی لە بەشی یەکەمی کتیبەکەیا (القضیة العربیة) باسی کردووە، مەحمود سوبحی دەفتەری ئەدیبیکی زمانی تورکی بوو، لە رۆژنامەکانی ئەستەنبوڵ وتارەکانی لەبەرگری کردنی عەرەب و رەتکردنەوەی ئەو تاوان و تۆمەتانەی کە بەناحەق و خۆرایی خراونەتە پالیان بلاو دەکردەوە، غۆستاف غۆترو لە کتیبەکەیا (فەرەنسا لە سوریاو کلیکیا) کە لەسالی ۱۹۲۰دا چاپکراوە دەڵێ: لە ئاکامی تیکشکانی تورکیا لە جەنگی گشتی دا (۱۹۱۸) و داگیرکردنی ناوچەی کلیکیا وبنکەی "ئەتەنە" لەلایەن فەرەنساو بەریتانیاوە، تورکەکان کەوتنە جموجۆلی هاندانی سەردارانی کورد لە ناوچەی ماردین و دیاربەکر، بۆ خواستی سەربەخۆبوونی کوردستان، سلیمان نەزیف لەگەڵ عەبدولا جەودەت و هیتر لەپیشەوەی هەموو داواکارانی ئەم بیرورایەدا بوو.

فایەق عەلی بەگ

شاعیری رۆمانسی برای سلیمان نەزیف ناوبانگی دەرکرد، سالی ۱۸۷۵ لەدیاربەکر هاتۆتە دنیاوە. لە قوتابخانەی (الملکی الشاهانی) لە ئاستانە دەرچووە. فەرمانی بەریوەبەرایەتی گرنگی وەرگرتووە، لە کاتی جەنگی یەکەمی مەزندا

موتەسەریفی ئاستانە دەبێ دوای ئەوە دەبێتە والی، کتێبەکانی کە داینـاون: الحـان وطن، مەدحەت پاشا، کۆمەڵە شیعرێك.

ئە

مستەفا شەوقی کوری عەزیز یاملکی کوری مەلا مستەفای کوری مەلا عـەزیز کوری مەلا حەیدەر لە عەشیرەتی بلباسە، ساڵی ١٨٦٦ لە سلێمانی هاتۆتە جیهان. دەچێتە بەغدا لەوێ خوێندنی ئامادەیی تەواو دەکات. پاشان بۆ ئاستانە دەڕوات، لە خوێندنگای سوپایی و قوتابخانەی ئەرکان دەخوێنێ، ساڵی ١٨٨٨ بە پایەی ڕەئیس روکن دەردەچێت، ساڵێك لە وەزارەتی جەنگ خزمەت دەکات، پاشان دەگوازرێتەوە بە

ئەفسەر روکن لە تیپی حیجازدا و ئەندازیار لە مەکەدا. دوای ئەوە سالی ١٨٩٣ دەیکەنە قونسل لە (خوی و سلماس)- لە سالی داهاتوودا دەگوازریتەوە بۆ (سنە) دوایی بۆ قارس (١٨٩٧). دەگەریتەوە سوپا و دەکریتە بریکاری سوپاسالاری لەشکری شەشەم لە بەغدا (١٩١٠)، لە سالی ئایندەدا دەیگوازنەوە بۆ (سیواس)، ئەرکی ریکەوتنیتخوب و سنوری ئیرانیان پیّ سپاردووە، پاشان دەبیتە سەرەك ئەرکانی تیپی سوپا لە ئەنقەرە (١٩٠٨)، بۆ پایەی ئەمیر لیوا بالا دەکریّ. دەیکەنە سەرکردەی تیپی بیست ویەك لە بەغدا، پاشان سالی ١٩١٠ دەگوازریتەوە بۆ تیپی سییەم لە ئازربایجان، لەویّ دەبیتە سەرکردەی (فەیلەق)ی دەیەم. سالی ١٩١١ شەری تورکی و ئیتالی بەرپا دەبیّ، سەرکردایەتی تیپی پینجەمی پیّ دەسپیرن، بە ئەرکی بەرگری و خۆسەپاندن لە "مضیق دەردنیل" هەلدەستیّ، بەسەرکردایەتی تیپی بیست و حەوتەم بەشداری لە شەری بلقان دەکات. تووشی جەنگی غالیبولی و بولایرو سەندنەوەی ئەدرنە هاتووە. سالی ١٩١٤ لەسەر فەرمانی وەرزیری جەنگ ئەنوەر پاشا تەقاعود دەکریّ. لە ١٩١٨ جەنگ وەستینرا. کردیانە ئەندام لە مەحکەمەی عورفی سوپایی، دوایی بووە والی بروسە.. داماد فەرید پاشای (صدر الاعظم) فەرمانی پیك هینانی ئەنجومەنیکی سوپایی بەسەرۆکایەتی مستەفا پاشا دەرکرد بۆ مەحکەمەکردنی مستەفا کەمال پاشا (ئەتاتورك) و هاوریکانی لەسەرदارانی نیشتمانی، کە لە رووی دەسەلاتداریەتی حکومەتی ئاستانە لە ئەنازۆل راوەستاون، لە ٢٠ ئایاری سالی ١٩٢٠ فەرمانی خنکانی پاشملەی بەسەر مستەفا کەمال و ئەمیر لیوا فوئاد پاشا و فەریق مستەفا پاشا (چقماق) وحوسین رەئووف بەگ هیتردا، بە پیی ئەوەی ئەوانە یاخی گەرن.

کاتیّ بزوتنەوەکەی مستەفا کەمال کەوتە برەو و سەرکەوتنی تەواوی وەدەست هینا، لە ئاکامەکەی ترسا. لە ١٩٢١ پایتەختی تورکی بەجیّ هیشت و گەرایەوە عیراق. بە وەزیرایەتی (مەعاریف) بەشداری لە حکومەتی کوردی کرد، کەوا شیخ مەحمودی حەفید لە سلیمانی پیکی هینابوو (تشرینی یەکەم ١٩٢٢). رۆژنامەیەکی لەویّ بە ناوی "بانگی کوردستان" بە زمانی کوردی و فارسی و تورکی دەردەچوواند

(٢ئاب ١٩٢٢)، دووباره ئەم رۆژنامەیەی بە کوردی لە بەغدا دەرکردووه (٢٨کانونی دووەم ١٩٢٦).. لە بەغدا لە ٢٥ی کانونی دووەم جیهانی بەجێ هیشت.

هاوسەرەکەی سەفیە خانم کچی حوسین پاشای خەندانە، خوشکی سەعید پاشا وەزیری تورکی بەناوبانگ بوو، مستەفا زۆر بەنەتەوەکەی خۆی دەنازێ، گوتوویەتی:"گەلی کورد بەبێ سیاسەت و زانست ژیانی نابێ"، دەلین لەکاتی سەرەمەرگا گوتوویەتی: "ئامادەبووم لە پیناوی هەتیویکی بێ کەسی کورد بە رووی پاشایەکدا بچم". مستەفا پاشا لە دوا رۆژانی ژیانیدا شیعری هۆنیوەتەوە لەوەی کەوا نوسیویەتی: "ئەترسم بمرم ئەی وەتەن نەبینم بەختیاری تۆ – بابنوسن لەسەر گۆرم وەتەن غەمگین و من غەمگین". بویرو دلیرانە نەفرەتی خۆی دژ بە توند رەوی رەگەز پەرستی‌یەتی راگەیاندووه، هاندەرو لایەنگری بزووتنەوەکانی کورد بووه. لەسەر وەسیەتی خۆی لە سلیمانی لە گردی سەیوان نیژراوه، هەروەك لە پارچە شیعریکدا گوتوویەتی:

دەترسم ئەی وەتەن بمرم لە داخ هیجری تۆ
بە ئاواتم لە باوەشتا بکەم رۆحم سپردەی تۆ
لەوەختی غەرغەرە توخوا دوو قەترە ئاوی کانیسکان
فەقەت تابوتەکەم دانین لە بەرزی گردەکەی سەیوان

"وەرگیر"

ئەمیر لیوا ئەمین پاشا رواندوزی

ئەمین رواندوزی لە دەوروبەری سالی ١٨٦٥ هاتۆتە جیهان. لە خویندنگای سوپای تورکی و قوتابخانەی (ئەرکانی جەنگ) دەخوینێ، بە ئەفسەری تۆپ دەچیتە ناو سوپای عوسمانی‌یەوه. لەپلەو پایەکانی پیش دەکەوێ تا بە پایەی لیوا دەگات. لە ماوەی جەنگە مەزنەکەدا سەرکردە دەبێ، پاش کۆتایی جەنگ دەگەریتەوە عیراق، بە نوینەری هەولیر هەلدەبژیردرێ (ئاب ١٩٣٥). دەیکەنە سەرەك لیژنەی کاروباری سوپایی. لە سالی ١٩٤٣ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات.. خۆم دیتبووم کەوا پیاویکی

پیری بە سالا چووبوو، هاموشۆی کۆڕ و مەجلیسە کۆمەلایەتییەکانی دەکرد، لەکاتی جەنگی دووەمی جیهانی دا راکانی خۆی لەسەر رووداو و بەسەرهاتەکان دەردەبری. شیوەی رووچوونی شەرەکەی لیك دەدایەوە. سامی خوندە بۆی باس کردم گوتی: سالی ١٩٣٥ بۆ مەبەستی پشکنینی دارایی دەچیتە (رمادی) لەکاتیکا لە هۆلی ئوتیلەکە دادەنیشن، لەولاشەوە لیوا بەکر سدقی سەرکردەی تیپی دووەمی لیّ دەبیّ لەناکاو پیاویکی لیوەشاوەی بە هەیبەت دیتە ژوورەوە، لەلایەکی سالۆنەکە دادەنیشیّ، بەکر سدقی گوتی: ئەوە لیوا ئەمین پاشای رەواندوزییە.. هەستا چوو بەسلاویکی سوپایی بەخیرهاتنی لیکرد. بەریزەوە بە زمانی تورکی پیی گوت: گەورەم پاشا دەمناسییەوە؟ ئەمن بەکر سدقیم، لەکاتی جەنگی گشتی دا من (رائد) بووم لەلات!! ئەمین پاشا گوتی: بەداخەوە تۆم نایەتەوە بیر. تۆ دەزانی ئەفسەران سەرکردەکانیان لەیاد ناکەن. بەلام چۆن سەرکردەکان هەموو ئەفسەرانی ژیر فەرماندەی خۆیان لەبیر دەمینیّ!!

ئەمین رەواندوزی یەکی تر هەیە کە ئیمە لە نزیکەوە دەیناسین (١٨٩٨–١٩٥٥)، نازناوی پاشایەتی نەبووە، یەکیك بوو لە ئەفسەرە کورد پەروەرەکان، دلیرانە لە پیناو ئامانجە پیرۆزەکانی نەتەوەکەی تیکۆشاوە، چۆتە ریزی ریخراوە کوردیەکانی سەردەمی خۆی، هەلویست و رۆلی بە جەرگ و بویرانەی نواندووە، دوای دابرانی لە سوپادا، سەردەمیك سەرەك شارەوانی شاری رەواندوز بووە، هەر لەویش سەری ناوەتەوە. کورەکانی د.وریا لە ڤیەنا دادەنیشیّ، د.زۆزك لە ئیماراتە، چەتۆ سالی ١٩٩٤ لە نیوان بەغداد و کوت کوژرا، کچەکانی هیدی خیزانی تەیموری سالح زەکی بەگ بوو لە لەندەن کۆچی دوایی کرد، پیرۆزە لە بەغدایە.

کوردەکانی میسر

بەهەر بارو نیازیك بووبێ کوردەکان بۆ میسر ڕەویان کردووە، جگە لە قارەمانی (حطین) و ڕزگارکەری قودس سولتانی مرۆڤ پەروەری سەروەر سەلاحەدینی ئەیوبی (١١٣٧-١١٩٣) کەوا لە تکریت، لە عیراق دەچیتە دەر، دەبیتە خاوەنی میسر و شام و ولاتی جەزیرەو موسڵ. سەردەستە و میری شاعیران ئەحمەد شەوقی بەگ (١٨٦٨-١٩٣٢) کورد نەژادە.. وەك لە باوکی گوێ بیستبووە.

عەباس بازارلی

عەباس بازارلی ناسراو بە (سەربان): ئەفسەریکی کوردە، دەست بەکاردەبێ لە خزمەت محەمەد عەلی پاشا والی میسر، بەشداری لەشەری سودان دەکات، لەدەوروبەری سالی ١٨٠٢ هاتۆتە دنیا. لە سالەکانی ١٨٣٢-١٨٣٥، ١٨٣٦-١٨٣٨ بەریوەبەری (بەربەرە) دەبیت و هەر لەوێ سالی ١٨٣٩ کۆچی دوایی دەکات. هەروەها سلیمان بازارلی برای لە ئەفسەرانی سوپای محەمەد عەلی پاشا دەبێ، بۆ مەبەستی هینانەوەی ماڵ و خیزانی براکەی دیتە (بەربەرە)، کەچی لەوێ لە هەمان سالدا دەکوژرێ.

عەلی ڕەزا بەگی کورد

عەلی ڕەزا بەگی کورد ناسراو بە (کوردی)، دەلین هاتنە دنیای سالی ١٨١٤ بووە، لەو هەلمەت و بەرەنگاربوونەی میسر بە سەرکردایەتی ئیسماعیل کامیل پاشا، کوری سێیەمی والی محەمەد عەلی پاشا لە سالی ١٨٢٠ لەگەڵ باوکی دیتە سودان. لە هەرەتی نەوجەوانیدا دەچیتە ناو سوپا، زۆر ناخایەنێ دەبیتە "بلوك باشی" واتە ئەفسەر لە هیزی "غەیرە نیزامی"، باج و خەراجی لە ناوچەی ڕۆژهەلاتی نیلی شین

پێ دەسپێرن، چەند سالیك بەو ئەركە هەلدەستێ، سالی ١٨٦٥ بۆ پایەی (سنجق) كە بەرانبەر – میر لیوا– یە بالا دەكرێ. لە ژێر فەرماندەی موسا حەمەدی پاشا، حاكمی گشتی سودان بە چەند بزووتنەوەیەكی سوپایی لە "سوق ابو سن"دا هەلدەستێ و پاشان بۆ قایمقام دەگۆردرێ، سالی ١٨٦٦ دەیكەنە حاكمی ناوچەی نیلی سپی، تا سالی ١٨٧١ لەو پایەی دەمینیتەوە.

حوكم دەدریت بە تۆمەتی خراپەكاری دەسەلاتداریيەكەی، پاشان بێ تاوانی لێ دەردەكەویت، بەری دەدەن و دەیگەرێننەوە بۆ فەرمانی حاكمیيەتی نیلی سپی (١٨٧٥)، یاخی بوونەكەی "الشلوك"دا دەمركینیتەوە.

كە شۆرشی مەهدی لە جەزیرە بەرپا دەبێ بەشداری لە قەلاچۆكردنیدا دەكات، سالی ١٨٨٤ لە (خرطوم) گەمارۆی دەدەن، بەلام توانی لەگەڵ ئەوانەی كە بەهۆی ئەو كەشتیانەی لە ژێر فەرماندەی (محمد نصحی) پاشاوە چوونەدەر ئەویش خۆی دەرباز بكات.

لەكاتی شۆرشەكەی سودان ئامیریەتی هێزی (غەیرە نیزامی) بۆ پاراستنی سنوری باشوری میسر وەردەگرێ، ئیتر لە ١٨٩٠ لە فەرمان دەست بەردار دەبێ و پاشان لە قاهیرە كۆچی دوایی دەكات.

فەریق ئیسماعیل حەقی پاشا - ئەبو جبل

ئیسماعیل حەقی كوری ئەبی بەكر عەلەمدار سولتان مەحمود خانە، لە خیزانیكی كورد نەژادە، لە ویلایەتی (معموره العزیز) لە ئەنازول نیشتەجێ بوون، باوكی قایمقامی شارەكە دەبێ، ئیسماعیل حەقی لە سالی ١٨١٨ هاتۆتە دنیا، باوكی لە سالی ١٨٣٣ دەینیریتە میسر دەچیتە قوتابخانەی (القلعه الحربیه) بەدوو ساڵ تەواوی دەكات، تیكەڵ بە سلكی سوپا دەبێ، بەشداری لە شالاوبردنەكەی ئیبراهیم پاشا دژی وەهابییەكان دەكات، ئازایەتی و نەبەردیتی ئەوتۆی نواندووە نازناوی (ابو جبل) یان بەسەردا بریوە، دەگەریتەوە میسر، چەند فەرمانیكی بینیوە، سالی ١٨٥٠

له جیی رۆستەم پاشا دەبیتە حاکمی گشتی سودان، دوای سالیك داوا دەکریتەوە بۆ میسر، لەسەر هەندێ تۆمەت کە دەخریتە پالی حوکم دەدرێ، پاشان بەهۆی بێ تاوان بوونی بەردەدرێ. سالی ١٨٥٤ لە قرم بەرامبەر سباستوبول بەسەرکردەیی لیوایەکی میسری دەجەنگێ، پاشان سەرکردایەتی گشتی هەلمەت بردنی میسری پێ دەسپیرن، سالی ١٨٥٧ دەگەریتەوە میسر. دەیکەنە سەرەك ئەنجومەنی (طنطا) دوایی سەرکردەی پیادە (مشاە)، دەست بەرداری دەکەن لە فەرمان، بەلام پاش ماوەیەکی کەم دەیگەریننەوە بە ئەندام لە ئەنجومەنی ئەحکام، دوای ئەوە ئەرکی دامرکاندنەوەی ئاژاوەی عەرەبی (فیوم واحات)ی پێ دەسپیرن، بە بەریوەبەری (قناو أسنا) دەگەریتەوە، ئینجا سەرەك ئەنجومەنی سوپایی لە میسر (١٨٦٣)، دوایی بەریوەبەری (غەربیە) و بۆ پایەی (فەریق) بالاّ دەکرێ، دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی ئەحکام دوایی بەرپرسیاری گشتی بەندەرەکان (١٨٦٧) ئینجا پاریزگاری قاهیرە. دەیگەریننەوە بە ئەندام لە ئەنجومەنی ئەحکام (١٨٧٤) و لە سالی ئایندەدا دەبیتە بریکاری ئەنجومەنەکە. پاشان ئەمینداری گشتی (بیت المال) (١٨٧٦)، دوایی سەرۆکی ئەنجومەنی ئەحکام (نیسان ١٨٧٩) تا لە ئەیلولی ١٨٧٩ تەقاعود دەکرێ. لایەنگری خدیو تۆفیق بووە. ئامادەی ئەو ئەنجومەنەش دەبێ کە لە کۆشکی شاهانەی (رأس التنین) کە لە ١٨٨٢ لە ئەسکەندەریە دەبەسترێ بۆ مەبەستی چارەسەرکردنی شۆرشی عورابی. پیش ئەوەی ئوستۆلی بەریتانی تۆپ بارانی قولغەکان بکات. لە ٢٥ی نیسان ١٨٨٣ کۆچی دویی کردووە.

مشیر شاهین پاشا

شاهین کوری عەلی ئاغای کورد نەژادە بە نازناوی (گەنج) ناسراوە، باوکی لەسەردەمی محەمەد عەلی پاشا والی لەگەلّ خۆی دەیباتە میسر، لە قوتابخانەی سوپایی (سان سیر) لە پاریس دەخوینێ، لە سوپا دەست بەکار دەبێ، لەسەردەمی والی عەباس پاشای یەکەم دا بۆ پایەی قایمقام بالا دەکرێ، بەشداری لە شەری قرم

دەكات (١٨٥٣–١٨٥٥)، سالی ١٨٥٥ بۆ پایەی (میر ئالا) بالا دەكرێ، لە سالی ١٨٦٦ دەبێتە پاریزگاری قاهیرە، هەرلەو سالەدا خدیو ئیسماعیل لەگەڵ وەفدیكی سوپایی بۆ دەیراسەت و لیكۆلینەوە و هۆكاری بەرزكردنەوەی ئاستی سوپا دەینیریتە فەرەنسا، بۆ پایەی فەریق بالا دەكرێ، ئامادەی ئەو نمایشە سوپاییە دەبێت كە ئیمپراتۆر ناپلیۆنی سێیەم لە پاریس سازی دابوو، ئەمەش بە بۆنەی گەرانەوەی بەتالیۆنی سودانی كە لەگەڵ سوپای فەرەنسی بۆ مەكسیك ناردرا بوو ١٨٦٧. هەر لەم سالەشدا بەوەفد دەنیردریتە سودان بۆ مەبەستی لیكۆلینەوەی یاخی بوونەكەی سەربازانی سودانی(كسلا و سواكن). لە سالی ١٨٦٩ دەبیتە وەزیری جەنگ، بە مەبەستی پشكنین سەردانی سودانی رۆژهەلات دەكات ١٨٧١، پاشان بەریوەبەرایەتی هیلی شەمەندەفەری سودانی پێدەسپیرن كە بریار بووە لە دۆلی (حلفا) و (نقلا) رابكیشرێ. لە پایەكانی سوپا پیش دەكەوێ تا دەگاتە پایەی (مشیر)، لە وەزارەتی محەمەد شەریف پاشا دەبیتە وەزیری جەنگ (نیسان تەمموزی ١٨٩٧) لەو سالەدا خدیو ل دەخریت ئەویش لەگەلی دەچیتە ناپۆلی، ئیتر لەو شارە ئیتالیەدا جیهان بەجێ دیلێ.

بنەماڵەی تەیموری

محەمەد کاشف کوری ئیسماعیل کـوری عـەلی سـالی ١٨٠١ لەگـەل سـەربازانی عوسمانی دیتە میسر، لەرەچەڵەکدا کوردی بـاکوری عیراقـە، دەچیتـە نـاو سـوپای محەمـەد عـەلی پاشـای والی، دەبیتـە یـەکیك لـە دەسـت و پیوەنـدە تایبەتیـەکانی، پایـەی (کاشـفی)ی پیـدەدرێ، دەبیتـە پاریزگـاری مەدینـەی مونـەوەرە (١٨٣٧)، دوایی بەریوەبەری (شـەرقیە) لـە دەوروبـەری سالی ١٧٦٥ لە دایـك بـووە، لـە ١٨٤٨ کۆچی دوایی دەکات.

کورەکەی ئیسماعیل رشدی پاشـا لـە پایـەکانی دەولـەت لەسـەردەمی هـەردوو والیەکەدا عەباسی یەکەم و محەمەد سەعید پاشا و خدیو ئیسماعیل پیش دەکەوێ، بەریوەبەری هەندێ بەریوەبەرایەتیـەکان و سەرەك دیوانی خدیو بووە، مردنەکەی لـە ریکەوتی سالی ١٨٧٢ دەبێ، کچەکەی عائشەی تەیموری شاعیر و ئەحمەد تـەیموری پاشای کوری ناوبانگیان دەرکرد، دوایی ئەوان دوو کورەکەی ئەحمـەد: محەمـەدی شاعیرو مەحمودی چیرۆك نوس ناوداربوون.

عائیشە خانی تەیموری

عائیشـە عیسـمەت سـالی ١٨٤٠ لـە قاهـیرە هاتۆتـە دنیـا، بـاوکی لـە مالـەوە مامۆسـتای تایبـەتی بۆ دەگرێ،تورکی و عـەرەبی و فارسـی فـیر دەبـێ و چیـژی لـە

ئەدەبەکەیان وەرگرتووە (نحو، عروظ، خط) دەخوێنێ، دیوانی شیعر و کتیبە ئەدەبیەکان دەخوینیتەوە، بەهەرسێ زمانەکە شیعری هۆنیوەتەوە، لە تەمەنی پانزدە سالیدا شو بە محەمەد تۆفیق بەگ ئەلئسلامبولی دەکات، کچ و کوری لیدەبێ، بەلام هاوسەرەکەی سالی ١٨٧٦ کۆچی دوایی دەکات، کارەساتی کۆستی کچە گەنج و جوانەکەشی (تەوحیدە)ی دیتە سەر، بە کوڵ بۆی دەگری و ئەشکی گەرمی پر غەمی بۆ دەرژێنێ، شیوەنی بە پارچە شیعریکی پر سۆز و غەمگین بۆ دەکات، سەرەتاکەی بەم شیوە دەست پێ دەکات:

ان سال من غرب العيون بحور	فالدهر باغ و الزمان غدور
طافت بشهر الصوم كاسات الردى	سحرا واكواب الدموع تدور
فتناولت منها ابنتى فتغيرت	وجنات خد شانها التغيير
فذوت ازاهير الحياة بروضها	وانقد منها مائس ونضير

خۆی لە خۆیدا بەسەرهاتیکی ناسۆرو کارەساتیکی دل تەزینە، هەستی پر ئازاری دەروونی بە شیوەیەك دەربریوە کە ناهومیدی و لە بەرچاوکەوتنی شادیو رنگینی ژیان دەبەخشیت، رەش بینیو خۆ بەدەستەوەدان بۆ ژیانی ئەوسەری سەرمەدی دەگەیەنی، ئەو دایکە جەرگ سوتاوە هۆگری خەم و پەژارە دەبێ، تائەوەی وەك گولیکی لە چڵ پچراوی فریدراو چاوە جوانەکانی کزو لیل لەژیر باری غەما دەبێ، بەژن و بالای شەنگ و شۆخی سیس و لاواز دەبی. هەلسا شیعرە تورکیەکانی لە دیوانیکدا کۆکردۆتەوە لە ژیر ناوی "شکۆفە" دا بە چاپی گەیاند،پیشتر دیوانە عەرەبییەکەی (حليه الطران) لە سالی ١٨٨٦ چاپ کردووە، جگە لەمانەش گەلێ شیعری هەمە جۆری تریشی هەیە سەرجەمی کتیبەکانی کە دایناون: (نتائج الاطوال ١٨٨٨) و(مرأة التامل فى الامور). بەراستی پیشەوای راپەرینی ئەدەبیاتی ئافرەتانە لەسەردەمی نوییدا. سالی ١٩٠٢ لە قاهیرە جیهان بەجی دیلێ.

ئەحمەد تەیمور پاشا

لە قاهیرە لە ٧ تشرینی دووەم ١٨٧١ هاتۆتە دنیا، ناوی بە ئەحمەد تۆفیق دەبرا، کە ئیسماعیل پاشای باوکی کۆچی دوایی دەکات کۆرپەکەی سێ مانگان دەبی، عائیشەی خوشکی بەخێوی دەکات. لە قوتابخانەیەکی فەرەنسی دەخوێنی پاشان مامۆستای تایبەتی بۆ دینیتە مالەوە، سەرەرای زمانی فەرەنسی فیری زمانی عەرەبی، تورکی و فارسی دەبی. خوشکە گەورەکەی عائیشەی شاعیر زۆر کاری لەسەر هەست و دەرونی هەبووە. هەر لەوەوە ئەدەب پەروەری و زمان پاراوی و بەردەوام بوون لە توێژینەوە و پیکەوتن، نەفس بەرزیو رەوشت پاکی بۆ بەجی دەمینی، مالەکەی ببوە یانەیەکی ئەدەبی پیاو چاك و ئەدیبانی میری و عەرەبی روویان تیدەکرد، بەهەزاران کتیب و دەستنووسی کۆ کردۆتەوە و بە "گەنجینەی تەیموری" ناونرا، دوایی مردنی درایە کتیبخانەی میسری.

هەلبژیردرا بە ئەندام لە کۆری زانیاری عەرەبی لە دیمەشق، لە ١٩٢٢ بووە ئەندامی ئەنجومەنی پیران (مجلس الشیوخ)، لە کۆتایی سالی ١٩٣٠ لەبەر نادروستی باری تەندروستی واز دەهینی، لە ٢٦ نیسان ١٩٣٠ لە مەلبەندی هاتنە دنیای جیهان بەجی دیلی، لە بەغدا کۆری ماتەمینی بۆ دەبەستری، ئەحمەد حەسەن زەییات بەشداری تیدا دەکات، مەمەد بەهجەت ئەسەری هەلبەستیکی شیوەنی تیدا دەخوینیتەوە، سەرەتاکەی بەم شیوەیە دەست پی دەکات:

دنیا تجیش مأتما و ذحولا   هل انت فیها بالغ مأمولا؟

لەو شاعیر و ئەدیبە عیراقیانەی شیوەنیان بۆ کردووە؛ جەمیل سدقی زەهاوی، مەعروف رەسافی و دکتۆر مستەفا جواد، هەروەها شاعیرانی میسرو سوریاو لوبنان و فەلەستین. لە کتیبەکانی ئەحمەد تەیمور کە چاپ کراون: التصویر عند العرب، نظرة تاریخیه فی حدوث المذاهب الاربعه، تصحیح لسان العرب، تصحیح قاموس المحیط، الیزیدیه ومنشا نحلتهم، تاریخ علم العثمانی، ظبط الاعلام، لعب العرب، ابوالعلاء المعری وعقیدته، الاتعاب والرتب، الاثار النبویه، اعیان القرن الرابع عشر، الامثال العامیه، الکتابات العامیه، تراجم المهندسین العرب، التذکرة

التيموريه" دووبەش "، اوهام شعراء العرب في المعاني. جگە لەمانە کتێبی دەستخەتیشی هەیە لەوانە: الالفاظ العاميه المصريه، قاموس الكلمات العاميه "شەش بەش "...هتد.

ئەحمەد تەیمور پەیوەندیەکی بەتینی لەگەڵ (الاب انستاس ماری کرملی) زانای زمانەوانی عێراقی هەبووە، نامەیان لە بارەی ئەدەب و زمانەوانی و مێژو ودەستنوسەکان ئالوگۆڕ کردووە.گورگیس میخائیل عەواد نامەکانی ئەحمەد تەیموری بۆ (الاب انستاس) کۆکردووەتەوە و سالی ١٩٤٧ بە چاپیان گەیاندووە، بەلام نامەکانی (الاب انستاس) بۆ ئەحمەد تەیمور، جەلیل ئیبراهیم (عطية) پێ دا هاتووەتەوە و بۆ بلاوکردنەوەی ئامادەکردووە، مەعروف رەسافی پێش مردنی قەسیدەیەکی لە سالی ١٩٤٥ لەسەر بنەماڵەی تەیموری داناوە، سەرەتاکەی بەم شێوەیە:

لاحمد تيمور ماثر لم تزل	تشير بتعظيم اليها الانامل
شوامخ كالاطواد عالية الذرى	ولكنها لا تعتريها الزلازل
تزيد على الجديدين جدة	وتبلى الدواهى دونها والغوائل

محەمەد تەیمور

شاعیر و ئەکتەر و دانەری شانۆگەری محەمەد کوری ئەحمەد تەیمور سالی ١٨٩٢ لە قاهیرە هاتۆتە دنیا، بۆ خوێندنی پزیشکی رووداکاتە بەرلین، بەلام بۆ پاریس دەگوازێتەوە، ئەدەبی فەرەنسی لێ خۆش هاتووە، دوای سێ سال دەگەرێتەوە میسر (١٩١٤)، تیپێکی شانۆگەری خێزانی پێک دێنی، گەلێ شانۆگەری داناوە، بە هۆی پێشنیار و وتارە رەخنەگریەکانی کە پشتی بە دیراسەت و لێکۆلینەوەکانی شانۆگەری فەرەنسی بەستوە، ئاستی شانۆگەری میسری پێی بەرز کردۆتەوە. شاعیریکی ویجدان ناسک بووە، لە هەرەتی نەوجەوانیدا هەست بە نزیک بونەوەی مردنی‌دەکات و دەلێ:

هیئوا لی فی باطن الارض قبرا   ودعونی انام تحت التراب

فی ظلام القبور راحة نفسی   ومن النور شقوتی وعزابی

له ٢٤ شوباتی ١٩٢١ له مه‌لبه‌ندی له دایك بوونیدا مال ئاوایی له ژیان ده‌كات. له پاش مه‌رگی كتیبه‌كانی، له سیٚ به‌شدا بلاوكرایه‌وه، ومیض الروح: دیوانی شیعر و نوسینه ئه‌ده‌بیه‌كان و هه‌ندیٚ چیرۆك و بیره‌وه‌ریه‌كان. حیاتنا التمثیلیة: میژووی شانۆگه‌ری و ره‌خنه له ئه‌كته‌ره‌كان و داستانی ئاره‌زوو مه‌ندان ده‌گریته‌وه. المسرح المصری: عه‌بدولستار ئه‌فه‌ندی، چۆله‌كه‌ی ناو قه‌فه‌س.

مه‌حمود ته‌یمور

ئه‌دیبی چیرۆك نووس مه‌حمود كوری ئه‌حمه‌د ته‌یمور له ١٦ حوزه‌یران سالی ١٨٩٤ هاتۆته جیهان. ده‌چیته خویندنگای بالای كشتوكال له جیزه، به‌لام نه‌خۆشی یه‌كی به‌رده‌وام بوونی له خویندن ده‌خا، هه‌وادار و ئاره‌زو مه‌ندی ئه‌ده‌ب ده‌بیٚ، له پیشه‌وای كورته چیرۆك نووسان بووه، له سه‌ره‌تاوه چیرۆكه‌كانی به زمانی ره‌شۆكی میسری (عامه) نووسیوه، پاشان زمانی ره‌وانی ریزمانی به باشی فیر ده‌بیٚ، ده‌یكاته كه‌ره‌سته‌ی نووسینه‌كانی و تییدا بالا ده‌ست ده‌بیٚ. له سه‌رده‌می لاویتیدا شعری په‌خشانی هۆنیوه‌ته‌وه،چه‌ندین پارچه‌ی ئه‌ده‌بی و لیكۆلینه‌وه‌ی له فه‌ره‌نسی‌یه‌وه وه‌رگیراوه‌ته سه‌ر زمانی عه‌ره‌بی.

مه‌حود ته‌یمور له كانونی یه‌كه‌م ١٩٤٩ هه‌لبژیردرا به ئه‌ندامی كۆری زمانه‌وانی عه‌ره‌بی له میسر، هه‌روه‌ها ئه‌ندامی په‌یامنیر له كۆری زانیاری‌عیراقدا (١٩٦١). له‌سالی١٩٤٧ خه‌لاٚتی كۆری زانیاری زمانی عه‌ره‌بی و هی مه‌لیك فوئادی یه‌كه‌م (١٩٥٠) و خه‌لاتی واسف پاشا (١٩٥١) و خه‌لاتی په‌سه‌ندكاری ده‌وله‌ت له‌ئه‌ده‌بی گشتی دا له ١٩٦٣ پیی به‌خشراوه.

هونه‌ركاری چیرۆك نووسانی فه‌ره‌نسی كاریان تیكرد بوو، له‌سه‌ر ریبازی ئه‌وانیش ده‌رۆیی، به‌لام چۆته ناخی ژیانی واقیعی گه‌لی میسری و ده‌ربرینی هه‌یت و ئازاره‌كانی، و لایه‌نی خیر و چاك سازی گرتووه، هه‌ولی به‌رچاوخستنی كه‌م و كوریه

کۆمەلایەتیەکانی داوە. دکتۆر شەقی زەیف ی رەخنە گر بە دامەزرینەری کورتە چیرۆکی ئەدەبی نویی عەرەبی داناوە.

لەم سالانەی دواییدا لیکۆلینەوە و دیراسەتی زمانەوانی نووسیوە، بەلام ناوی نەمری بە هۆی چیرۆکەکانیەتی کە هەموو لایەنە ئەدەبیەکانی گرتۆتەوە. سەرجەم بەرهەمەکانی لەچل کتیبی ئەدەبی و کۆمەلە چیرۆك تیپەری کردووە. مەحمود تەیمور لە ٢٥ نیسان ١٩٧٣ لە کاتی گەشت و گوزاردا لە لۆزان کۆچی دوایی دەکات.

شیخ محەمەد عەبدە

رابەر و چاکسازی خواز شیخ محەمەد عەبدە کورد نەژادە، ئەگەر چی خەیرەدین زەرکەلی لە ئیعلامەکەیا بنەچەکەی بە پال تورکمان داوە، بەلام میژوو نووس محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە کتیبەکەیدا (ناودارانی کورد و کوردستان) بە کوردی داناوە کە ئەوەش راستیەکەیەتی.

محەمەد کوری عەبدە کوری حەسەن خیروللایە سالی١٨٤٩ لە گەرەکی (نەسر)ی سەر بە مەلبەندی شبراخیت لە بەریوبەرایەتی (بحیرە) لە میسر هاتۆتە جیهان، لەوی پیدەگا، لە سەرەتای ژیانی مندالیدا گویی نەداوەتە خویندن، ئارەزوی مەلەوانی و سوارچاکی و تیرهاویژی دەکات، پاشان داویانەتە دەست (المودب) قورئانی لەبەر کردوە، دوای ئەوە لە مزگەوتی ئەحمەدی لە (طنطا) دەخوینی، پاشان لە ١٨٦٦ دەگوازیتەوە بۆ قاهیرە و دەچیتە ئەزهەر. لە سالی١٨٧٧ بروانامەی جیهانی وەردەگریّ. کە جەمالەدین ئەفغانی لە١٨٧١ دیتە میسر، محەمەد عەبدە پەیوەندی پیوە دەکات و هۆگری دەبی، دانایی و رەوانبیژی لیوەردەگریت، مەستی بیر و را ئازاد و چاك سازییەکانی دەبی. پوختەی موحازەرەکانی لە رۆژنامەی (میسر)دا بلاوکردۆتەوە. کە جەمالەدینی ئەفغانی فەرمانی چوونە دەرەوەی لە ١٨٧٩ پی دەدریت و لە میسر نامینی گوتویەتی: خیر و بیریکی زۆرم لە زانستی شیخ محەمەد عەبدە لە میسر بەجی هیشتووە.

محەمەد عەبدە دوای دەرچوونی لە ئەزهەر کردیانە مامۆستای ئەدەب و میژووی ئیسلامی لە (دار العلـوم) و خویندنگـای (الالسـن) (١٨٧٨)، لـە سـالی ئـایندەدا کـە مامۆستاکەیان لـە میسر دەرپـەراند – واتـا جەمالـەدینی ئـەفغانی – فـەرمانی پیـدرا بچیتەوە شارەکەی خۆی ئەوەش بە هۆی قەلس و پەست بوونیان لە بیروړای ئازاد و نیازە چاك سازەکەی، بەلام مستەفا ریـاز پاشـا سـالی١٨٨٠ دەرچواندنـی (الوقـائع المصریـە)ی پـی دەسـپیری زمانەکـەی پـاراو کـرد وای لیکـرد ببیتـە مینبـەریکی نووسەرانی هۆشیار و بەهرەوەر، لەوانە سەعد زەغلولی نەوجەوان بوو، کە شۆرشی عورابی سالی ١٨٨٢ بەرپا دەبی تۆمەتی لایەنگریەتی خراوەتە پال، داوای چوونە دەری ولاتەکەی لی دەکەن، بەرەو بەیروت بەری دەکەوی. دەبیتە مامۆستا لە کۆلیجی ئیسلامی کە شیخ ئەحمەد عەباس دایمەزراند بوو، زۆری لی نەمایەوە، لەگەل ئەفغانی لە پاریس پیك دەگەنەوە، رۆژنامەی (العروە الوثقی) دادەمەزرینی، داواکاری بیروړای ئازاد و دژ بە ئیستیعمار و لایەنگیری چاکسازیەتی بووە، لەو ماوەیەشدا سەردانی بەریتانیا و تونس دەکات، دووبارە دەگەریتەوە بەیروت بەئەرکی مامۆستایەتی لە خویندنگای سولتانیە هەلدەستی، ئەوساش (رسالە التوحید) ی داناوە (١٨٨٥)، شەرحی مەقاماتی "بدیع الزمان" ی هەمەدانی "نـهج البلاغـە"ی کـردوە، نامـەکانی ئەفغانی لەبەر پەرچدانەوەی "الدهرین" وەرگیراوەتە سەر عەرەبی. بە درەنگەوە لە تەمەنی گەورەیی‌دا فیری زمانی فەرەنسی دەبی. بەهۆی ئەوەشەوە رۆشنبیریەتەکەی سەردەم تەواو وەردەگریّ، ئاسۆی هۆشمەندیەتی بەر فراوانتر دەبیّ، لە ١٨٨٨ ریگای پیدرا بگەریتەوە میسر خدیو محەمەد تۆفیق پاشا بە قازیەتی لە مەحکەمەی ئەهلی دایدەمەزرینی، موحازەرەی لە بارەی بەیان و تەفسیر لە ئەزهەر پی دەسپیرن، پاشان لە١٨٩١ بالا دەکری و دەبیتە راویژکار لە مەحکەمەی ئیستیناف، دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومەنی بەریوەبەرایەتی ئەزهەر، لە ١٨٩٩ دەبیتە موفتی ولاتی میسر، ئەم پایەی وایلیکرد ببیتە شوینیکی بەرز و بایەخ دار، بووە پشتیوانی پیاو چاك و ئەدیبان لەوانە: عبدالمحسن الکاضمی و محەمەد حافز ئیبراهیم، لە هەمان کاتیشدا کردیانە ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەنی شورای یاساکان، لە هەر بار و بابەتیکەوە کیشەو

گرفتیک هاتبیته پیش هەر گوی بیستی ئەو دەبوون، بە سەرۆکی ئەنجومەنی خێرخوازی ئیسلامی هەلبژیردرا، هەولیکی دلسۆزانەی زۆری لە بواری چاکەوخیرخوازیدا نواند، لە سالەکانی دواییدا نیوانی خدیوعەباس حیلمی دووەم و سەرداری نیشتیمانی مستەفا کامیل پاشا تیکدەچێ، ناچار دەبی واز لە موفتی‌یەتی بینی،نەخۆش دەکەویت و دەردو بیماریەکەشی هەر گرانتر دەبی تالە ١١ تەموزی ١٩٠٥ لە ئسکەندەریە مەرگ گیانی لیدەستینی، بە ریورەسمیکی شکۆدارو پر ریزەوە لە قاهیرە دەنیژری. لە کاتی بیماریدا گوتویەتی:

ولست أبالی أن یقال محمد — أبل أو اکتضت علیة المآتم

ولکن دینا قد اردت صلاحة — احاذر أن تقضی علیة العمائم

عبد المحسن کاضمی لە ستایش کردنیدا دەلێ:

یا عالم الدنیا الوحید الیکها — من شاعر الدنیا العلیم الاوحد

دوای مردنی شیوەنی بۆ دەکات و دەلی:

أقسمت لا أسلو الأمام — وذاك جهد المقسم

اصبحت بعدك یا محمد — بین شدقي أرقم

محەمەد حافیز ئیبراهیم لە شیوەنی دا دەلێ:

سلام علی الاسلام بعد محمد — سلام علی ایامة النضرات

علی الدین و الدنیا علی العلم و الحجي — علی البر و التقوی علی الحسنات

محەمەد عەبدە داواکاری ئەوە بووە کە دەبێ پشت بە قورئان و دەستورەکانی ببەستێ، دەرگای بۆ چوون و لیکدانەوە بکریتەوە، دەبێ لەنگەر لە نیوان هۆش و وەحی دا رابگیرێ. لە شوین هەلگرانی ئیمامی غەزالی بووە، ریبازەکانی ئیبن تمیە و ئیبن قیم الجوزیەش کاریان تێ کردبوو، بەرهەلستکەری فرو فیل و خەرافات بووە، رایگەیاندووە کە دەبێ رەوشت لە سەرەوەی هەموو دروشمەکانی بیروباوەر بێ،

پێویستە دابونەریتی مەحکەمە بکرێ، کویرانە بە دوای نەکەوین، داوای نوێ کردنەوەی زمانی عەرەبی کردوە، دان بە مافەکانی گەل و میللەت بنرێ، شارستانیەتی بسەلمیندرێ بە پیی ئەوەی لەگەڵ ئامۆژگاریەکانی ئاین جیانەبێ، دژی ئیستعماری ئەوروپی بووە، بە گژ جەورو ستەمدا چووە کە لە ولاتی ئیسلامیدا هەبووە، چەندی لە توانای دا بوبێ بۆ چاکسازی کردنی ئەزهەر کردویەتی، بۆ چەسپاندنی شیرازەی خیزانی و چارەو گەشەپیدانی، داواکاری لیك بوردن و هاوکاری و تیك گەیشتن لە نیوان میللەتان و پتەوکردنی پەیوەندی ئەدەبی و کۆمەلایەتی بووە، لە شیتگیری و توند رەویدا گەلی دوور بووە، لەو موسولمانانە بووە کە گوتویانە: ئاین دەبێ زۆر بەرفراوان بێ، نیشتمان پەروەریە بێ گەردو بێ خۆپەرستی یەکەی وای کردبوو دۆست و برادەرە سەرگەرمەکانیشی لە خوتبەکانی بیزارنەبن. عورابی پاشای ئاشنای جاریك گوتویەتی: (راکانی عەبدە بۆ شەبقە لە سەریك گونجاوترە لەوەی بۆ عەمامە لە سەریك) ئەو کتیب و نوسینانەی کە لە دوای بە جیماون: "تفسیر القران الکریم" تەواوی نەکردووە. شیکردنەوەی لەسەر مەقاماتی (بدیع الزمان) و لیکدانەوەی (نهج البلاغە) و (رسالە التوحید ١٨٩٧). بەرپەرچ دانەوەی لەسەر -هانوتو- (ئەوە جبرائیل هانوتو ئەدیب و میژوونوس و وەزیری دەرەوەی فەرەنسیە) وتارەکانی کەلەم بارەیەوە نووسیویەتی لە سالی ١٩٠٠ لە "المؤید" بلاوی کردۆتەوەو بونەتە بنەمای کتیبەکەی "الاسلام و النصرانیە مع العلم و المدنیە" و (رسالە الواردات) لەسەر فەلسەفە و تەسەوفدا، و "الاسلام و الرد علی منتقدیە و الرد علی الدهرین" لە بنچینەدا هی ئەفغانیە وەریگیراوە..هتد. هەتا دوایی ئەوەی شایانی باسە محەمەد عەبدە لە کاتیکا واز لە موفتیەتی دەهینێ کە (عەبدول رەحمان شربینی) دەکرێ بە شیخی ئەزهەر، خدیو عەباس حیلمی لە خوتبەکەیدا کەبەو بۆنەیەوە داویەتی هیرشی هیناوەتە سەری.. ئیتر دوای ئەوە زۆری پێ ناچێ نەخۆش دەکەوێ بەرەو لای هاوریی بەرز و مەزنی خۆی دەروا.

قاسم ئەمین

پشتیوان و پیشەوای راپەرینی ئافرەتان قاسم بەگ ئەمین، محەمەد ئەمینی باوکی کوری میریکی کورد بووە، دەیکاتە بارمتە لە ئاستانە، پاشان لەسەردەمی خدیو ئیسماعیل هاتۆتە میسر، تیکەڵ بە سوپای میسری دەبێ تا ئەوەی دەگاتە پایەی (میر ئەلای)، کچی ئەحمەد بەگ خەتاب دەهینێ، مندالی لی دەبێ گەورەترینیان قاسم بووە سالی ١٨٦٣ لە شاری (طره)ی میسری هاتۆتە دنیا، باوکی دەیباتە ئەسکەندەریە، پاشان بۆ قاهیرەو لەوێ دەخوینێ، دوایی لە فەرەنسە لە جامیعەی مۆنبلییە حقوق تەواو دەکات، سالی ١٨٨٥ دەگەریتەوە میسر، دەبیتە بریکاری جیگری گشتی مەحکەمەی میسری تیکەلاو، پێ بە پێ لە پلەو پایەکانی "قضاء" بالا دەبێ تا دەبیتە راویژکار لە مەحکەمەی ئیستیناف دا، لە ٢١ نیسان ١٩٠٨ لە قاهیرە جیهان بەجێ دیلێ.. هەر لە هەرەتی لاویەتیدا بایەخی بە چاکسازی کۆمەلایەتی داوە، لە سالی ١٨٩٨ کتیبەکەی "اسباب و نتائج واخلاق و مواعض" دەرچواند، بۆ سالی ئایندە کتیبیکی تری بە پاڵ دا (تحریر المرأة) ئەمەش هاتووهەرای لی پەیدا بوو، محەمەد تەلعەت عەرەب بەرپەرچی بە (فصل الخطاب فی المرأه و الحجاب) داوەتەوە، محەمەد فەرید وەجدی بە (المرأة المسلمة)، دوای ئەمانە قاسم ئەمین کتیبیکی تری سالی ١٩٠١ دانا، ئەمەشیان لە وەلامدانەوەی رەخنەگرەکانیەتی. بەلام پێ لیهەلبرین و توندرەوەکەی کە لە کتیبەکەی پیشودا دەری خستبو ئەم جارەیان کەمی کردبۆوە. لەو شاعیرانەی شیوەنیان بۆ کردووە: محەمەد حافز ئیبراهیم، خەلیل مەتران، عەلی جارم، عەبدولرەحمان شوکری. بانگەوازەکەی قاسم ئەمین لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بۆ رۆشنبیرکردنی ئافرەت و سەرفراز و دەرباز بونی لە گۆشەگیریدا کە بەسەری سەپابوو هیشتا زوو بوو کاتی نەهاتبوو، دەتوانین بلیین بەروبومەکەی دوای جەنگی یەکەمی مەزن لیی پەیدا بوو، ئالەو کاتەی کە ئافرەتانی میسری سالی ١٩١٩ بە خۆپیشاندانیك دژ بە داگیر کردنی سوپای بەریتانی هەلسان، حافز ئیبراهیم لە هەلبەستە بەناوبانگەکەیدا:

خرج الغواني يحتججن   ورحت أرقب جمعهنة

له قەسیدەکەی تری دا دەڵێ:

اليكن يهدي النيل الف تحية

هودا شەعراوی (١٨٧٩-١٩٤٧) ڕادەپەرێ و سەرۆکایەتی بزوتنەوەی ئافرەتان دەکا، بە سفوری بێ پەچەو عەبا پیش خۆپیشاندەران دەکەوێ، هەر وەك خاوەنی (ئەعلام) دەڵێ: هودا شەعراوی یەکەمین ئافرەتی موسلمانی میسری بوو کە پەچەی فریدا.

بانگەوازەکەی قاسم ئەمین درەنگ لە عیراق دەنگی دایەوە، جەمیل سدقی زەهاوی ساڵی ١٩١٠ وتاریکی لە ڕۆژنامەی (المؤید)ی قاهیرەدا بلاوکردەوە بەرگری لە ئافرەتان کردبوو، هیشتا ڕۆژنامەکە نەگەیشتبوە عیراق کۆکەو قیامەت لە شیخە شیت گیرەکان هەلسا، خۆپیشاندانی خەلکی تورەی دژ بە شاعیر هاتە ئاراوە، خواستی کوشتن و خوین ڕژانیانی دەکرد، لە مامۆستایەتی خویندنگای حقوق یان خست، ناچار لە ترسی گیانی نەیدەویرا بیتە دەر خۆی لە ماڵەوە گۆشەگیر کرد، ڕوو لە ژنەکەی دەکاو دەڵێ:

ابثين ان اودي جميلك خابطا	بدم لة اهريق فوق رغام
فتذرعي للخطب صبرا و امسحي	من ادمع فوق الخدود سجام

لەو مەینەتی و لی قەومانەیدا شاعیری ئازادی خوازی میسری (ولی الدین یکن) بە هانای دیت و سەرفرازی دەکات. بزووتنەوەی ڕزگاری ئازادی ئافرەتان و لادانی پەچەو سەرپۆش لەدەوروبەری ساڵی ١٩٢٤-١٩٢٥ لە عیراقدا سەری هەلداو کەوتە جموجۆل و کۆمەلیکی ئافرەتان دامەزرا، مشتومرو ململانێ بە شیعرو پەخشان لە نیوان لایەنگرانی پەچەو سەرپۆش و ناحەزانی بەردەوام بوو. قاسم ئەمین دەڵێ: هەرچەندە بیر لە بەختەوەری دەکەمەوە ئافرەتیکم دیتە بەرچاو کە جوانی و شۆخی ژن و ئەقڵ و هۆشی پیاوی هەیە. قاسم ئەمین حەزی بە هونەر دەکرد، بڕوای وابوو ژیان خۆی لە خۆیدا خۆشەویستی و میهرەبانی و لیبوردەیی و ئاشتیە و نیشتمان پەروەری ڕاستەقینە دەبێ کەمدووبێ خۆهەلکیش نەبێ.

ئەحمەد شەوقی شیوەنی قاسم ئەمین دەكا: سەرەتاكەی بەم شیوەیە دەست پێ دەكا دەلێ:

ان المصيبة في الامين عظيمة   محمولة لمشيئة الاقدار

محەمەد حافز ئیبراهیم دەلێ:

لله درك كنت من رجل   لو أمهلك غوائل الأجل[١]

دكتۆر شوقی ضیف دەلێ: قاسم ئەمین ئالأی چاكسازی كۆمەلایەتی هەلگرتبوو، رای وابوو گرنگترین هۆی دواكەوتنی میسر لە چاو رۆژئاوادا سەرپۆشیی و نەخویندەواری ئافرەتە، دەستەوەستان كردنی بە شیكی زیندوی كۆمەلّ، پێ شیل كردنی مافەكانیەتی لە شوكردن بەلكو لە ژیاندا، وتارەكانی لەو بارەیەوە لە رۆژنامەی "المؤيد" سالی ١٩٠٠ بلاوكردۆتەوە، پاشان لە كتیبەكەیدا (تحرير المرأه) كۆی كردۆتەوە[٢].

عوسمان ئەبوبەكر دقنە

"أميرا الامراء" لە سوپای محەمەد ئەحمەد مەهدی سەرداری ئایینی سودانی كەوا لە سالی (١٨٨٢-١٨٨٥) لەگەلّ لەشكری میسری و بەریتانی بەشەر هاتووە بەسەریاندا زالّ دەبێ و دەست بەسەر (خرطوم)دا دەگرێ. پاش ماوەیەكی كەم مەرگ لە ١٨٨٥ یەخەگیری دەبێ. عوسمان سالی ١٨٣٧ هاتۆتە دنیا، وای رادەگەیاند گوایە لە رەچەلەكی خەلیفەكانی بەنی عەباسە، بەلام دەلین باپیرانی لە بابرا كوردی دیاربەكرن، بەشداری لەو هەلمەتەی سوپاییە دەكەن كە سولتان سەلیمی یەكەمی عوسمانی سالی ١٥١٨ بۆ سەر سەواكنی ناردووە، لەوێ لەگەلّ عەشیرەتی بیجای خۆمالی نیشتەجێ دەبن، عوسمان سەرەتای ژیانی بە بازرگانی دەریایی لەگەلّ كەنارەكانی عەرەبی دەست پێ دەكات. ئینگلیزەكان ١٨٧٧ سەبارەت بە هینانی

کۆیله بۆ سودان دەیگرن و دەیدەنه دەست کاربەدەستانی میسری و بەندی دەکەن و دەگەریتەوە (سواکن).

لەسەردەمی شۆرشی عورابی له میسر هەولی دا خەلکی جۆش خواردو هانبدا، بەلام لەوەدا سەرناکەوێ، ناچاری دەکەن شارەکه بەجیبیلێ، روو دەکاتە بەربەرە، پاشان له سالی ۱۸۸۳ دەچیته پاڵ مەهدی، بەرەو (ابیض) بەرێ دەکەویت، دەیکەنە ئەمیر. دەگەریتەوە گردو تەپۆلکەکانی دەریای سور، خەلك و حەشاماتی عەشیرەتی بیجا کۆدەکاتەوەو بەگژ میسری و بەریتانیەکاندا دادەچێ. لە چەندین شەری جیاجیادا بەسەریاندا زاڵ دەبێ هیزەکانیان تەفرو تونا دەکا، دوایی سەرگەرمی و ورەی جەنگاوەرەکانی عەشیرەتەکەی دادەبەزی، داوای لیدەکرێ بگەریتەوە (ام درمان). له ۱۹۰۰ پاش ئەوەی سودان داگیر دەکریتەوە بزوتنەوەکەی مەهدی لەناودەبرێ. دەیگرن دەیخەنە بەندیخانەی "رشید طره" دوایی له ۱۹۰۸ له دۆلی (حلفا) بەند دەکرێ، له تەمەنی پیریەتی دا روو دەکاتە تەسەوف، له ۱۹۲٤ دەچیتە حەج، پاشان دەگەریتەوە دۆلی (حلفا) لەوێ له سالی ۱۹۲٦ کۆچی دوایی دەکات، ناوبانگی زۆر بەهۆی ئازایەتی و نەبەردی له شەرەکاندا پەیدا کرد.

پەراویز:

(۱)شیعرەکەی ئەحمەد شەوقی و محەمەد حافیز ئیبراهیم، زیاتره لەوەی بەرچاو خران، بە پیویست نەزاندرا هەمووی بنوسین. "وەرگیر"

---

(٢)محەمەد حوسین هەیکەل پاشا، لەسەر قاسم ئەمینی نوسیووە، زۆر لایەنی کەسایەتی و رەوشتی بەرز و هەلویستی نیشتمانی و دلسۆزی وچاکسازی کۆمەڵایەتی دەرخستووە.

کوردەکانی حیجاز

شیخ محەمەدی کورد

زانای شافیعی لە ولاتی‌حیجازدا شیخ محەمەد کوری سلیمان کورد سالی ١٧١٥ لە دیمەشق هاتۆتە دنیا، لە مەدینە پیگەیشتووە، لەوی دەبیتە موفتی شافیعی هەتالە سالی ١٧٨٠ کۆچی دوایی دەکات، زۆر کتیبی داناوە لەوانە: الفتاوی، الحواشی المدنیە علی، شرح ابن حجر للمقدمة الحضرمیة (فی جزاین)، شرح فرائص التحفة، عقود الدرر، فتح الفتاح (فی الحج)، زهر الربی فی بیان احکام الربا، الفوائد المدنیە فیمن یفتی بقولە من أئمە الشافعیە، الثغر البسام ...هتد.

عەلی زوهری شیروانی

عەلی کوری محەمەد کوری عەلی زوهری شیروانی لە سالی ١٧٢٢ لە مەدینە هاتۆتە جیهان. هەر لەویش سالی ١٧٨٥ کۆچی دوایی دەکات، لەویٚ سەرۆکی زانایانی حەنەفی دەبیٚ. پەراویزی لەسەر "فقە"داناوە و بەرهەمی هەلبەستی هەبووە.

محەمەد ماجدی کورد

محەمەد ماجد کوری محەمەد سالح کوری شیخ فەیزوللایە، باپیری لە ولاتی کوردەوارییەوە روودەکاتە (مەکە) لەوی لە ١٨٧٥ هاتۆتە دنیا. هەر لە سەرەتای پیگەیشتنیەوە شەیداو هۆگری کتیب دەبیٚ، چاپخانەیەك دادەمەزرینیٚ، زۆر کتیبی بلاکردۆتەوە، بازرگانیەتی کتیبی کردۆتە پیشەی خۆی، لەسەردەمی شەریف حوسین دا توشی ئەشکەنجە دەبیٚ، کاتیٚ ولاتەکە دەکەویتە ژیر دەسەلاتداریتی مەلیك عەبدولعەزیز ئال سعود، لەگۆشە گیری دەردەچیٚ. دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی شورا، پاشان بریکاری بەریوەبەری (مەعاریف)، دوایی بەریوەبەری ئەوقاف، سالی

١٩٣١ لە مەلبەندی لە دایك بونیدا جیهان بەجیدیلیٚ. و گەلی دەست خەتی لە پاش بەجیٚ ماوە لەوانە : معجم كنز العمال، معجم التخامس، المنتخبات الماجدیە، و پیرست دانان بۆ كتیبخانە تایبەتەكەی كە زۆر بایەخی بە كۆكردنەوەی دابوو.

كوردەكانی سوریا

هۆلۆ پاشا و بنەماڵەکەی

محی الدین ئەبول هۆل بە ناوی هۆلۆ پاشا ناسراوە، کوری عەبدولقادر عابدی کوردە، لە پیاوە ماقولەکانی دەولەتی عوسمانی بووە، پەیوەندی بە سولتانەکانەوە دەبێ، پلەو پایەکانیان وەردەگرێ. ساڵی ١٨٧٧ دەبیتە ئەمیری حەج، لە ١٨٩٥ جیهان بەجێ دیلێ.

کورەکەی ئەحمەد عیزەت پاشا راویژکاری سولتان عەبدولحەمیدی دووەم ناوبانگی دەرکرد. لە ساڵی ١٨٥٥ هاتۆتە دنیا، لە بەیروت دەخوینێ، لە دادگەری سوریا بە پشکنینەر دادەمەزرێ، بەلایەنگرانی ئازادی خوازو چاکسازان ناسراوە، رۆژنامەیەکی حەفتانەی بە زمانی عەرەبی و تورکی بە ناوی (دیمەشق) دەرچواندوە (١٨٧٨)، پاشان بەسەفەر دەچیتە ئاستانە لە ریگای "ابی الهدی الصیادی الدفاعی" پەیوەندی بە سولتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە دەکات، دەبیتە نووسەری دووەمی سولتان (١٨٩٥). لە پیاوە سیاسەتمەدارە هۆشمەندەکان بووە، هەولی داوە پەیوەندی تورکیا بە دەولەتە ئەوروپیەکانەوە ببەستێ و هیلی ئاسنینی شەمەندەفەری حیجاز دابمەزرینێ، دوای کودەتاکەی ساڵی ١٩٠٨تورکیا بەجێ دیلێ روودەکاتە لەندەن، لە هاتوچوونی نیوان ئینگلتەرەو سویسراو فەرەنسەدا دەبێ، لە ئاکاما لە میسر نیشتەجێ بووە.

لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٣ جیهان بەجێ دیلێ. لە تورکیەوە کتیبی (حقوق الدول) و (تأریخ جودت) وەردەگیرێ.

پاشی ئەو محەمەد عەلی بەگ عابد کوری ئەحمەد عیزەت پاشا سەرەك کۆماری سوریا ناوبانگی دەرکرد. ساڵی ١٨٧٢ لە دیمەشق هاتۆتە دنیا، لە خویندنگای (غلطة سرای) لە پایتەختی تورکیا خویندویەتی، پاشان روو لە پاریس دەکاو حقوق دەخوینێ، دەگەریتەوە ئەستەنبۆل، لە فەرمانگەی راویژکاری حقوقی وەزارەتی

دەرەوە دادەمەزرێ. پێ بە پێ لە پایەکانی وەزارەتدا تێ هەلدەچێ، تا ئەوەی لە سالی ۱۹۰۵ دەیکەنە وەزیری مفەوەزی تورکی لە واشنتۆن، لەو پایەی دا دەمینیتەوە هەتا دەرچوونی دەستور (تەموزی ۱۹۰۸) ژیانی لە نیوان سویسرە، فەرەنسە، ئینگلتەرە و میسر بەسەر دەبا، کە شەرە مەزنەکە کۆتایی پێ دێ لە هەریمی میسر نیشتەجێ دەبێ، لە هاوینی ۱۹۲۰ دەگەریتەوە دیمەشق، بە نوینەر هەلدەبژیردرێ (۱۹۲۲)، لە ئەنجومەنی یەکیتی سوری دەبیتە وەزیری دارایی کەوا دەولەتی فەرەنسی دایمەزراندبوو (۱۹۲۲-۱۹۲۳)، لە کۆتایی نیسانی ۱۹۳۲ دەبیتە سەرەك کۆماری سوریا، لە۲۲ تشرینی ۱۹۳۹ لە پاریس کۆچی دوایی دەکات، تەرمەکەی دەهیننەوە دیمەشق و لەوێ دەنیژرێ.

ئیبراهیم بەگ هنانۆ

سەرداری نیشتیمان پەروەری سوری ئیبراهیم کوری سلیمان ئاغای هنانۆ لە سالی ۱۸٦۹ لە کفر حارم رۆژئاوای حەلەب هاتۆتە دنیا، لە خیزانیکی دیرینی حەلەبی کورد نەژادە. لە خویندنگای (الملکی الشاهانی) ئەستەنبۆل دەخوینی، لە سەردەمی عوسمانیەکانا پایەی جیاجیای بەریوەبەرایەتی بینیوە، لە چەندین قەزا قایمقام دەبی، سالی ۱۹۰۸ دەگەریتەوە شارەکەی خۆی، هەلدەبژیردری بە ئەندام لە ئەنجومەنی گشتی حەلەبدا، پاشان سەرقالی جیبەجێ کردنی پرۆژە کشتوکالیەکانی دەبیت. کە سوپای عەرەبی سالی ۱۹۱۸ دیتە ناو شاری حەلەب، دەگەریتەوە و هەلدەبژیردری بە ئەندام لە کۆنگرەی سوری لە دیمەشق، کەفەرەنسا سوریا داگیر دەکاو ئینتیدابی بەسەر دا دەسەپینن، لە باکوری حەلەب بە گژیاندا دەچێ و تووشی دەردە سەرییان دەکا، پاشان روو دەکاتە عمان، سەردانی فەلەستین دەکا، کاربەدەستانی بەریتانی لە قودس دەیگرن دەیدەنە دەست فەرەنسییەکان لە حەلەب، حوکمی دەدەن، بە پیی ئەوەی بزوتنەوەکەی سیاسی بووە، بەری دەدەن، تەکان دەدا بۆ مەیدانی سیاسی، دەکەویتە بەرهەلستی دەولەتی داگیرکەر، تا لە تشرینی دووەم ۱۹۳۵ لە حەلەب جیهان بەجێ دیلێ.

میژوونوسی لوبنانی یوسف ئیبراهیم یزبك دەڵێ: لینین سەرداری سۆڤیەتی چوار نامەی بە دەست خەتی خۆی بۆ هنانۆ نووسیوە داوای لیکردوە هاریکاری لەگەڵ بزوتنەوەکانی رزگاری خوازی نیشتیمانی لە ناوچەکەدا بکا، لە خەبات و ململانیی عەرەب دژ بە ئیستعمار، پشت بە یارمەتیدانی سۆڤیەتی ببەستێ.

لە کاتی مردنیا شاعیران شیوەنیان بۆ کردووە. شاعیری شام شەفیق جەبری لە سەرەتای پارچە شیعرەکەیا دەڵێ:

لمن النعش مائجا بمصابة زاجفا بالحمى و زهو شبابه

محەمەد سلیمان ئەحمەد بە دەوی دەڵێ:

أنزة ألامي عن الدمع و الاسى فتونسها مني الطلاقة والبشر

شاعیری عیراقی ئەنوەر شائول گوتویەتی:

صرخة كالرعد في قصفته ليملا الافاق رعدا ودويا

عومەر ئەبو ریشە شیوەنی بۆ دەکا دەڵێ:

هنانو أي صاعقة اقضت على صرح من العليا مشير؟

شیخ فوئاد خەتیب گوتویەتی:

سل الفلك الدوار ما للكوكب شواحب في الابراج غير ثواقب؟(١)

محەمەد کورد عەلی

لە ناودارانی نوێ خوازی ئەدەبی عەرەبی محەمەد فەرید کوری عەبدول رەزاق کوری محەمەد کوری عەلی، لە ئازاری ١٨٧٦ لە دیمەشق لە دایك بووە، بنەچەکەی دەچیتەوە سەر خیزانیکی سلیمانی، پیش سەدەو نیویك روو دەکەنە شام. دایکی

چەرکەس و باوکی بازرگان و کشتیاربووە، لە ساواییەوە باوکی بایەخی بەفیربوون و خویندنی داوە ، زمانی عەرەبی، تورکی، فەرەنسی، فارسی دەخوینی. سالەهای لە خویندنگای ناوەندی (رشدیە)و قوتابخانەی (الاباء اللعازرین) بەسەر بردووە، پاشان دەچیتە لای شیخ تاهیری جەزائیری سوودی زۆری پیدەگەیەنی. باشترین کتیب دەخوینیتەوە، بژاردەی شیعرومەقاماتی ئەدەبی لەبەر دەکات، تا لە نوسینوبەیان بەهرەوەر دەبی، لە تەمەنی بیست سالی دا رۆژنامەیەکی رەسمی لە دیمەشق بەناوی (شام) دەردەچوینێ سێ سال لیی کارمەند دەبی، ئالوگوری نامە لەگەل گۆڤاری (المقتطف)ی ناودار دەکا، سالی ۱۹۰۱ بەسەردان دەچیتە میسر، ماوەی ۱۰ مانگ رۆژنامەی (الرائد المصری) دەرچواندوە، دەگەریتەوە دیمەشق بەلام کار بەدەستانی تورکی بەتۆمەتی بیروڕای ئازاد و سەربەستی تەنگی پیهەلدەچنن. دیسان دووبارە روو دەکاتەوە میسر، پەیوەندی بە شیخ محەمەد عەبدەو پیاوچاکانی تریانەوە دەکا. لە کانونی دووەمی ۱۹۰٦ گۆڤاری (المقتبس) دادەمەزرینی، لە هەمان کاتیشدا رۆژنامەی (الظاهر) و (المؤید) دەگریتە دەست. کە دەستوری تورکی لە ۱۹۰۸ راگەیەندرا رۆژنامەگەری ئازادو بیرورا بەرەلا دەبی، محەمەد عەلی کورد دەگەریتەوە دیمەشق، لە دەرچواندنی گۆڤاری (المقتبس) دا بەردەوام دەبی.

لە نۆزدەی کانونی یەکەم دا رۆژنامەیەکی تریشی بەهەمان ناو خستە پالی، دەبیتە مەیدانیك بۆ خامەی گەورەترین نووسەران و ئامرازیکی دژ بەسیاسەتەکەی تەتریکی عوسمانی. بۆیە کاربەدەستانی تورکی تەنگەتاوی دەکەن، بەرەو میسر دەرواتەوە، سەردانی ئەوروپا دەکا، پاشان دەگەریتەوە رۆژنامە رۆژنانەیەکەی بۆ ئەحمەد کورد عەلی برای بەجی دیلێ و خۆی بۆ گۆڤارەکە تەرخان دەکات. شەری گشتی بەرپا دەبێ (۱۹۱٤) خەریك بوو خۆی و ئازادی خوازانی تری هاوریی بدرینە دیوانی جەنگی عورفی، بەلام جەمال پاشای والی قەناعەتی هینا کە لەبنەرەتا ناحەز بە فەرمانداریتی تورکی نەبووە، داوای لی دەکا رۆژنامەکەی دەربچوینیتەوە، دەرهینانی رۆژنامەی (الشرق)ی پێ دەسپیرێ کەوا لە سالی ۱۹۱٦ دەری دەچواند، خامەی ناودارترین ئەدیب و نووسەرانی بۆ دەخاتە کار، وەك عەبدول قادر مەغریبی،

شـەكیب ئەرسـەلان، تاجـەدین حوسـنی و محەمـەد حـەبیب عوبیـدی موسـلاوی، بـە مەبەسـتی بانگـەواز بـۆ تورکیـا و سـوپاکەی. خـەیرەدین زرکلـی دەڵـێ: لــە مـاوەی شەرەکەدا بە نابەدڵی زمـان و خامەکـەی بـۆ بانگەوازەکـەی بـەکارهیناوە، دوای بەسـەر چوونی شـەرەکەش ترسـی جەماڵی هـەر هـەبوو. لـە ئاکامی دەرچوونـی تورکـەکان لـە شامدا کورد محەمەد عەلی بۆ ئاستانە دەروا، پاشان زۆری پێ ناچێ لە سـی تـەمموزی ١٩١٩ بـە دامـەزراندنی کـۆری زانیـاری عـەرەبی هەڵدەسـتێ، هـەتا پایـانی ژیـانی بـە سەرۆکایەتییەکەی دەمینیتەوە[٢].

پەراویز:

(١)ئیمە تەنیا سەرەتای شیعرەکانمان خستە بەرچاو. "وەرگیر"

(٢)ناوی بە کۆری زانیاری و گۆ ڤارو کتیبخانەکەیەوە بەند بوو، بە پەرۆشەوە سەرپەرشتی ئەو دەزگایانەی کردووە تا بتوانن پەیامی رۆشنبیری خۆیان بەتەواوی بەجێ بینن.

لە وەزارەتی جەمیل ئەلشی دەبیتە وەزیری مەعاریف (ئەیلول ١٩٢٠)، دووبارە ئەم وەزارەتە لە ژیر سایەی ئینتیدابی فەرەنسی وەردەگریتەوە (شوبات ١٩٢٠).

جارەها گەشـت و گـوزاری بـۆ ولاتـانی ئـەورووپا کـردووە، لـە کـۆری زمانـەوانی عـەرەبی دەبیتـە ئەندام لە کاتی دامەزراندنی دا(١٩٢٤). خوی داوەتە لیکۆلینـەوەو نووسـین، بـە دەیـان کتیبـی داناوە جگە لە سەدان لیکدانەوە و لیتۆژینەوە لەوانە: خطط الشام (٦ مجلدات)، الرحلە الانوریە الی الاصقاع الحجازیـە و الشـامیە (١٩١٦)، غرائـب الغـرب (جـزان ١٩١٠)، غـابر الاندلـس و حاضرهـا (١٩٢٣)، الحکومـە المصریـە فی الشـام (١٩٢٥)، دیمەشـق مدینـە السـحر و الشـعر (١٩٤٤)، القدیـم و الحدیـث

(١٩٢٥)، تـاريخ الحضـارة لـه فەرەنسـييەوە وەرگـێردراوە، دانەرەکـەی شـارڵ سـنیۆبۆس، الادارە الاسلامیە فی عز العرب (١٩٣٤)، الاسـلام و الحضـارة العربیـە (مجلـدان ١٩٣٤)، امـراء البیـان (مجلـدان ١٩٣٧)، اقوالنا وافعالنـا (١٩٤٦) دانانی چـەندین کتێبـی تـرو لێکۆڵینـەوەو بەرهـەمی تـر... لـە دووی نیسانی ١٩٥٣ لە دیمەشق ماڵ ئاوایی لە ژیان کردووە.

پیاوانی ئاینی و ئەدەبی

بنەماڵەی حەیدەری

بنەماڵـەی حـەیدەری ناوبانگیـان بـەوە دەرکـردووە کـە زانـای ئاینیـان زۆر لـێ هەلکەوتووە، لەوانە: سوبغەتوللا حەیدەری دووەم، موفتی شافیعی لە بەغداو دانەری "المسائل الایقانیه فی الاجوبه علی الاسئله الایرانیه" لە سالی ١٨٦٣ کۆچی دوایی کردووە.. ئیبراهیم فەسیحی کوری زانای میژوونووس کـۆچ کـردوی سـالی ١٨٨٢، لەوان: محەمەد ئەمین کوری عەبدوللا حەیدەری لە ١٨٦٣ مردووە، هەروەها لەو زانا کوردانەی کە ناودار بوون شیخ محەمەد مارانی[1] مامۆستای عەبدولوەهاب نائیب و گەورە زانایانی تر، شیخ محەمەد سالح سەهرەوەردی لە کتیبەکەیدا (لب الالباب) دەلێ: لە عیلم الکلام، بالا دەست و لە هونەری (معقول) بەهرەداربوو، لە دەمەتەقە و وتوویـژدا بە تایبەتی لەگەڵ مادی یەکەم بڕواکاندا بە توانا بوو، کۆڕو مەجلیسی دەرس وتنەوەی لە قوتابخانەی سلیمانی و بەغدا هەردەم پر موریدو سوختەو قوتابی بوو، سالی ١٨٩١ لە تەمەنی نزیکەی حەفتا سالی دا جیهان بەجێ دیلێ. لەوانی تریان: شیخ ئەبو هودا عیسا سەفائەدین بەندەنیجی کوری موسا جەلالەدین قادری نەقشبەندییە، بە ناوی شارەکەی خۆی ناودەبرێ، (بەندەنیجن)ی پشان شارەکە بە (مەندەلی) ناسرا کە دەکەویتە رۆژهەلاتی بەغدا نزیك سنوری ئیران، لە دەوروبەری سالی ١٧٨٩ هاتۆتە دنیا، لەسەردەستی چاکترین زانایانی سەردەمی خۆیا دەخوینێ، دەستیکی بالای لە عەرەبی و ئەدەبیاتی هەردوو زمانەکە تورکی و فارسی

دا هەبووە، دەرسی لە قوتابخانەی داود پاشا لە بەغدا گوتووەتەوە، کتێبێکی لەسەر بەغدا و دەوروبەرەکەی داناوە، هەڵبەستی ناسکی هۆنیوەتەوە، مردنەکەی لە بەغدا ڕێکەوتی ساڵی ١٨٦٧ دەبێ، کتێبی (اولیاء بغداد) لە تورکییەوە وەرگێڕاوە کە دانەرەکەی مورتەزال ئال نەزمیە، دەست خەتەکەی لەلای مێژوو نووس عەباس عەزاوی دۆزراوەتەوە، هەروەها لە زانایانی تریان مەحمود ڕۆژبەیانی کۆچ کردووی ساڵی ١٨٥٣ و عەبدولرەحمانی کوری کەوا لە هەمان ساڵدا دوای مردنی باوکی بە چەند مانگێک ئەویش جیهان بەجێ دێڵێ، یەکێتر لەوان حاجی رەسوڵی کورد کۆچ کردووی ساڵی ١٨٦٠.

ئیبراهیم فەسیح حەیدەری

ئیبراهیم فەسیح کوری سوبغەتوڵڵا کوری محەمەد ئەسحەد سەدرەدین موفتی حەنەفی کوری عوبەیدوڵڵا حەیدەری شافیعییە، ساڵی ١٨٢٠ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، لەوێ لای زاناکان دەخوێنێ، زانا و ئەدیب و مێژوو نوس بوو، لە بەغدا (نیابە القضاء) وەردەگرێ. گەلێ کتێبی داناوە لەوانە: المجد التالد فی مناقب الشیخ خالد (لە ئاستانە چاپکراوە ١٨٧٥). (تطبیق الهیە الجدیدە، الاثار علی بعض الآیات الشریفە، وبعض الاخبار استانە١٨٧٥) احوال البصرە (بغداد ١٩٦١)، عنوان المجد فی بیان احوال بغداد والبصرە و النجد (١٩٦٢)، فصیح البیان فی تفسیر القرأن. هەروەها دیوانی ئەبی تەمام و مەقاماتی حەریری شیکردۆتەوە، لەگەڵ دانانی پەراوێز لەسەر (نحو صرف). لە ٢٦ کانونی یەکەم ١٨٨٢ لە بەغدا جیهان بەجێ دێڵێ.

ئیبراهیم فەسیح لە کتێبەکەیدا (المجد) لەسەر عەشیرەتەکانی کوردی عیراق دواوە لەوانە: باسی عەشیرەتی سرچی و خۆشناو دەکا و دەڵێ: ئەوانە ژمارەیان زۆرن و ئازان، ناکۆکی و شەر لە نێوانیاندا بەردەوامە، زانای بلیمەتیان تیا هەڵکەوتوە لەوانە: زانای پایە بەرز محەمەد خەتێی باڵەکییە، لە زیبارییەکانیش

(وەلی ئەحمەد گەلالی) لە مزورییەکان: (گەورە شێخانی عێراق شێخ یەحیای مزوری ئامیدییە).

عەشیرەتی بلباس بێ شومارن، ئازاو نەبەرد و خۆراگرن، زانای بلیمەتی پایە بەرز (مەولانا زیائەدین خالید عوسمان نەقشبەند) یان لی پەیدا بووە. باسی عەشیرەتەکانی تریش دەکات لەوانە: شوان، زەند، زکمە.

محەمەد ئەمین زەند

محەمەد ئەمین زەند ناسراو بە (الكهیە) کوری ئەحمەد زەندی زانای مودەریسە، لەلای زانایانی سەردەمەکەی دەخوێنێ، خەریکی دەرس وتنەوە دەبێ، دوایی لە جێگای ئەبی سەنا و مەحمود شەهابئەدین ئالوسی دەیکەنە موفتی بەغدا (١٨٥١)، تاکو سالی ١٨٥٤ لە پایەکەی بەردەوام دەبێ. دوای ئەوە دەیکەنە (کەهییە) واتا یاریدەدەری والی بەغدا، پاشان رووده‌کاتە ئاستانە، دەبێتە ئەندام لە ئەنجومەنی شورای دەولەت. لە پێنجی حوزەیرانی ١٨٦٨ لە پایتەختی تورکی مالئاوایی لە ژیان دەکا، یاداشتەکانی خۆی لەسەر رووداوەکانی بەغدا نووسیوە. مێژوونووسی تورکی ئەحمەد لوتفی کۆچ کردووی ١٩٠٧ پشتی بە نووسینەکانی ئەو بەستووە لە بارەی بەسەرهاتەکانی سالی ١٨٢٥ هەتا دوای سەردەمی مەمالیك، عەباس عەزاوی دەنگوباسی ئەوی لە مێژووەکەیدا (تأریخ العراق بین احتلالین) راگەیاندووە. کامیل بەگی کوری خانوەکەی دەکاتە (وەقف) کە بە (جامع کهییە) دەناسرێ، کتێبخانە بەهادارەکەشی دەبێتە بەشێك لە پەرتوکخانەی ئەوقاف.

موفتی زەهاوی

شاعیری عیراقی عەبدول باقی عومەری دەلێ:

قد قیل لی اذ رحت انشد عندما	شاهدت دین محمد یتجدد
فی مذهب النعمان بالزوراء قد	افتی الامام الشافعی محمد

محەمەد ئەمین فەیزی کوری میر ئەحمەد بەگ کوری حەسەن بەگ کوری رۆستەم بەگ کوری کەیخەسرەو بەگ کوری میر بابا سلیمانی باپیرە گەورەی بنەماڵەی بابانە، لە ساڵی ١٧٩٧ لە گوندی زەهاو (یان زەهاب) هاتۆتە دنیا، هەر بەم شوینەوەش دەناسرێ. لەسەر دەستی شیخ مەعروفی نۆدێ لە سلیمانی دەخوینی، پاشان هەر بۆ مەبەستی خویندنی زانست روو دەکاتە سنە (سنندج) لای عەلی شیخ محەمەد قەسیم. دوایی لەلای محەمەد کوری رەسول لە ساوجبلاق (سابلاغ) دەخوینی. کاتی ئیجازەی لی وەردەگری تەمەنی بیست ساڵان، دەبێ دەگەریتەوە سلیمانی دەبیتە مەلای مزگەوتی عەبدولرەحمان پاشا، خۆی بۆ دەرس وتنەوەو سود بەخەڵك گەیاندن تەرخان دەکات. پاشان بەرەو کەرکوك دەروات ماوەیەکیش لەوی دەرس دەلیتەوە. دوایی لە ١٨٥٠ روو دەکاتە بەغدا پیش چونەکەی ناوبانگی دەگاتە ئەوی، دەیکەنە سەرۆکی مامۆستایان، دوای چوار ساڵ لە ١٨٥٤ والی محەمەد رەشید پاشا کۆزلکی لە جیگای محەمەد ئەمین زەند دەیکاتە موفتی بەغدا، هەتا پایانی ژیانی لە پایەکەیدا دەمینیتەوە (١٥ کانونی یەکەم ١٨٩٠). نزیکەی حەفتا ساڵی بەدەرس وتنەوەو وەعزو فتوا بەسەر بردوە.

عەبدول غەفار ئەفرەس دەڵێ:

اری فی لفظ هذا الشهم حسنا	ینبئی عن مدی علم عظیم[٢]
ومهما زدتة نظرا بفکری	رایت نهاة قطاس العلوم

لە هەلبەست و پەخشاندا باڵا دەست بووە، زانیارییەکی بەرفراوانی لە ئەدەبی فارسیو عەرەبی دا هەبووە لە شوینیکدا دەڵێ:

لاتدع فی حاجة بازا ولا اسدا	اللة ربك لا تشرك بة احدا

محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە لیکدانەوەی ئەم بەیتەدا دەڵی: مەبەستی لە (باز) شیخ عەبدولقادری گەیلانییە و لە (شیر) ئیمامی عەلی کوری ئەبی تالیبە، دەیەوی لە خەڵك بگەیینی کە بۆ نزاو دوعا چ پیویست بە واسیتە لە نیوان

خـواو ئـادەمیزاد ناكـا. موفتـی زەهـاوی دوازدە كـوری هـەبووە، زۆریـان لـە كـور و نـەوەكانی نـاودار بـوون، بـەناوبانگترینیان شـاعیری گـەورە جـەمیل سـدقی‌یە (١٨٦٣-١٩٣٦) و محەمـەد رەشـید پاشـا (١٨٤٨-١٩١١) كـە لـە هـەندی قـەزاكانی عـیراق و سـوریا و قایمقـام دەبـی‌و ئـەندامی مەحكەمـەی ئیسـتیئناف لـە بـەغدا و جیكاری موتەسەریفی كەربەلا بووە.

شیخ رەزای تالەبانی

لـە شاعیرە ناودارەكـانی عیراقـە، بـە زمـانی كـوردی و فارسـی و توركـی شـیعری داناوە، لە بنەماڵەیەكی ناوداری كەركوكە، دەچیتەوە سەر عەشیرەتی زەنگەنە، زیاتر بە گوندی تالەبانی سەر بە قەزای چەمچەماڵ كە تییدا نیشتەجێ بووە ناسراوە، باب و باپیرانی لە شیخەكانی ریبازی سۆفیەتی قادری بوون، باوكی شیخ رەزا ناوی شیخ عـەبدولرەحمان خـالیس كـوری ئەحمـەد كـوری مـەحمودە ، شـاعیرو شـیخی تەریقـەت بووە لە كەركوك، لە سالی ١٨٥٩ مال ئاوایی لە ژیاندا كردووە، دیوانی شیعری بە زمانی توركی و فارسی لە ١٨٦٨ چاپكراوە.

شیخ رەزا سالی ١٨٣٧ لە گوندی قرخ قەزای چەمچەماڵ هاتۆتە دنیا، لە كەركوك پیدەگـا، لـەلای بـاوكی و زانایـانی تـر: عـەلی محەمـەد بـلاغ، سـەعید حیلمـی و مـەلا عەبدوللای جەلی زادە لە كۆیە دەخوینێ، هەر لە تافی لاویەتییەوە بە چاكە ناسراوە، لـە سالی ١٨٦٠ هـەوار دەباتـە ئەستەنبوڵ، دوای دوو ساڵ دەگەریتـەوە كـەركوك، بـۆ جـاری دووەم گـوزەر دەكاتـەوە بـۆ پایتـەختی توركـی، پاشـان بـە مەبەسـتی بـەجێ هینـانی حـەج روودەكاتـە حیجـاز، لـە ریگـاوە بـە میسـردا تیدەپـەری، دەگەریتـەوە ئەستەنبوڵ، لەوێ شوناسی لەگەڵ شاعیرانی تورك پەیدا دەكا، لە پیش هەموویانـەوە نـامیق كـەمال (١٨٤٠-١٨٨٠)، لـە لایـەن وەزیـری تـورك كـامیل پاشـاو ئەحمـەد پاشـا كوری سلیمان پاشای میری بابان چاودیری تایبەتی دەكریت، دەلین لە ئانی مانەوەی لـە میسـردا دەرسـی فارسـی بـە كورەكـانی خدیـو ئیسـماعیل گوتـوە، بـۆ دوواجـار دەچیتـەوە حـەج، لـە ١٨٧٤ دەگەریتـەوە كـەركوك، پاشـان روو دەكاتـە بـەغداو لی‌ی نیشتە جێ دەبێ، لە ٢٠ی كانونی دووەم ١٩١٠ جیهان بەجێ دیلێ.. دیوانی شیعری

بۆ یەکەم جار بە زمانی کوردیو تورکی و فارسی لە سالی ١٩٣٥ لە بەغدا چاپکراوە. دووبارە عەلی کوری عەبدوللای تالەبانی نەوەی شیخ رەزا چاپی کردۆتەوە، شیعرەکانی بە هەجوو زەنب و تانەی ناشرین ناسراوە، تا ئەوەی هەندێ لە رەخنە گران بە (حطیئە)ی کوردیان ناوناوە، شەرە شیعری هەجوو دەمەتەقەی لەگەڵ جەمیل سدقی زەهاوی و ئەدیبانی سەردەمی خۆیدا کردووە، هەروەها شیعری غەزەل و ستایش و شیوەنی هۆنیوەتەوە، ستایشی ناسرەدینی شای ئیران و هەردوو سولتانەکان عەبدول عەزیز و عەبدول حەمید، و میر مستەفا فازل، بنەمالەی بابان، نەقیب و جەمیل و هیتر دەکات، لە هەندێ شیعرەکانیدا چەند بەیتیکی عەرەبی بۆ رازاندنەوە کردۆتە تیکهەلکیش، کە لە تازیە نامەکەی بۆ مستەفا زهنی پاشای بابانی بە بۆنەی مردنی قادر بەگی برای ناردووە سەرەتاکەی بەم شیوەیە دەست پێ دەکات:

لقد اصیب حبیب القلب وا أسفا   وصار بدر سماء المجد منخسفا

شیعرەکەش خۆی بە زمانی فارسیە، لە هەجوی پیش نویژ و ئیمامی مزگەوتی "الامام الأعظم" کەوا نەزان و لە زانست و لە چاکە بەدەر بووە دەلێ:

لو کان یعلم انت من جیرانه   من قبره فر الامام الاعظم

عەباس عەزاوی لە بەشی هەشتەمی میژووەکەیدا دوو دیری ئەوی لە هەجوی والی بەغدا عطاء الله پاشا هیناوە کە دەلێ: والی تەمەنی گەیشتۆتە پیریەتی سەر گۆر، لەسەد سالی تیپەراندووە، بیگومان دانانی بە والیەتی دەبیتە پشیوی باری ولات، بە بیردا نایێ چاکسازی و بووژانەوەی هەریم بەیەکێ لە مردوان بکرێ!! هەربژی هیزی هۆشمەندیەتی بابی عالی بۆ هەلسورانی کاروباری دەولەت!!.

پیشتر هەجوی سری پاشای والی بەغداو قازیەکەی حەقی ئەفەندی کردووە، ماناکەی کە لە دوو بەیتە تورکیەکەدا هاتووە دەلێ: ئەگەر سری والی و حەقی قازی بێ دەك خاك بەسەری رەعیەبێ، هاوار لە خۆتان خەلکینە!! لە پارچە هەلبەستیکدا باسی باب و باپیرانی دەکات تاکو دیتە سەر خودی خۆی و دەلێ:

مەلا مەحمودی زەنگەنە یەعنی قوتبی دائیرەی ئیرشاد

له دەوری مەرقەدی هەردەنگی یاهو دیت و یامەعبود

پاشان دەڵێ:

رەزاش لەو نەسلەیە ببیەخشە یارەب چونکە قەت نابێ

گولی بێ خارو بەحری بێ بوخار و ئاگری بێ دوود

محەمەدی مەحوی

شاعیری تەسەوف شیخ محەمەد مەحوی کوری شیخ عوسمانی بالخییە، دەچیتەوە سەر گوندی بالخی سەر بە شارباژیر. سالی ١٨٣٦ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، زانیاری ئاینی و بیروباوەری سۆفیەتی لەسەر دەستی باوکی خویندوە، دوای ئەوە بووەتە سوختە و قوتابی موفتی محەمەد فەیزی زەهاوی، بۆ بەجێ هینانی دەستوری حەج دەروا، لە ریگای گەرانەوەیدا لا دەداتە ئاستانە، لەسەرفەرمانی سولتان عەبدولحەمیدی دووەم، تەکیەیەکی لە سلیمانی بۆ دروست دەکریت، خوی داوەتە دەرس وتنەوە و رابەری و ئیرشاد کردن، هەتا مەرگ لەو شارەدا لە ئەیلولی ١٩٠٩ یەخەگیری دەبێ. وەزیری میژوو نوس محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە کتیبەکەیا (میژووی سلیمانی) باس دەکا و دەڵێ: دەستیکی بالای لە زمانی کوردی، فارسی و عەرەبی دا هەبووە. عەلی کەمال دیوانی شیعرەکەی سالی ١٩٢٠ لە سلیمانی چاپ کردووە[٣]، زۆرترین قەسیدەو غەزەلەکانی پەیوەندی دارن بە ئاین و فەلسەفەکەیەوە.

سالح حەریق

شاعیری کورد مەلا سالح حەریق کوری مەلا نەسروللایە، لە گوندی (زیوێ)ی سەر بە سلیمانی سالی ١٨٦٦ هاتۆتە دنیا، بۆ مەبەستی خویندن و زانست بە دەست هینان هەموو ناوچەکانی کوردستان گەراوە. زۆر شارەزایی لە زمانی فارسی پەیدا دەکا، ماوەیەکی زۆر لە سلیمانی نیشتەجێ دەبێ، پاشان دەگوازریتەوە بۆ ناوچەی

سابلاغ. ریبازی نەقشبەندی لەسەر دەستی شیخ عوسمانی تەویلەیی وەرگرتووە. هەموو کاتی خۆی بەدەرس وتنەوەو خویندنەوە بەسەر بردووە، سالی ١٩٠٩ لە سنە مال ئاوایی لە ژیان دەکات. وەزیری میژوونووس محەمەد ئەمین زەکی لە کتیبەکەیدا (میژووی سلیمانی) دەلیٚ: گەلی شیعری نایاب و ناسکی هەیە. دیوانە شیعرەکەی سالی ١٩٣٨ لە بەغدا چاپکراوە.

ئەحمەد مەلا قادر

شاعیری کورد مەلا ئەحمەد کوری مەلا قادر ناسراو بە (سائیب) سالی ١٨٥٤ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، سەرەتای زانستەکان و زمانی فارسی لای باوکی فیردەبیٚ و زانیاری ئاینی لای شیخەکانی شارەکەیان دەخوینی. لە زاخۆ بە نیاباتی شەرعییە دادەمەزریٚ. ئینجا ئەندام لە مەحکەمەی بیدائەی سلیمانی. دوایی دەبیتە جیگری قازی هەلەبجە، بەئەرکی مامۆستایەتی لە قوتابخانە تایبەتیەکەی خۆیدا هەلساوە. سالی ١٩١٠ کۆچی دوایی کردووە. شیعری بە عەرەبی و کوردی و فارسی هۆنیوەتەوە.

محەمەد ئەمینی کورد

واعیزو دانەری متەسەویف شیخ محەمەد ئەمینی کورد کوری شیخ فەتحوللایە لە هەولیر هاتۆتە دنیا، هەر لەویش خویندویەتی، ریبازی نەقشبەندی لەسەر دەستی شیخ عوسمانی تەویلە وەرگرتوە، بە مەبەستی حەج چۆتە مەککە، پاشان روو دەکاتە مەدینە. دەرس لە مزگەوتی نەبەوی دەلیتەوە. دە سال لە حیجاز بەریٚ دەکا دوایی بەرەو میسر دەکەویتە ریٚ، لە مزگەوتی ئەزهەر تیکەل بە (رواق الاکراد) دەبیٚ، دەبیتە جیکاری بەریوەبەرایەتیەکەی. کتیبی لەسەر: فقە و تەسەوف و رەوشت داناوە. پوختەی تەسنیفەکانی ئیمامی غەزالی لە فارسییەوە وەرگیراوە، ریبازی نەقشبەندی بلاوکردۆتەوە خەلکیکی زۆری

کەوتۆتە گەڵ. لە ٩ شوبات ١٩١٤ لە قاهیرە لە تەمەنیکی پیری پەك کەوتەدا سەری ناوەتەوە.

کتیبەکانی کە داینانون: تنویر القلوب (١٩٤٠)، سعادة المبتدئین في علم الدین (١٩١٢)، ضوء السراج (١٩٠٩) فتاح المسالك في ایظاح المناسك، مرشد العوام لأحكام الصیام (١٩١٣)، هدایة الطالبین لأحكام الدین (١٩١٢)، ارشاد المحتاج الى حقوق الأزواج (١٩١٤)...هتد.

جگە لەو شیخ محەمەد ئەمین کوردیە یەکی تر هەیە کە ناسراوە بە مەلا مەعنەوی، ئیبراهیم دەروبی لە کتیبەکەیدا (البغدادیون: اخبارهم و مجالسهم) باسی دەکا بە پیاو چاك، مەشرەب خۆش، توند رەو، دەمەتەقە پەروەر، بەزەیی هاتن بە گیانداراندا، ئارەزوداری کیمیاگەری و سیحرو ئەفسون.

لەلای موفتی محەمەد فەیزی زەهاوی و شیخ عەبدولسەلام مامۆستای تەکیەی گەیلانی و عەبدولوەهاب نائیب خویندویەتی. لە تشرینی یەکەم ١٩١٤ لە بەغدا ژیان بەجیّ دیلیّ.

عەبدولرەحمان قەرەداغی

باوکی شیخ عەبدولرەحمان قەرەداخی لە پیاوە ئاینیە بەرزەکانی کوردستان بووە. شیخ عەبدولرەحمان لە دوانزدەی کانونی دووەم ١٨٣٨ لە قەرەداغ سەر بە سلیمانی هاتۆتە جیهان، لەلای باوکی دەخوینیّ پاشان لە ١٨٥٩ دەگویزریتەوە بەغدا، خۆی گەیاندۆتە موفتی زەهاوی و لای ئەو دەخوینیّ، دوای سالیك دەگەریتەوە کۆنە هەوارەکەی، خەریکی دەرس وتنەوەو کتیب دانان دەبیّ، چۆتە ریزی موریدانی ریبازی نەقشبەندی، سالی ١٨١٢ دەچیتە کەرکوك، پاشان بۆ سالی ئایندە روو دەکاتەوە بەغدا، دەرس وتنەوەی لە تەکیەی (بەکتاشیە) ناسراو بە مزگەوتی بابەگورگور و لە خویندنگای ئەبی یوسف لە (کاظمیە)ی پیّ سپیردراوە، بژاردەیەك لە زانای لیهاتوو، لەسەر دەستی پیّ گەیشتن وەك(عەبدولوەهاب نائیب، مەحمود شوکری ئالوسی، عەبدول مەلیك شەواف).لە ٢٢ئایار ١٩١٧ لەبەغداد جیهان

بەجیدیلیت. گەلێ تەسنیفی داناوە لەوانە: دقائق الحقائق، الایقاظ في شرح الألفاظ أسنى المطالب في بيان علم الواجب، تحفة اللبيب في المنطق، الاجوبة البهية في الأسئلة الهندية، سعادة الدارين، التباين في بيان الناسخ و المنسوخ، مواهب الرحمان في علم البيان، تنبيه الاصدقاء في بيان التقليد و الأجتهاد، و لأفتاء و الأستيفتاء...هتد، محەمەد سالح سەهرەوەردی لە "لب الألباب"دا باسی دەکا و دەلێ: گەلێ زیرەك و بیر تیژ و بەلگە بە هیزە لە وتوویژدا. بالاّ دەست لە "علم الاصول، فقه، حديث، كلام، حكمه، بلاغه و منطق" خواناس و پاك رەوشت بوو، مەحمود شوکری باسی دەکا دەلێ: هەرگیر و گرفتیکی ئالۆز بووایە بەرای خۆی چارەی دەکرد، شیخ عەلی: لە کورە ناسراوەکانی بووکە جیگای ئەوی لە دەرس وتنەوەو خویندنگای ئیمام ئەبی یوسف دا گرتۆتەوە، کە شیخ مەحمود ئیمارەتەکەی لە ۱۹۲۲ لە سلیمانی راگەیاند کردیە وەزیری داد، بەلام شیخ عەلی ئەو پایەی لە ترسی دووبەرەکی و فیتنە گەریدا رەت کردۆتەوە.

هەروەها شیخ مستەفا مەحمود قەرەداغی برازای ناودار دەبێ، لە سالی ۱۸۹۲ هاتۆتە دنیا، زانستەکانی شەرع دەخوینێ، لە خویندنگای "قضاة" لە ئەستەنبۆڵ دەردەچێ، لەسەرەتاوە دبیتە قازی شەرع (۱۹۱۸)، قازیەتی ئامیدی (۱۹۲۳)، ئینجا کەرکوك، پاشان دەگوازریتەوە بە حاکمیتی -منفرد-ی هەولیر (۱۹۳۱)، دەبیتە یاریدەدەری بەریوەبەری گشتی ناوخۆ (۱۹۳۸)، دوای موتەسەریفی سلیمانی (۱۹٤۱) و سەرەك تەسوییەی مافی زەوی (۱۹٤٤)، موتەسەریفی هەولیر (۱۹٤۸)، کەرکوك (۱۹٥۰). دوای دەست بەربونی لە فەرمان خەریکی پاریزەری دەبێ، کتیبخانە بەهادارەکەی دەکاتە دیاری بۆ "کۆری زانیاری کورد" شیخ مستەفا لە ئایاری ۱۹۷۳ لە بەغدا جیهان بەجێ دیلێ.

ئەمین یومنی

شاعیری کورد ئەمین یومنی بەگ سالی ۱۸٤٥ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، خویندنەکەی لەسەر شیوازی کۆن بووە، زمانی تورکی و فارسی بە باشی زانیوە،

پاشان کەمیکیش فەرەنسی فێر بووە، هەندێ فرمانی بینیوە دبیتە (قونسلی) دەولەتی عوسمانی لە سنە، پرژاوەتە سەر دیراسەتی شیعری فارسی، دلگرتەی حافیزی شیرازی بووە.

دیوانە پینج خشتەکیەکەی لە ژێر ناوی (جذبة العشق) لە ئەستەنبۆڵ بە چاپی گەیاندووە (١٩٢١)، هەروەها بەشی یەکەم (المثنوي) هی جەلالەدینی رۆمی و "ساقی نامە"ی تەخمیس کردووە، بە تورکیش ئەمانەی داناون (پوتە ئەسرار، قهرمان قاتل، ضروب امثال، ترکیب بند، هفت بیکر – حەوت دەم و چاو). دەست نووسی تری بە فارسی و کوردی لەپاش بەجیماوە، لە سالی ١٩٢١ مەرگ گیانی لی دەستینێ.

محەمەد تەها شیروانی

شیخ محەمەد تەها کوری ئیسماعیل کوری حەسەن بەگ شیروانییە، سالی ١٨٣٤ لە هەولیر هاتۆتە دنیا، لای زاناکانی ئەوێ دەخوینێ، پاشان بەرەو گوندی تەویلە بەری دەکەوێ، ریبازی سۆفیەتی لەسەر دەستی شیخ محەمەد بەهائەدین کوری شیخ عوسمان وەرگرتووە، دەگەریتەوە هەولیر بە ئەرکی دەرس وتنەوە خەریك دەبێ بەلام زۆر نامینیتەوە بەرەو بەغدا دەروا، تەفسیر لەلای موفتی محەمەد زەهاوی دەخوینێ و ئیجازەی زانستی لی وەردەگرێ، دوای ئەوە دەچیتە کەربەلا. رابەرایەتی و زانستی ئاینی بلاو دەکاتەوە، وتووویژ لە نیوان ئەو و زانایانی شیعە روودەدات، هەروەك محەمەد سالح سەهرەوەردی لە (لب الألباب)دا دەلێ بە تەبایی و تیگەیشتن کۆتایی پێ هاتووە.

پاشان شیروانی دەگەریتەوە بەغدا لەبەری کەرخ دادەبەزی، دەست دەکا بە دامەزراندنی (ختمة النقشبندية) و دەرس وتنەوەی لە مزگەوتی خدر ئیلیاس پێ دەسپیرن. والی محەمەد تەقیەدین پاشا وای پێ باش بووە بگەریتەوە کەربەلا، دەیکاتە بەریوەبەری ئەوقاف، لەوێ هەتا شۆرشەکەی عیراق

دەمینیتــەوە، ســەهرەوەردی دەڵــێ: هــەندێ نــەفام و نــەزانی کەربــەلا پــەلاماری ماڵەکــەی دەدەن و ئــاگری تێبــەردەدەن، شــتومەك و کتێبەکانیشــی بــە تــالان دەبــەن، مــاڵ و منداڵـــەکانی دەگوازێتـــەوە بـــەغدا. وەزارەتـــی ئـــەوقاف لەســـەردەمی وەزیرایــەتی ئیــبراهیم حــەیدەری دەیکاتــە مامۆســتای خوێندنگــای (ئەزبکیــە) و خوتبە خوێن لە مزگەوتی حاجی ئەمین. لەوە بەردەوام دەبێ هەتا پایانی ژیانی لە ٢١ ئایار ١٩٣١.

سەهرەوەردی دەڵێ: پیاوێکی خواناس و ئاین پەروەرو پاك و دڵسۆز بوو. هـەندێ نامــەو پـەراوێز و لیدوانــی نووســیوە، دوای مردنــی هــەندێ لــە شــاعیران شیوەنیان بۆ کردووە لەوانە مەحمود ئەل مەجموعی و محەمەد رەشید حەفید و شیخ داود نەقشبەندی.

نورەدین شیروانی

نورەدین کوری شیخ ئیسماعیل کوری حەسەن بەگ شیروانییە، سالی ١٨٦٧ لە هەولیر هاتۆتە دنیا، دەرسە سەرەتاییەکان لەوێ دەخوینێ، پاشان دەچیتە کەربەلا بۆ لای شیخ تەهای برای کەلەوێ مودەریس بووە، لەسەر دەستی ئەو و عەلی میرزا باقر یەزدی دەخوینێ، تەجوید لەلای حاجی عەبدولسەلام بەغدایی فیر بووە، دەیکەنە مامۆستای قوتابخانەی روشدیەی کەربەلا، دەگوازریتەوە بۆ بەسرە (١٨٩٩)، دوایی بۆ حەی پاشان بۆ بەریوبەرایەتی خەستەخانەی (غرباء) لە بەغدا (١٩٠٤)، دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومەنی (مەعاریف)، دوای ئەوە دەبیتە جیکاری بەریوەبەری قوتابخانەی دوواناوەندی، جا بەریوەبەری خانەی مامۆستایان لە بەغدا، دوایی لە بەسرە، پاشان بەریوەبەری (دار الأیتام). دوای دەگیر کردنی لە لایەن بەریتانیاوە دەگەریتەوە بەغدا، دەبیتە مامۆستا لە کەرکوك، دوایی پشکنینەری (ئەعشار) لە هەولیر، پاشان دەیکەنە بەریوەبەری کولیەی ئەعزەمیەی سەر بە بەریوەبەرایەتی ئەوقاف (ئازار ١٩٢٠)، لە سالی ١٩٢٦ واز دەهینێ، دەیکەنە بەریوەبەری قوتابخانەی

رەحمانیە لە بەسرە هەتا تەقاعود دەکرێ (تەمووز ١٩٣٠) کە شیخ تەهای برای دەمرێ بە ئەرکەکانی ئەو هەلدەستی.

کتیبی لەسەر میژووی ئیسلام و فەلسەفەی رەوشت، مەنتیق، میژووی پەروەردە، زیندوبوونەوە دوای مردن، زانستی جیاکاری داناوە.

مردنەکەی ریکەوتی ١٩٤٢ دەبێ لە بەغدا " ئەو باوکی بە هائەدین نوری وەزیرە".

ئەمین فەیزی بەگ

ئەمین فەیزی بەگ لە سلیمانی هاتۆتە دنیا، سالی١٨٨٩لە خویندنگای جەنگی لە ئەستەنبۆڵ دەرچووە، لە پلە و پایەکانی سوپای تورکی پیش دەکەوێ تا دەگاتە پایەی میر ئالای (عەقید)، سالی ١٩١١ بۆتە فەرماندەی تۆپ سازی لە بەسرە، دوای ئەوە سەرفراز دەکرێ، سەردەمیك لە بەغدا بەریوەبەری قوتابخانەی روشدیە و دواناوەندی بووە، بە زمانی تورکی کتیبی داناوە (اجمال النتائج) "پوختەیەکی بیرکاریە" چاپی ئەستەنبۆڵ (١٨٩٣)، (تفرقة ریاضیة) "لەسەر زانستی جەبرە ١٩١١". هەروەها کتیبی ئەدەبی شیعری بە کوردی هەیە لەوانە: ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد (١٩٢١)، پرشنگ (١٩٢٥) و هەوای نەسیمی.

محەمەد ئەمین زەکی باسی دەکا دەلێ: ئەدیبیکی باش بوو، لە زانستی بیرکاریدا شارەزا و لە شیعرو ئەدەبدا بە توانا و بەهرەوەر بووە، لەگەڵ شیخ رەزای تالەبانی نامەیان بە شیعر ئاڵوگۆر کردووە. لە شیعرە کوردیەکانی کە لە وەرگیرانی رەفیق حیلمی‌یە:

کە جەیشی غەم هجومی کرد نیزامی عومری من تیك چوو
مومکین نیە ئاسایش حاڵ پەریشانم
بینای بورجی بەدەن رووخا بە گوللە حادیسات ئەمرۆ
نەما قوەت لە ئەژنۆما برا پشتم شکا شانم

به گویرەی کە عەباس عەزاوی لە کتیبەکەیدا (تأريخ علم الفلك) باسی کردووە کەوا ئەمین فەیزی بەگ سالی ١٩٢٨ لە ئاستانە کۆچی دوایی کردووە.

حوسین نازم

لە پیاوانی کوردی رۆژنامەگەری و میژووا حسین نازم کوری عەبدول فەتاح کوری ئەحمەد خەیاتە، سالی ١٨٧١ لە سلیمانی هاتۆتە دنیاوە، هەر لەویش خویندویەتی، جگە لە زمانە کوردییەکەی فارسی وتورکی باش زانیوە، کاتێ پێ دەگا دەچیتە ناو فرمانی میری، دەبیتە مودیر ناحیەو قایمقامی قەزا، دوای جەنگی یەکەمی جیهانی بۆتە راویژکاری شیخ مەحمود لە کاتی سەربەخۆکردنی فەرمان رەواکەیدا لە سلیمانی، پاش ئەوە دووچاری کینەبەری ئینگلیزی دەبێ، دەیگرن و دەست بەسەر خانوەکەشی دادەگرن. لە سالی ١٩٢٤ لەسەردەمی فەرمانرەوایی شیخ مەحموددا بووە سەرنوسەری رۆژنامەی "ئومیدی ئیستقلال" کە بەهەر سێ زمان کوردی و فارسی و تورکی دەردەچوو، کە حکومەتی کوردستان لەناوبرا بەرەو تورکیا دەروا، دەیکەنە قایمقامی قەزای شەمزینان کاتێ حکومەتی تورکی دەکەویتە سەرلەدوونانی نیشتیمان پەروەرانی کورد دەگەریتەوە سلیمانی، سەرپەرشتی رۆژنامەی (ژیان) دەکات. کە فەرمانگەی شارەوانی دەری دەچوواند، بەردەوام بوو لەسەر دەرچواندنیدا هەتا لە شاری لەدایك بوونیدا لە ١٩٣٢ مالٌ ئاوایی لە ژیان دەکات. لەسەردەمی خۆیدا لەبەرزترین پیاوانی رۆشنبیری کورد بووە، بەدەست خەت میژووی نوسیوەتەوە کە بۆتە سەرچاوە بۆ محەمەد ئەمین زەکی و میژوو نووسانی تر، بەرهەمەکانی بە (دەفتەرەکەی حسین نازم) بەناوبانگە.

مستەفا ساحیبقران

شاعیری کورد مستەفا بەگ کوری مەحمود بەگ کوری ئەحمەد ساحیبقرانە، لەسەرەتای ژیانیدا (هیجری) کردۆتە نازناوی خۆی، پاشان دەیگۆری دەیکا بە

(کوردی). له سالی ١٨٦١ له سلیمانی هاتۆته دنیا لەویش خویندویەتی. به سەلیقه شاعیر بووه، شیعری هۆنیوەتەوه. هەروەك محەمەد ئەمین زەکی بەگ دەڵێ: بەهرەیەکی خۆرسکیه زیاتر لەوەی کەسی بووبیت.

شیعرەکانی خۆی لەبەردەخویندەوه، شیوازەکەی یەکجار ناسك و رەوان بیژو تەرو پاراوو پر مانا بوو، زۆرترین شیعرەکانی دلداری و غەزەلن، بۆ مەبەستی جیاجیا شیعری هەیه، دلنیگەرانی ئەوه بووه کە رۆلەی نەوەکەی لە ژیر دەستی هیزی فەرمان رەوادا پەریشانه، شیعرەکانی کلاسیکی شیوازی کۆنه، غەزەلەکانیش سۆفیەتیه لە چوارچیوەی ریبازی فارسی چاو لیکەریدا دەرنەچووه، مستەفا بەگ ماوەیەکی زۆر لە تەهران نیشتەجێ دەبێ، ستایشی شای ئیرانی کردووه، دەیکەنە ئەندام لە (مونتەدای ئەدەبی ئیرانی) شیخ رەزای تالەبانی دلگرتەی مستەفا بەگ بووه، لە باشترین شاعیرانی سەردەمەکەی داناوه، لە مەلبەندی هاتنە دنیای دا سالی ١٩٤٨ جیهان بەجێ دیلێ. بەشیك لە دیوانی شیعری سالی ١٩٣١ لە بەغدا چاپکراوه.

ئەحمەد بەگی ساحیبقران

شاعیری کورد ئەحمەد حەمدی بەگ کوری فەتاح بەگ کوری ئاراسی کوری ئیبراهیم بەگ کوری مەحمود بەگه، ناسراوه به "حەمدی". دەچیتەوه سەر بنەماڵەی ساحیبقرانی ناودار. سالی ١٨٧٨ لە سلیمانی لەدایك بووه، لە قوتابخانەکانی ئەوێی خویندوه لە مندالییەوه هاوریی وەزیری میژوو نووس محەمەد ئەمین زەکی بەگ بووه، لە کتیبەکەشیا (میژووی سلیمانی) باسی ئەحمەد حەمدی دەکا دەلێ:ئەحمەد شارەزایی لە زمانی کوردی و فارسی پەیدا کردووه، تا ئەوەی چۆتە بنج و بناوانی ئەدەبەکە شیانەوه، کە سلیمانی سالی ١٩١٨ داگیر دەکریت دیوانە شیعرەکەی دەسوتێ، بەلام دوای ئەوه شیعری تری زۆر هۆنیوەتەوه.

دیوانە کوردیەکەی سالی ١٩٥٧ لە بەغدا چاپکراوه. ئەحمەد حەمدی لەگەڵ شیخ مەحمود جیاکار دەبێ، بەلام کە شیخ مەحمود لە شۆرشەکەیدا نشوست دینی و

دەگیرێ ئەو روو دەكاتە كیو، كاتێ شیخ مەحمود دەگەریتەوە سەر حوكم دەیكاتە بەریوەبەری گشتی باج و خەراج (گومرگ)، پاشان دەبیتە سەرەك شارەوانی سلیمانی.

لە دوازدەی تشرینی دووەم ١٩٣٦ مەرگ لە مەلبەندی لە دایك بوونیدا یەخەگیری دەبێ. محەمەد ئەمین زەكی دەلێ: لە واقیعدا قەسیدە و غەزەل و پیننج خشتەكیەكانی نمونەیەكن لە تەبیعەتی بەرزو نایاب، بۆی هەیە نەتەوەی كورد بە ئەدەبەكەی و ئەدیبانی وەك ئەو بنازێ، پارچە شیعریكی ئەوی خستۆتە بەرچاو.

حەسەن بامەرنی

شاعیری كورد حەسەن كوری مەلا ئەحمەد بابەكە. سالی ١٨٦٧ لە گوندی بامەرنێ هاتۆتە جیهان. لە خیزانیكدا كە دەچنەوە سەر ئەبوبەكر سدیق[٤]، لەژیر چاودیری باوكی كەوا لە پیاوانی سۆفی گەری سەر بە ریبازی نەقشبەندی بووە پیدەگا. مەحفوز محەمەد عومەریی لە كتیبەكەیدا (امارە بهدینان العباسیە) باسی دەكا دەلێ: "شیعرەكانی ناسكن و لە هەردوو چەشنن كۆن و نوێ، شیوازی یەكجار جوان و پر مانا رەوانبیژو ئەندیشە فراوانن و نایابترین قەسیدەی لەسەر پیشبركیی گولانە".

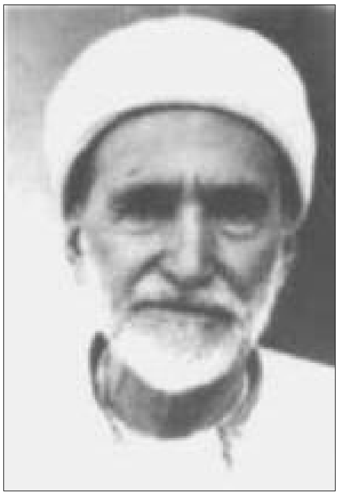

ئەبوبەكر مەلا

زانا و ئەشرافی هەولیر ئەبوبەكر مەلا ئەفەندی كوری عومەر كوری ئەبی بەكری ناسراو بە (كوچك مەلا) كوری عوسمانە. لە سالی ١٨٦٧ لە هەولیر هاتۆتە دنیا[٥]. لەلای باوكی دەخوینێ، كوچك مەلای باوكی وەك باب و باپیرانی لە مزگەوتی قەلا مودەریس بووە، پاشان خۆی

داوەتە رابەری و ئیرشاد. مەلا ئەفەندی جیگای باوکی لەدەرس وتنەوەدا دەگریتەوە. دانان و وەرگیرانی لەسەر ئەستیرە ناسی کۆن و نویدا هەیە. لە ٣١ی کانونی یەکەم ١٩٤٢ لە مەلبەندی لە دایك بونی دا جیهان بەجێ دیلێ(٦). کە بزوتنەوەکەی رەشید عالی گەیلانی روودەدا شەر لەگەڵ ئینگلیز بەرپا دەبێ، مەلیك فەیسەلی دووەم و مەلیکە عالیەی دایکی دینە هەولیر دەبنە میوانی مەلا ئەفەندی کە ئەوسا مەلیك تەمەنی شەش سالان دەبێ.

لیوا عەبدوللەتیف سەرۆکی یاوەرانی مەلیك بۆی باس کردم: کەوا شەو و رۆژ مەلیکی بەرنەداوە لـ ... ی ژوورەکەی ئەودا دەنووست.. گووتی: ئ ... ەبایە دەبوایە بەسەر لاشەکەی مندا تیپەربو ...

حاجی تۆ ...

شاعیری کورد تۆفیق بەگ کوری مەحمود ئاغا کوری هەمزئاغای مەسرەفە، بە ناوی (پیرەمیرد) ناسراوە، ئەو نازناوەشی لە گەرانەوەیدا بۆ ولات لە خۆی ناو بە ئەدەبیاتەوە خەریك دەبێ و ئەو نازناوە دەگریتە خۆی. هەمزە ئاغای باپیری وەزیری ئەحمەد پاشا دووا میرەکانی بنەماڵەی بابان بووە.

پیرەمیرد لە سالی ١٨٦٧لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، زانیاریەکانی زمان و ئایینی لە قوتابخانە کۆنەکانی ولاتەکەی و لە بانەی سەر بە ئیران خویندوە. زمانی کوردی و تورکی و فارسی بە باشی فیر دەبێ، سالی ١٨٨٢ دەیکەنە نووسەر لە دائیرەی رەگەزناسی سلیمانی، پاشان دەبیتە سەر نووسەر لە دادگای شارباژیر (١٨٨٦) دوایی یاریدەدەری داواکاری گشتی لە کەربەلا (١٨٩٥)، لە فەرمان دەست بەردار دەبی. لەگەڵ شیخ سەعید حەفید لە ١٨٩٨ دەچیتە تورکیا، بۆ سالی ئایندە پیکرا دەچنە حەج. دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومونی بالای مەعاریف لە ئاستانەدا (١٨٩٩). نازناوی بەگی پێ دەبەخشرێ، لەهەمان کاتیشدا لە حقوق دەخوینێ بروانامەکەی لی وەردەگریت، کاتی دەستوری عوسمانی لە ١٩٠٨ راگەیەندرا ئەنجومەنی بالا ناهیلن، دەکەویتە کاری پاریزەری و رۆژنامەگەری، بەشداری لە کۆمەلە نیشتیمانییەکانی کورد کە ئەوسا لە پایتەختی عوسمانی دامەزرا بوون دەکات. بەهەرسێ زمانەکەی کە باشی لیدەزانی دەینووسی و شیعری داناوە، رۆژنامەی "رسملی کتاب"ی دەرچواندووە (١٩٠٨)، دەبیتە قایمقامی چۆلە میرگ (١٩٠٩)، دوایی دەیکەنە موتەسەریفی لیوای ئەماسیە (١٩١٨)، حاجی تۆفیق دوایی جەنگە مەزنەکە دەگەریتەوە سلیمانی (١٩٢٠). دەچیتە ژیر سایەی بزووتنەوەی نیشتمانی کورد کە شیخ مەحمود حەفید ئالاکەی بەرزکردبۆوە*، پاشان لە کانونی یەکەم ١٩٢٦ کەوتە سەرپەرشتی کردنی رۆژنامەی "ژیان" کە شارەوانی سلیمانی دەری دەکرد، بووەتە سەرنووسەری (١٩٣٢)، پاشان خاوەنەکەی (١٩٣٤)، گەلێ جار رۆژنامەکەی داخراوە، بەلام هەر بەردەوام دەبێ لە دەرچواندنیدا، تا لە ١٩ حوزەیران

---

* پیرە میرد لە شوباتی ١٩٢٤ گەراوەتەوە بۆ ولات نەك لە ١٩٢٠، هەروەها فریای شۆرشی شیخ مەحمود نەکەوت. (وەرگیر)

١٩٥٠ مال ئاوایی لە ژیان دەکات. پیرەمیرد پەندی پیشینانی کردۆتە شیعر کە ژمارەیان دەگاتە (٤٨٠٠) پەند و چەندین کتیبی داناوە لەوانە: چیرۆکی مەم وزین، دوانزدە سوارەی مەریوان (١٩٣٥)، پەندی پیشینان (١٩٣٦)، مەحمود ئاغای شیوەکەل (١٩٤٢) و بلاوکردنەوەی دیوانی عەبدولرەحیم مەولەوی لە دوو بەش (١٩٣٥) و گەشتی هونەرمەندیك لە جیهاندا، کەمانچە ژەنی وەرگیراوەتە سەر زمانی کوردی (١٩٤٢)[٧]. لە شیعرە وەرگیردراوەکانی پیرەمیرد (پایزی دلتەنگ و بەفرە باریوە)[٨].

-پایزی دلتەنگ-

پایز دلتەنگە پایز دلتەنگە – هەوری نویَ ی زویرو دلتەنگە
رەشەبا لیمان بەژارو ژەنگە – گەلاَ ریزانە گول ئالتون رەنگە

-بەفرە باریوە-

بەیانی بوو لە خەو هەستام کە روانیم بەفرە باریوە
سولەیمانی ئەلیی بەلقیسە تارای زیوی پۆشیووە
دەمێ بوو چاوەریی بەفریکی وابووم موژدەبیَ باری
سەرم بەفرە کەچی هیشتا شەرە تۆپەلمە بۆ یاری

مەلا محەمەدی کۆیی

قازی و زانا فەقیهی کۆیە ئەدیبی کورد مەلا محەمەد ئەفەندی کوری حاجی مەلا عەبدوللا کوری مەلا ئەسعەدە دەچیتەوە سەر بنەمالەی جەلی کەوا لە مەلا عەبدولرەحمانی باپیریەوە هاتونەتە خوار، پشتاوپشت خزمەتی ئاینی ئیسلامیان کردووە، مەلا محەمەد سالی ١٨٧٦ لەشاری کۆیە هاتۆتە دنیا. زانیاریەکانی ئاینی دەخوینیَ دوای مردنی باوکی لە ١٩٠٨ جیگای لەسەرۆکایەتی زانایانی شارەکەدا گرتۆتەوە، سالی ١٩١٦ دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی گشتی ویلایەتی موسڵ، لە

ئاکامی داگیر کردنی بەریتانیا بە قازیەتی شەرعی کۆیە دادەمەزرێ (کانونی یەکەم ١٩١٨). سالی ١٩٢٤ بە نوینەری هەولیر لە ئەنجومەنی دامەزراندنی عیراق دا هەلدەبژیردرێ.

دوای ئەوە خۆی خەریکی کتیب دانان و شیعر هۆنینەوە کردووە، خواست و داواکاری چاکسازی و خویندەواری بووە... هەتا لە مەلبەندی هاتنە دنیای دا لە دوازدەی تشرینی یەکەمی ١٩٤٢ جیهان بەجێ دیلێ. گەلێ کتیبی لە دووا بەجیماوە زۆربەی زۆریان دەستخەتن لە: (علم الاصول والکلام و العقائد والتفسیر) هەروەها ئەم کتیبانەشی داناون: (کشف الاستار فی مسأله الاختیار، أبهی المارب فی اثبات الواجب. المشاهد، حقیقه الایمان، ضیعان عضیمان، الآله و الطبیعة والعقل و النبوه و المعجزات و الکرامات، الحدس سلم الارتقاء، خراب العالم) دیاری مەلا محەمەدی کۆیی...هتد[٩].

جگە لە شیعر و پەخشان و نووسینەکانی ئەدەبی کوردی، لە شیعرەکانی کە لە کوردییەوە وەری گیراوە:

دەماغی مندالەکان پرکەن لە حوبی وەتەن
تەربیەتیان باش بدەن میللەتیان فیر بکەن
لە ریگەی راست لامەدەن رێ یەکە نابێ بە دوو[١٠]

مەسعودی کوری ناوداربووە[١١]، وەزیر پاشان ئەندامانی خزمەتگوزاری گشتی، ئەندام لە کۆری زانیاری کورد، هەلبژاردنەکەی بۆ ئەندامیەتی پەرلەمان لە حوزەیرانی ١٩٥٤ بوو.

عەبدول عەزیز حاجی ئەمین

موفتی سلیمانی عەبدول عەزیز کوری ئەمین کوری ئەحمەد ناسراو بە حوسنی، لە رەچەلەکدا دەچیتەوە سەر مەلا محەمەدی دیلەزەیی کە بەمەلای گەورە ناودار بووە و لە ١٧٥٩ کۆچی دوایی کردووە. لەبنەمالە زانستییەکانی کوردستانە. لەپیش ئەودا

باوك و باپیرانی پایەی (موفتی)یان لە سلیمانی بینیوە. عەبدولعەزیز بە دوو زمان کوردی و فارسی شیعری داناوە، لەسەر پەیرەوی شاعیرانی سەردەمی خۆیدا کە نازناوەکەیان لە دووا دیری شیعرەکانیان دەربریووە. ئەویش "فەوزی" کردۆتە نازناوی خۆی. سالی ١٨٧١ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، لەلای باوکی دەخوینێ، پاشان زانیاری ئاینی لەلای زاناکانی پینجوین و بیارە وەرگرتووە، لەسالی١٨٩٧ دەیکەنە موفتی سلیمانی و سەرۆکی ئەنجومەنی(مەعاریف)، پاشان حاکمی دادگای شارەکە بووە، دوای داگیرکردنی ئینگلیز دووچاری دەردە سەری دەبێ، لە فرمانەکانی بەدەر نراوە، بەلام لە رابەری فیرکاریدا بەردەوام دەبێ، لە ٢٠ئاب ١٩٤٧ مالٚ ئاوایی لە ژیان دەکات.

تۆژینەوەی لەسەر (منطق)، هەلبەستیکی زۆری کە بەزمانی کوردی و فارسی و مەلحەمەیەك کە نەهامەتی و کارەساتەکانی جەنگی یەکەمی مەزنی هیناوەتە بەرچاو لە پاش بەجێ ماوە.

عەبدولعەزیز حاجی ئەمین موفتی سلیمانی سالی ١٩٣٢ بۆ کاریکی راسپیردراو لە وەزارەتی دەرەوە هاتە لام بۆی باس کردم گوتی: خوا کە پیغەمبەرەکانی دەنارد پشتگیری دەکردن بەو ئایەت و نیشانانەی کە لەجەرگەی ژیانی سەردەمەکەوە هاتبێ. لە کاتیکا موسای نارده لای فیرعەون میللەتەکەی واتا(میسریەکان) هەواداری سیحرو ئەفسون بوون، وەك زانیمان گۆچانی (عصا الكليم)ی مووسا هەموو سیحرەکانی ئەوانی هەللوشی کە عیسای نارد بەنی ئیسرائیل ویلی پزیشکی و چارەسەرکردنی دەردو نەخۆشیەکان بوون، ئایەت و نیشانەی عیساش چاك کردنەوەی بیمارو زیندو کردنەوەی مردوان بوو، ئەو رۆژەی کەنەبی محەمەدی هەنارد عەرەب خولیاو کردو کۆشی وتەو رەوانبیژی بوو، پیغەمبەر هات لەوان رەوانبیژتر و زمان پاراو تر بوو، موفتی بەردەوام بوو گوتی: ئەگەر خوا حەزبکا پیغەمبەریك لەسەردەمی ئیستای ئیمەدا بنیری، گومانم نیە رۆکفلەر یان فۆرد یاخود یەکێ لەوان نزیك لەسەرمایەدارە زلەکان هەلدەبژیرێ. لەسەردەمیکدا کەوا مادە کەوتووەتە باوو برەو، سەروەت و سامان بووەتە سولتانیکی گەورەو مەزن!!.

فایەق بێکەس

شاعیری پێشکەوتنخوازی فایەق عەبدوللا کاکە حەمە ناسراو بە (بێکەس) سالی ١٩٠٥ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، لەوێ و پاشان لە کەرکوك و بەغدا دەخوێنێ، لە منداڵیەوە تووشی نەخۆشی ئاولە بووە، چاویکی نابینا دەبێ بێنەواو هەژار پیدەگا، کارو پیشەی جیا جیای کردووە، جگەرە فرۆشی و چاودیری کارو مامۆستای سەرەتایی.

شیعری بە زمانی کوردی هۆنیوەتەوە، شاعیریکی تیکۆشەری گەل پەروەر بوو، گۆرانی و سرودی بۆ سەروەری نەتەوەکەی گوتووە. داوای تیکۆشانی دژ بە داگیرکەرو ئیستعمار کردووە.. هەروەك ئەدیبی کورد فازل دەلێ: بەشداری لە راپەرینەکەی (شەشی ئەیلولی ١٩٣٠) دژ بە پەیمانی عیراقی و بەریتانی دەکات، چەندین جار گیراوەو بەندکراوە،شیعری لە رۆژنامەو گۆڤارەکاندا بلاوکراوەتەوە[١٢]، لە ١٨ی کانونی یەکەم ١٩٤٨ ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکات[١٣]، محەمەد مەهدی جەواهیری بیرەوەری بە پارچە شیعریك دەکاتەوە دەلێ:

اخي بيكةس يا سراجا خبا	و يا كوكبا في دجي يفتقد
ويا حاصدا من كريم الزروع	غلال الاسى والاذى والحسد
بلا احد سنة العبقري	يعي الناس لا يعية احد
بلا احد غير خضر الجبال	ووحي الخيال وصمت الابد

سەید ئەحمەدی خانەقا

زانای روحی و شیخی سۆفیەتی سەید ئەحمەد خانەقا کوری حوسـین کـوری عەبدول قادر کوری ئەحمەد سەردار بەرزنجی یە، لەنەوەی سەید بابا عەلی هەمەدانی کۆچکردووی سالی ١٤٠٢ز، خاوەنی دانـانی سـۆفیەتی و ئاینیـە، ئەحمـەد سـەردار خەلیفەی شیخ خالید نەقشبەندی بووە، لە گوندی سەرگەلوی ناوچەی سورداش لە لیوا سلیمانی هاتووەتە کەرکوك، ئەحمەد خانەقا سالی ١٨٦٨ لە کەرکوك هاتۆتە دنیا، لەلای حیکمەت ئەفەندی و زاناکانی تری سەردەمی خۆیدا دەخوینی، پاشان لە تەکیەکەی خۆیا کە بە خانەقا ناوبراوە دەکەویتە رابەری کردن و فریاگوزاری هـەژار و بێ نەوایان، دەسـتیکی بـالای لـە پرۆژەکـانی خـیرخوازی و خزمـەتی نیشـتیمانیدا بووە، چەندین جار دووچاری دەربەدەری و بەندیەتی هاتووە، چونکە وەك ئەدمۆندس لە کتیبەکەیا "کورد و تورك و عەرەب" دا دەلـێ: پیاویکـە بـەریوەچوونی لەگـەڵ دا گرانە. هەوڵ دەدا خەلکی گرگرتو بکاو ئاگری فیتنـە خۆش بکات، لە ماوەی جەنگە مەزنەکەدا لەگەڵ موریدەکانی دەچیتە جیهاد شـان بەشـانی تورکـەکان لـە شـعیبەو ناسریە دژ بە سوپای ئینگلیزی جەنگاوە (١٩١٥). پاشان لەکاتی باس لیوەکردنـی
مەسـەلەی موسـڵ بـۆ بـ ... ازاری ١٩٢٣ دەگـیرێ و
رەوانـەی بـەغدای دەکـە ... کۆچی دوایـی دەکـا.
دەستخەتی ئاینی و سـ

ئەدیبی کورد رەئ ... کـەوا لـە کـەرکوك لـە ٢٧
ئایار ١٩٧٣ لـە تەمـەن ... شـارەزایی لـە ئـەدەبی
کلاسیکی کوردی هەبو

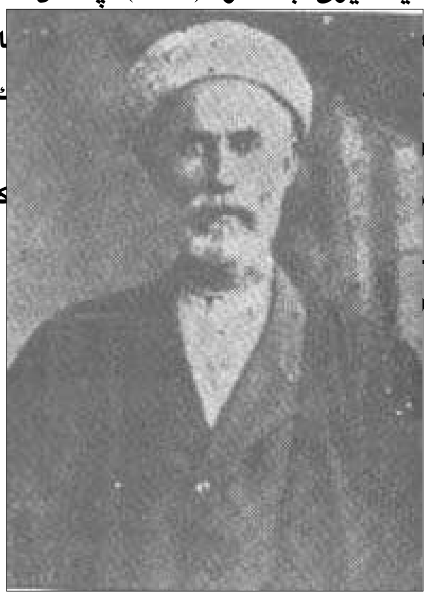

عەبدولقادر زەهاوی

عەبدولقادر زەهاوی شاعیر کوری سەلیم کوری موفتی محەمەد فەیزی‌یە. لە خویندنگای سوپایی لە ئەستەنبوڵ بە ئەفسەر دەردەچێ، بەپایەی رەئیس ئەوەل (رائید) لە سوپای تورکی خزمەت گوزار دەبێ، دوای جەنگی یەکەمی مەزن واز لەفەرمان دینێ و خۆی خەریکی ئەدەب و شیعر دانان کردووە، لە هۆگرانی فەهمی مودەریس دەبێ. لە کانونی دووەمی ١٩٥٣ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات.

کورەکانی موفتی زەهاوی بەهرەوەرو هۆشمەند بوون لەوانە: عەبدول غەنی کوری محەمەد فەیزی کەوا سالی ١٨٦١ لەدایك بووە. هەروەك محەمەد ئەمین زەکی دەلێ: لە پیاو چاك و ئەدیبەکان بووە، بە تایبەتی لە زمانی فارسیدا. شاعیریکی ئەندیشە بەرز و ناسك بووە، لەم بارەیەوەش جەمیل سدقی زەهاوی برای شاهیدە. محەمەد ئەمین زەکی سالی ١٩٠٧ لە بەغدا شوناسی لەگەڵ پەیدا دەکات بەلام میژووی مردنەکەی باس نەکردووە.

رەفیق حیلمی

لە پیاوانی کوردی رۆشنبیر رەفیق حیلمی کوری سالح عەبدوللا ناسراو بە حیلمی، لە سالی ١٨٩٨ لە کەرکوك هاتۆتە جیهان، باوکی ئەفسەریکی سوپای تورکی بووە. قوتابخانەی دوواناوەندی لە سلیمانی و بەغدا تەواو دەکات، پاشان

بەرەو ئەستەنبوڵ دەروات، دەچیتە کولیەی سوپایی، کە جەنگە مەزنەکە بەرپا دەبێ دەگەڕیتەوە سلیمانی، پاشان دوای کۆتایی جەنگەکە دیسان دەگەڕیتەوە پایتەختی تورکی، دەچیتە خویندنگای ئەندازیاری سالی ١٩٢٠تەواوی دەکات، چەندین زمان فیر بووە وەك: کوردی، عەرەبی، تورکی، فارسی، فەرەنسی. رۆشنبیرییەکی بەرفراوانی بۆ خۆی بەدەست هیناوە، لە تافی لاویەتیدا شیعری بە زمانی تورکی هۆنیوەتەوە. لە ئازاری ١٩٢١ دەبیتە مامۆستا، بۆ سالی ئاینده کە شیخ مەحمود حەفید حکومەتەکەی لە سلیمانی راگەیاند وتارو شیعری لە رۆژنامەی (رۆژی کوردستان)دا بلاودەکردەوە. لەسەر روو لینانی شیخ مەحمود وتوووێژی نهینی لەگەڵ ئەفسەری تورکی عەلی شەفیق بەگ کردووە. دەگەریتەوە پیشەی مامۆستایەتی، پاشان بەشداری لە راپەرینەکەی شەشی ئەیلولی ١٩٣٠ دا دەکات، بە مامۆستایەتی بۆ هەولیر دەگوازریتەوە، دەبیتە پشکینەری مەعاریفی سلیمانی (تەموز ١٩٤٣)، دوایی بەریوبەری مەعاریفی لیوای بەسرە (ئەیلول ١٩٤٥)، ئینجا لیوای دیالە (تشرینی دووەم ١٩٤٦). پاش شۆرشی تەموزی ١٩٥٨ دەیکەنە (ملحق سەقافی) لە یەکیك لە بالیۆز خانەکانی دەرەوەی عیراقدا[١٤]. لە چواری ئابی ١٩٦٠ لە بەغدا جیهان بەجێ دیلێ، لە سلیمانی بە خاك دەسپیردرێ. زۆر بەرهەمی کتیب دانانی هەبووە، لەوانەی کە بە زمانی عەرەبی یە: الاكراد منذ فجر التاريخ الى سنه ١٩٢٠ (١٩٣٤). دراسات في الادب الكردي المعاصر. "وەرگیردراوە" دراسات في الشعر الكردي "وەرگیردراوە" (١٩٣٩)، مقالات (١٩٥٦). بە کوردیش ئەمانەی داناون: یاداشت (شەش بەش ١٩٥٦-١٩٥٨). شیعرو ئەدەبیاتی کوردی (دوو بەش ١٩٤١-١٩٥٦). دوای تەموزی ١٩٦٠ کتیبی ماتماتیك و جوگرافیای قوتابخانەکانی کردونەتە کوردی. داستانی رۆستەمی لە تورکی یەوە وەرگیراوەتە سەر زمانی کوردی. بەرهەمەکانی بە زمانی تورکی: صفات من القضية الكرديه (١٩٣٥). رەفیق حیلمی لە پیشەوایانی راپەرینی رۆشنبیریەتی کوردیە، بڕوای بە مافی ژیانی دیموکراتی و سەروەری نەتەوەکەی خۆی هەبووە. لە پیناوی ئەوەشا تیکۆشاوە[١٥].

عەبدوللا گۆران

شاعیری کورد عەبدوللا گۆران کوری سلیمان بەگ هوشیار ناسراو بە گۆران سالی ١٩٠٤ لە هەلەبجە هاتۆتە دنیا هەر لەویش دەخوینێ. پاشان دەچیتە خانەی مامۆستایان لە کەرکوك، بەلام خویندنەکەی تەواو ناکات دەگەریتەوە هەلەبجە و دەبیتە مامۆستا (١٩٥٢-١٩٣٧)، لەهەمان کاتیشدا لە شارەزایی و فیربوونی زمانی عەرەبی، فارسی تورکی، ئینگلیزی بەردەوام دەبێ، لە سالی ١٩٣٧ دەبیتە فەرمانبەر. لە کاتیکا شیعری هۆنیوەتەوە کە تەمەنی لە سیزدە سالی تیپەری نەکردبوو، شیعری چاولیکەری کوردی و شاعیری ئینگلیزی (شیللی) کارتیکەری بوون، شیعرەکانی لەسەرەتاوە رۆمانسی پاشان بۆ ریالیزمی شۆربۆتەوە، سەردانی ناوچەکانی کوردستانی کردووە، هەلبەتە سروشی هۆنینەوەی شیعری لە دیمەنی چاو ئەندازو ژیانی خەلکەکەوە هـ... بزوتنەوەی تیکۆشانی پیشکەوتنخوازەکان، لە پ... ند بووە، بووەتە بەرپرسی رۆژنامەی – ژین (١٩٥٢-... نگرەی ئاشتی خوازانی عیراق دا کردووە (١٩٥٤... بردووە دەگیرێ و دوور دەخریتەوە، لە زیندانەک... ن و سلیمانی بەند کراوە، پاش شۆرشی تەموزی ٨... ەردەچوینێ لە سەرەتای سالی ١٩٦٠ دەچیتە بە... ت لە ١٨ تشرینی دووەم ١٩٦٢ لە سلیمانی جیهان...

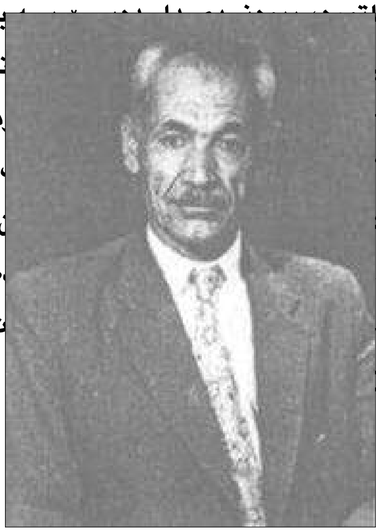

چوار بەرگ لە شیعرەکانی بلاو کراوەتەوە، بەهەشت و یادگار (١٩٥٠)، فرمیسك و هونەر (١٩٥٠)، سروشت و دەرون (١٩٦٨) لاڤك و پەیام (١٩٦٩)، هەروەها "پەیام" (١٩٥٤). نامەی کورد بۆ میهرەجانی بۆخارست (١٩٥٤).. تادوایی.. شاعیری میللی محمد سالح بەحر العلوم دەلێ:

اذا الدهر يبقي جانب الخير خالدا　　　فگوران باق في جميع جوانبه

گۆران لەو شاعیرانەیە کە ئەدەبی کوردیان لە شیواز و ناوەرۆك دا نوێ کردۆتەوە، کۆمەلیك لە شیعرەکانی ئاوازی بۆ سرودی خویندکارو قوتابخانەکان بۆ داندراوە، جگە لەمەش شیعری بۆ شکۆداری برایەتی کورد و عەرەب و رووداوە نیشتمانیەکان داناوە، لە شیعرە وەرگیردراوەکەی بۆ عەرەبی:

(برای عەرەب)

چەخماخەی شمشیری زۆردار　　　ئا لەو خوینەدا ئاوابوو
کە لە ملی باوکت – باوکم　　　رژایە سەر ملی میژوو

هەروەها ئافرەت و جوانی (وەرگیرانی سەلام عیرفان):

بە ئاسمانەوە ئەستیرەم دیوە　　　لە باغچەی بەهار گولم چنیوە
شەونمی درەخت لە رووم پژاوە　　　لە زەردەی زۆر کەل سەرنجم داوە
کام بەرزی جوانە وەك بەرزی بالای؟　　　کام تیشك ئەگاتە تیشکی نیو نیگای؟
کام تاسە کام مەیل کام چاوەنواری؟　　　تەلیسماویە وەك هی دلداری

ئەدیبی کورد محەمەد مەلا کەریم دەلێ: لە گۆرانم پرسی رای لە دووا رۆژی شیعر لە ناو شەپۆلی پیشکەوتنی زانست و بەرفراوان بونی شارستانیەت دا چۆنە؟ وای پیش بینی کرد کە شیعر نامریت چونکە بەشیکە لە جەرگەی ژیانی مرۆڤەوە هاتووە. راستی ئەوەیە وەك گۆران دەلێ: ئەگەر ئینسان لە نیگەران و ئازار رزگاری بوو ئەوا رەورەوەی گۆرانکاری رادەوەستێ.

پەراویز:

(١)دەبێ مەبەستی (ماوەران) بێ، گوندیکە دەکەویتە نزیك شەقلاوە، پیشکەو مەلبەندی بنەمالەی حەیدەرییە. (وەرگیر)

(٢) شیخ محەمەد سالح سەهرەوەردی ستایشی توانای بەرزی زانستی و شارەزایی و زانایی لە تەفسیرو حەدیس وە بەهرەو بلیمەتی، بروا بە تینی دەکات.

(٣)کۆری زانیاری کورد دیوانی شیعرو بەسەرهاتی مەحوی بە تیرو تەسەلی لە قەوارەی ٥٩٨ لاپەرەدا لیکدانەوە لیکۆلینەوەی مامۆستا عەبدول کەریم مودەریس سالی ١٩٧٧ چاپی کردۆتەوە.

(٤)زۆر لە پیاوانی کوردەواری بۆ مەبەستی تایبەتی هەولیانداوە رەچەلەکی خۆیان ببەنەوە سەر ئەبوبەکری سدیق، یاخود سەیدن و لە نەوەی پیغەمبەرن، لە کاتیکدا هیچ بەلگەشیان لەم بارەیەوە بە دەستەوە نییە. "وەرگیر"

(٥)راستی میژوی هاتنە دنیای مەلا ئەفەندی سالی ١٩٥٨ بووە، واتە لە تەمەنی ٨٠ سالیدا مردووە.

(٦)پیرەمیرد بە هەلبەستیکی ناسك شیوەن بۆ مەلا ئەفەندی دەکا، سەرەتاکەی بەم شیوەیەیە:

ئاینی ئیسلام دەریخستووە

دوای مردن گیانی وەلی زیندوە.

(٧)دیوانی پیرەمیرد بۆ یەکەم جار لە لایەن محمد رەسول هاوارەوە بە چاپ گەیەندراوە، بۆ جاری دووەم دیوانەکەی لە ١٩٩٠ لە دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، کۆکردنەوەو ساغکردنەوەی لەلایەن بەریزان: مەحمود ئەحمەد محەمەد، مستەفا سالح کەریم، محەمەد نوری تۆفیق، ئەحمەد زرنگ مستەفا ئەنجامدراوە.

(٨)دانەری ئەم کتیبە حەزی لەم دوو پارچە شیعرە کردووەو وەریگیراوەتە سەر زمانی عەرەبی، ئیمەش تەنها ئەو چەند دیرە کوردیەمان خسە بەر چاو، خوینەری بەریز دەتوانیّ سەیری دیوانەکەی بکات. (وەرگیر)

(٩)بەرهەمەکانی ئەدەبی بە زمانی کوردی ئەمانەن: دیوانیکی شیعر، عەقیدەی ئیسلام، نویکەرەوە، هەرسیّ بەشەکانی قورئان لە ژیر ناوی (تەفسیری کوردی لە کەلامی خواوەندی) ئەمەشیان لەلایەن خوشکە نەجیبەی کچییەوە بە چاپ گەیەند راوە، فری فری قەل فری.

(١٠)لە سالی ١٩٩٤ کتیبی (مەلای گەورە: زانا و ئەدیب و شاعیر) لە لایەن وەرگیری ئەم کتیبەوە داندراوەو بە چاپ گەیەندرا کەوتە بەر دەستی خوینەری کوردی خۆشەویست. بە تیر و تەسەلی هەموو لایەنیکی ژیانی مەلای گەورە و بیرو بۆچوون و هەلویستی نیشتمانی و پایەی زانستی و ئەدەبی گرتۆتەوە.(وەرگیر)

(١١)مامۆستا مەسعود سالی ١٩١٩ لە شاری کۆیە هاتۆتە دنیا، خویندنی سەرەتایی لە کۆیە، ناوەندی و دوا ناوەندی لە هەولیر تەواو کردووە، سالی ١٩٤٥ لە کولیەی حقوق لە بەغدا دەرچووە دەبیتە حاکم لە سلیمانی (١٩٥٢) دوای چەند مانگیك دەست بەردار دەبیّ. بە نوینەری کۆیە بۆ پەرلەمان هەلدەبژیردریّ (١٩٥٣). دووبارە هەلدەبژیردریتەوە (١٩٥٤) دەچیتە پاڵ ئەندامانی بەرهەلستکار لەبەرەی نیشتمانیدا کە کامیل جادرچی یەك لەوان دەبیّ، بەلاّم دوای هەشت رۆژ لە یەکەم کۆبونە وەی ئەنجومەنەکەدا کە چەند سەعاتیك دەخایەنیّ لەسەر بریاری سەرەك وەزیران نوری سەعید پاشا ئەنجومەنەکە هەلدەوەشیندریّ دەیکەنە وەزیری ئاوەدانکردنەوەی باکور (١٩٦٤-١٩٦٥) دوایی ئەندامی ئەنجومەنی خزمەتگوزاری گشتی (١٩٦٦)، پاشان ئەندامی کۆری زانیاری کورد وە جیگری یەکەمی سەرۆك (١٩٧٠) کە ئیحسان شیرزاد لە سالی ١٩٧٤ واز لە سەرۆکایەتی کۆر دەهینیّ ئەو هەموو کاروباری کۆرەکە بەو پەری چالاکی و بەرهەم زۆری ئەدەبییەوە هەتا سالی ١٩٧٨ هەلدەسورینیّ. دەتوانین بلیین مامۆستا مەسعود ئەمرۆ لە ریزی هەرە پیشەوەی رۆشنبیرانی کوردە، دانەری چەندین کتیب و خاوەنی نوسینیکی بیشومارە لە ووتار و لیکدانەوە و لیکۆلینەوەی ئەدەبی و زانستییەوە هەر بەردەوامیشە. جگە لە زمانی کوردی - عەرەبی و ئینگلیزی و فارسی و تورکی باش دەزانیّ - ئیستا لە بەغدا نیشتەجیّ بووە. (وەرگیر).

(١٢)دیوانی بیکەس سالی ١٩٨٠ بۆ جاری دووەم بەسەرپەرشتی و ریکخستن و پیشەکی بۆ نوسینی محەمەدی مەلا کەریم چاپکراوەتەوە (وەرگیر)

(١٣)شیركۆی كوری بیكەس لە شاعیرە بە توانا و بەهرەوەرەكانی كوردە، خاوەنی بەرهەمی شیعری نایابی شیواز نوییە. (وەرگیر).

(١٤)رەفیق حیلمی سالی ١٩٥٠ "أمین العاصمە" واتە سەرەك شارەوانی بەغدا و پلەی (ملحق سەقافی) لە توركیا بینیوە.

(١٥)رەفیق حیلمی هەلبژیردرا بە سەرۆكی حزبی هیوا لە كاتی دامەزراندنیدا (١٩٣٨)، گەلێ خویندكار و پیاوی رۆشنبیر و كورد پەروەری ئەوسای بە خۆیەوە گرت. پیش كۆتای جەنگی دووەمی جیهانی حزبەكە توشی تەنگ و چەلەمەی ناوخۆیی هات، تا لە سالی ١٩٤٥ هەلوەشایەوەو نەما، گەلێ لە ئەندامانی چوونە ناو حزبە تازە دامەزراوەكان، رۆلیكی گرنگیان لەبواری خەبات و بەسەرهاتەكانی داهاتوی كوردستان بینی. (وەرگیر).

مێژوو نووسان

مێـژوو نووسـان و ڕۆشـنبیرانی کـورد لــەم سـەردەمەی دوایــەدا بایــەخیان بــە لێتۆژینەوەی مێژووی نەتەوەکەیان داوە و تۆماریان کردووە، لەوانە حوسێن حوزنـی موکریانی ١٨٦٦-١٩٤٧، لە مەهاباد هاتۆتە دنیا، کتێبەکانی لە حەلەب و ڕەواندوزو بەغدا بلأوکردۆتەوە. بەرهەمەکانی: بەخێوکردنی کرمی ئاوریشم (١٩٢٨). مێـژووی ئیمارەتەکانی کورد (١٩٢٩-١٩٣١) ناودارانی کورد (١٩٣١). کورد و نادرشا (١٩٣٤). کوردەکانی زەنـد (١٩٣٤). میرەکـانی سـۆران (١٩٣٥). کوردسـتانی موکـری (١٩٣٨) هتد... ئەوبەرهەمانەشی هەمووی بە کوردیە.

مەلا جەمیل ڕۆژ بەیانی

لە گوندێکی ناوچەی قەرە حەسەن لە لیوای کەرکوك لەدایك بووە. ئەم کتێبانـەی وەرگێڕاوەتـە سـەر زمـانی عـەرەبی: مێـژووی سـلێمانی هـی محەمــەد ئـەمین زەکـی (١٩٥١)، شــەرەفنامە (کــە مێــژووی دەوڵــەت و ئیمارەتــەکانی کــوردە) دانەرەکــەی شــەرەفخانی بتلیســیە (١٩٥٣). یاداشــتەکانی ڕەفیــق حیلمــی (١٩٥٧)، نامــە پیرۆزەکان هی سلیمان فایەق (١٩٦٣).

شوکری فەزلی

ئـەدیبێکی عـەرەب کـە دەچێتـەوە سـەر عەشـیرەتی (الکرویـە القیسـیە) بـەڵام سەردەمی منداڵی لـە سلێمانی بەسـەر بـردووە، زمـانی کـوردی و تورکـی و فارسـی دەخوێنی. ماوەیەك لە ڕۆژنامەگەری کوردی کاری کردووە و لەسەر کوردی نووسیوە، ئەگەر بەڕەچەڵەکیش نەبوبێ بەدڵ و بە گیان و ڕەوانی چۆتەوە سەر کورد.

شوکری کوڕی ئەحمەد ئاغا لەسەردارانی (کوڕەویە) لەساڵی ١٨٨٢ لـە بـەغدا هاتۆتـە دنیا. کە دەگاتـە تەمـەنی پێنج ساڵی ساڵح ئەفەندی خـاڵی کەسەردەسـتەی نووسەرانی ئۆردوگای سلێمانی دەبێ لەگەڵ خۆی دەیباتـە وڵاتـی کوردان، زیاتر لە

چوارده ساڵی لێ دەمێنێتەوە، لەو ماوەیەدا زانیاری و زمانەکان دەخوێنێ. پاشان دەگەڕێتەوە بەغدا دەچێتە قوتابخانەی روشدیەی سوپایی، ماوەیەك مامۆستایەتی دەکا، ساڵی ١٩٠٨ ڕوو دەکاتە ئەستەنبوڵ، دوو ساڵ لێی نیشتەجێ دەبێ، لەو ماوەیەدا لە رۆژنامەکانی تورکی کارمەند دەبێ، دەگەڕێیەوە بەغدا،پەیوەندی بە شێخ عەبدولوەهاب نائیب دەکا زانیارییەکانی (جادە)ی لێوەردەگرێ. هەندێ لایەنی زمانی ئینگلیزی و فەرەنسیش فێردەبێ. شیعری بە عەرەبی و کوردی و فارسی داناوە، داواکاری بیروڕای ئازاد بووە، ڕەخنەی لە ڕەفتاری دەسەڵاتدارانی فەرمان ڕەوا گرتووە، لە کەرکوك زیندانی دەکرێ. کە دەستوری عوسمانی راگەیەندرا ناحەزی و دژایەتی (ئیتحادو ترەقی) لەسەردەمی والی بەغدا ئەحمەد جەمال بەگ دەکات (جەمال پاشا دوایی بە خوێن ڕێژ ناونرا) لەگەڵ تیپێکی تری پیاوانی بەغدا دەیانخاتە بەندیخانەو دەیەوێ بیانداتە دیوانی جەنگی عورفی لە پایتەختی تورکی. بەڵام سەرکردەی سوپا محەمەد فازل پاشای داغستانی پێیان رادەگا و بەریان دەدەن، ساڵی ١٩١٧ دوای داگیرکردنی بەغدا دەیکەنە باش کاتبی مەحکەمەی سوڵح، وە دەبێتە ئەندام لە لیژنەی وەرگێڕانی یاساکانی تورکی بۆ سەر زمانی عەرەبی، لە ١٩٢١ دەگوازرێتەوە بەنووسەر لە دیوانی ئەنجومەنی وەزیران و هەتا پایانی ژیانی لێی بەردەوام دەبێ. هەروەها پەنایان بۆ ئەو بردووە لە وەرگێڕانی یاساو نووسینی ڕەسمی و دانانی کتێبەکانی خوێندن بە زمانی کوردی.

لە یەکی حوزەیران ١٩٢٦ لە بەغدا گیانی لەدەست داوە. لە شاعیران: مەعروف ڕەسافی و جەمیل سدقی زەهاوی و هیتر شیوەنیان بۆ کردووە. دوای داگیرکردنی بەریتانیا شوکری فەزلی دەبێتە نووسەر لە رۆژنامەکاندا لەوانە: رۆژنامەی (العرب) و دوو رۆژنامە فارسییەکە.

عەبدول قادر ڕەشید ناسری

شاعیری کورد عەبدول قادر کوڕی رەشید کوڕی ئیسماعیل ساڵی ١٩٢٠ لە سلێمانی هاتۆتە دنیا. باوکی بۆ ناسریە ڕەو دەکا و لێی نیشتەجێ دەبێ، نازناوی

(ناسری) پێلکاوە، عەبدولقادر خوێندنی دواناوەندی لە بەغدا تەواو دەکا، دەستی داوەتە شیعر دانان، پەیوەندی بە محەمەد مەهدی جەواهیری و گەورە ئەدیبانی ترەوە دەکا (بلاغە و منطق) لای شێخ عەبدولقادر خەتیب و خوتبە خوێنی مزگەوتی "امام الاعضم" خوێندووە، بە کاری نووسەری لە رۆژنامەکاندا هەڵساوە، وەك رۆژنامەی "الرائد و النداء و الاوقات البغدایە"، ساڵی ١٩٤٨ لە ئیسگە دەبێتە فەرمانبەر، لە ساڵی ئایندەدا بۆ تەواو کردنی خوێندنی دەینێرنە پاریس، بەلام دوای ساڵێك لەبەر هەندێ هۆی ناچاری دەگەڕێتەوە، دوای ئەوە فەرمانبەریەتێکی بچوکی لە شارەوانی بەغدا دەست دەکەوێت، هەر ئەوەندە پێی دەژیا، ئەدەب دەکاتە پیشەی خۆی، ئازاری دەرونی تینی لێ دەستێنێ. مەی خواردنەوە دەکاتە فەرامۆشی و سێبوری خۆی، تا ئەوەی هێزی لەبەر دەبڕێ و عیزەتی نەفسی ڕیسواو دەماری گیانی سست و لاواز دەکات، لە ١٥ ئایاری ١٩٦٢ لە بەغدا سەری ناوەتەوە، ناسری شاعیرێکی خۆڕسکی ڕەسەن و شەرمن و بە ئەدەب بوو ساڵی ١٩٣٩ دیوان (الحان الالم)ی دەرچوواند، شانۆگەری "ضحایا المجتمع" و دیوانی "صوت فلسطین" جگە لەمەلحەمەو شانۆگەری و وتارەکانی تری کە لە رۆژنامەکانی عێراقی و عەرەبی دا بلاوکردۆتەوە، لە غەزەل بالا دەست دەبێ هونەرو وردەکاریەکی زۆری تێدا دەرخستووە، دیوانە دەستخەتەکانی تری لە پاش بەجێماوە کە نەیتوانیوە بە چاپیان بگەیەنێ، جۆشی هەستی لەناو هێنانی ئافرەت و مەی دا خرۆشاوە، لە ئەڤینیدا وەك پەپولەیەکی نێو گوڵی باغان سووری خواردووە، باری قورسی ژیان دایتەپاند، شیعر گەیاندیە لوتکەی بەرزی و نەمری، نەمریەکی ئەڤینداری عاشق.

احبك و الهوى وتر صدوح	وانسام معطرة وروح
ومجمرة دم العشاق فيها	بخور كلما احترقت تفوح
وفردوس من المتع الغوالي	على شطانة يحلو الصبوح
احبك، هل علمت، سلي دموعي	على كفيك لو سئلت تبوح
احبك، هل علمت بأن روحي	على شفتيك ذائبة تنوح
وأني قد عصرت دمي غراما	فأزهر من دمي طلح وشيح..

حوسێن مەردان

شاعیری بێ نەواو ناهومێد پێشەوای ئەدەبی والا حوسێن مەردان لە خێزانێکی کورد نەژاد ساڵی ١٩٢٧ لە بەعقوبە هاتۆتە جیهان. بەساوایی لە خوێندن دادەبڕێ و دێتە بەغدا. لە بواری رۆژنامەگەریدا کار دەکا، بەر لەوەی تەمەنی لە بیست ساڵ تێپەڕ بوبێ، یەکەم کۆمەڵە شیعری لە ساڵی ١٩٤٩ لەژێر ناوی "قصائد عاریە" بە چاپ گەیاندووە، هاتووە هەستی پەشۆکاوی دەرونی و ناهومێد بوونی خۆی تێدا دەربڕیوە. گڕی ئارەزو و هەڵچونی سۆزو عاتیفەی لێ بەدی دەکرێ، کۆمەڵێکی پڕ جۆشی تری بەدووادا هات کە "ازاهیر الشر"ی شاعیری فەرەنسی شارل بۆدلێر (١٨٢١-١٨٦٧) مان دێنێتەوە یاد. حوسێن مەردان ساڵی ١٩٥٢ سەبارەت بەوەی گۆیا شیعرەکانی والأن (عاریە) حکوم دەدرێ، هەروەك بۆدلێر لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەمیندا بەهۆی شیعرە بێ پەرواکانی لە پاریس حکوم دراوە.. شاعیرمان لە پێناوی باجی ئەدەبی کە بەسەریاندا سەپاند ماوەیەك لە بەندیخانە بەسەر دەبات، مەردان هەژارو کەساس بەو موچە کەمەی دەژیا کە لە کاری پەیامنێری و نووسینەکانی لە رۆژنامەکاندا دەستی دەکەوت، تا لە تشرینی یەکەمی ١٩٧٢ لە بەغدا سەردەنێتەوە، بەرهەمەکانی: قصائد عاریە (١٩٤٩)، اللحن الاسود (١٩٥٠)، رجل الظباب (١٩٥١)، صور مرعبە (١٩٥١)، عزیزتی فلانە (١٩٥٢)، نشید الانشاد (١٩٥٥)، هلاهل نحو الشمس (١٩٥٥)، الربیع و الجوع، مقالات فی النقد الادبی (١٩٥٥)، رسالە من شاعر الی رسام (١٩٥٦)، الارجوحە هادئە الحبال، العالم تنور، طراز خاص.

پیاوانی

بەڕێوەبەرایەتی و سیاسەتمەدار

عوسمان پاشای جاف

عوسمان پاشا کوڕی محەمەد پاشا کوڕی کەیخوسرەو بەگ کوڕی سلیمان بەگ کوڕی زاهیر بەگ لە سەرۆکەکانی عەشیرەتی جافی کوردە، ساڵی ١٨٤٧ هاتۆتە دنیا. حکومەتی ئێرانی لە ساڵی ١٨٧٣ کردیە فەرمان ڕەوای جوانڕۆ و زەهاو، پاشان بەپێی پەیمانێك کەلەگەڵ حکومەتا مۆری کرد لەگەڵ باوکی و عەشیرەتەکەی دەگەڕێتەوە وڵاتی عوسمانی (١٨٧٧). باوکی دەکەنە قایمقامی هەڵەبجە، عوسمان بەگیش دەبێتە یاریدەدەری کە باوکی لە ساڵی ١٨٨٢ دەکوژرێ، مەحمود پاشای برای جێگای لە سەرۆکایەتی و قایمقامێتی دا دەگرێتەوە، تا ئەوەی عوسمان پاشا ساڵی ١٨٨٩ هەردوو پایەکە لە جێگای براکەی دەبینێ، نزیکەی بیست ساڵ بەو ئەرکە هەڵدەستێ، حکومەتی عوسمانی پایەی پاشایەتی (میری میران)ی پێ بەخشیوە، هەروەك لە پێشتر بە باوك و برای بەخشیبو. ساڵی ١٩١٠ لە هەڵەبجە کۆچی دوایی دەکا.

عادلە خانمی خێزانی کە لە بنەماڵەیەکی فەرمان ڕەوایانی ئەردەڵانیە ناوبانگی بە هۆشمەندی و دەسەڵاتداریەتی بەرفراوانی دەرکردبوو، مەیلی ئێرانی هەبوو، ئەو عادلە خانمەش کچی عەبدولقادر ساحێبقڕان زادەیە، ساڵی١٨٥٩ لە سنە هاتۆتە دنیا، شوو بە عوسمان پاشا دەکا (١٨٩٥)، لە ساڵی ١٩٢٤ لە هەڵەبجە ماڵ ئاوایی لە ژیان کردووە. حکومەتی بەریتانی دوای داگیرکردن سەبارەت بە خزمەتگوزاریەکانی نازناوی (خان بەهادر)ی پێ دەبەخشێ، کە نازناوێکی شکۆدارانەی هیندیەکانە.

مێجەر ئیدمۆندس ناوی بە (شاژنی شارەزوری تاج لەسەر نەکراو) بردووە. محەمەد ئەمین زەکی لە مێژووی سلێمانیدا دەڵێ: عادلە خانم بەسەر عوسمان پاشادا زاڵ بوو، دەستی بەسەر هەموو کاروباری شارەزوردا گرتبوو، دەسەڵاتی تەواوی بەسەر عەشیرەتەکانی جافدا هەبوو، هەر خۆی هەموو کێشەو گیروگرفتێکی یەکلا دەکردەوە، بەندیخانەی تایبەتی هەبوو، بازاڕێك و سێ خانووبەرەی گەورەی لە هەڵەبجە بنیادنا، لەسەردەمی ئەودا گوندی هەڵەبجە بووە شارۆچکەیەکی ئاوەدان و

قەشەنگ. بەڵام ئاڵوگۆڕی نامەو کاروباری هەموو بە زمانی فارسی بوو. هەروەها لە ئەردەڵانیش گوێ دێری فەرمانەکانی بوون.

ستیڤن لونغریغ لە کتێبەکەیدا "عێراق ١٩٠٠-١٩٥٠" دەڵێ: عادلە خانم سەرداریەتی خێڵ و عەشیرەتی جافی هەردوولای سنوری عێراق و ئێران بەهاوبەشی لەگەڵ عوسمان پاشای هاوسەری و مەحمود پاشای برای عوسمان پاشا دەکرد. لە ڕوی کاربەدەستانی عوسمانی دەوەستان، باج و خەراجیان نەدەدا، کۆڵەکەو ستونی تەلەفۆنەکانیان ڕیشەکێش دەکرد.

کە عوسمان پاشا ساڵی ١٩١٠ کۆچی دوایی دەکات، ژنەکەی دەسەڵاتداریەتی خۆی لە هەڵەبجەدا پاراست. تەنانەت کە شێخ مەحمود لە ئایاری ١٩١٩ شۆڕشی لەسەر کاربەدەستانی بەریتانی نایەوەو ئەفسەرە ئینگلیزەکان دەگرێ، ئەفسەری سیاسی بەریتانی توانی بە هۆی ئەم خاتونەوە لە هەڵەبجە ڕابکا. مێجەر سۆن دەڵێ: عادلە خانم سەردارێکی دانا بوو، ڕابەری خەڵکی ناوچەکەی دەکرد زۆریان لا خۆشەویست بوو، لەگەڵیان ئەوپەڕی تەبا بوو، ئافرەتێکی ناسک و پڕسۆزو چاك بوو.

مەحمود پاشای جاف

مەحمود پاشای برای عوسمان پاشا لە ساڵی ١٨٤٥ لەدایك بووە، جێگای باوکی لە سەرۆکایەتی عەشیرەتی جاف و قایمقامیەتی قەزای هەڵەبجەدا گرتەوە (١٨٨٢)، بە پارێزگاری ئورفە دەگوازرێتەوە (١٨٨٩)، بەڵام نایکاو ڕوودەکاتە ئاستانە، دوای سێ ساڵ بە نهێنی دەگەڕێتەوە عێراق، پاشان بۆ جاری دووەم دەچێتەوە ئەستەنبوڵ، دیسان دەگەڕێتەوە هەڵەبجە، لەوێ لە ١٥ نیسان ١٩٢١ کۆچی دوایی دەکات. شاعیر بووە بە هەردوو زمان: کوردی و فارسی شیعری هۆنیوەتەوە، خواناس و ئاین پەروەر بوو، گەلێ مزگەوتی بنیاد ناوە.

لە کوڕە ناودارەکانی عوسمان پاشا: تاهیر بەگ و ئەحمەد موختار بەگ و عیزەت بەگ بوون.

مەحمود خدر

لە سەرۆکەکانی هەماوەندە یاخی و ڕێگر، دونیای بەسەر خراپەدا وەرگێڕابوو، دەوڵەت ناچار دەبێ هەڵمەتی سوپایی بۆ سەرلە دوونان و تەفروتونا کردنی بنێری، پاشان مەحمود خدر لە ڕێگای ئیسماعیل پاشاوە هانا دێنیتە بەر دەوڵەت، لەگەڵ دەست و پێوەندو چەکەکانیانەوە خۆیان بەدەستەوە دەدەن. دوایی ئەوە دەیکەنە سەرکردەی دەرەك (جندرمە) لە موسڵ. هەر لەوێش لە ساڵی ١٩٢٣ کۆچی دوایی دەکات.

عەباس عەزاوی لە بەشی هەشتەمی مێژووەکەیدا کە ئەویش لە مەحمود مەللاحی وەرگرتووە دەڵێ: (مەحمود خدر پیاوێکی ڕووخسار کۆکو ناسك بوو، بە چەتە و ئەشقیاکان نەدەچوو) تێکەڵاوی بەهۆی ژن و ژن خوازیەوە لەگەڵ بنەماڵەی تۆحەلە کە لە ئاغاکانی موسڵ بوون پەیدا دەکا. لە ئاکامی کوشتنی شێخ سەعیدی باوکی شێخ مەحمود لە ١٩٠٩ هەڵوێستێکی مەردانەی نواند بە پێچەوانەی پێش بینی خەڵکەکەوە.

تاهیر بەگ

تاهیر بەگی شاعیر بەهەرسێ زمان کوردی و فارسی و تورکی شیعری داناوە. دیوانە شیعریەکەی لە سلێمانی (١٩٣٦) و لە بەغدا (١٩٣٧) و لە هەولێر (١٩٦٦) چاپ کراوە. لە هەڵەبجە هاتۆتە جیهان لە سلێمانی خوێندویەتی، ساڵی ١٩٣٧ ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکا، بەڵام عیزەت عوسمان جافی برای بە نوێنەری سلێمانی بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵبژێردراوە (١٩٢٤)، دوایی بە نوێنەر لە ئەنجومەنی نوێنەراندا (کانونی یەکەم ١٩٣٧)، سەرلە نوێ لە حوزەیرانی ١٩٣٩ هەڵدەبژێردرێتەوە، لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ هەتا کۆچی دوایی بە ئەندامیەتی پەرلەمان دەمێنێتەوە (یەکی ئاب ١٩٤٥).

تاهیر بەگ

ڕەشید پاشای زەهاوی

محەمەد ڕەشید کوڕی محەمەد فەیزی زەهاوی موفتییە برای جەمیل سدقی شاعیرە. لە ٢٨ی کانونی دووەم ١٨٤٨ لە بەغدا هاتۆتە دنیا. پیاوێکی ئەدیب و هۆشمەند و هێمن بوو، دەچێتە ناو فرمانی بەڕێوەبەرایەتی، دەیکەنە قایمقام لە قەزاکانی عێراق و سوریادا، جا ئەندامی مەحکەمەی ئیستینافی بەغدا، پاشان دەبێتە بریکاری موتەسەریفی لیوای کەربەلا (١٩٠٦)، دوایی موتەسەریفی لیوای مونتەفیک. لە ٢٩ی کانونی دووەمی ١٩١١ لە بەغدا جیهان بەجێ دێڵێ. جەمیل سدقی برای شیوەنی بۆ دەکا دەڵێ:

یا ضريحا الرشيد ينام	مطمئنا مني عليك السلام
اكبرت ليلة الرشيد الليالي	ومضت في اكبارها الايام
هد ركن البيت الزهاوي خطب	جلل جاءهم ورزء جسام

عەبدول ڕەحمان بەننا دەڵێ:

صبراً جميلاً فالزمان يجور	و العمر فان و الحياة غرور
من قال ان الشمس تغرب في الثرى	و البحر في طى التراب يغور
و البدر يسمي في المقابر آفلا	ومن العجائب للبدور قبور

لەسەردەمی بەڕێوەبەرایەتیەکەی ئەودا مانگرتنی بازرگانە ئێرانییەکان لە کەربەلا سەبارەت بە سەپێندراوی باج و خەراجی قورس بەسەریاندا ڕوو دەدات، زیاتر لە پەنجا ڕۆژ لەسەر هەندێ لە شەقامەکان دادەنیشن، بڵاوەی لێ ناکەن، نە ئامۆژگاری زانایان و نەهەڕەشەی کاربەدەستان سودی نابێ. ئیتر لە تشرینی دووەمی ١٩٠٦ پۆلیس گوللە بارانیان دەکات، حەفتا کەسیان لێ دەکوژرێ و ژمارەیەکی زۆریش بریندار دەبن، بە فەرمانی ئاستانە لێتۆژینەوە لەبەسەرهاتەکەی دەکرێ، والی بەغدا مەجید بەگ لێ دەخرێ.

عەبدوڵلا موخلیس ڕەسول زادە

عەبدوڵلا موخلیس بەگ ڕەسول پاشا زادە ساڵی ١٨٥٩ لە رەواندوز هاتۆتە دنیا. لە ساڵی ١٨٧٣ لە نوسینگەی لیوای کەرکوك دادەمەزرێ، تا ئەوەی دەبێتە سەرۆکی نوسینگەکە. فرمان گۆڕکێ دەکات، لە کۆیەو ڕەواندوز دەبێتە تۆژەرەوە (١٨٩٠). دەگوازرێتەوە بۆ فرمانی بەڕێوبەرایەتی، لە قەزا جیاکاندا دەبێتە قایمقام وموم‌ەیز، لە فەرمانگەی ویلایەتی موسڵ بە نوێنەری هەولێر بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٤)، پاشان نوێنەر لە پەرلەمان (١٩٢٥-١٩٢٨). دوای ئەوە جیهان بەجێ دێڵێ.

حەمدی پاشای بابان

لە پیاوە ناودارەکانی بنەماڵەی بابانە، ئەو محەمەد حەمدی پاشایە کوڕی حوسێن بەگ کوڕی محەمەد پاشا کوڕی خالید پاشا کوڕی ئەحمەد پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی سلیمان بەگ بابان زادەیە، ساڵی ١٨٤٦ لە سلێمانی هاتۆتە دنیا، بە منداڵی ڕووخانی ئیمارەتی بابان دەبینی، هێنایانە بەغدا، دەبێتە فەرمانبەر لە دیوانی ویلایەتدا، دەیکەنە داواکاری گشتی لە موسڵ پاشان لە بەیروت، دوایی پشکێنەری دادوەری (عدلیە) لە هەرسێ ویلایەتەکانی عێراقدا، ئینجا موتەسەریفی لیوای حودەیدە لە یەمەن دوایی لە عەممارە (١٩٠١-١٩٠٢) و مونتەفیك (١٩٠٦).

دەبێتە وەزیری بێ وەزارەت لە حکومەتی کاتی نەقیب دا (٢٥ تشرینی یەکەم ١٩٢٠)، بەلام ئەم پایە بەلاوە دەنێ و نایکا. ساڵی ١٩٢٢ لە ئەعزەمیەی دەوروبەری بەغدا کۆچی دوایی دەکات. وەزیری مێژوو نووس محەمەد ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا (مێژووی سلێمانی و دەوروبەری) باسی دەکاو دەڵێ: بایەخی بە لێکۆڵینەوەی یاساکان دەداو چووەتە بنجوبناوانی، بەڕەوشت بەرزی و پیاوچاکی ناوی بردووە، ستایشی شارەزایی و زۆرزانی و بەهرەی سیاسی و ڕاستی ڕاو بۆچوونەکانی دەکات.

محەمەد ساڵح میللی

محەمــەد ســاڵح کــوڕی حــاجی عــەلی یــە، دەچێتــەوە ســەر هــۆزی میللــی کــە لــە عەشیرەتە گەورەکانی کوردە، بنچینەی جێنشین بوونیان ناوچەکانی شامە.

تەیمور پاشای میللی لە دەوروبەری (ڕقە) لە دەوڵەتی عوسمانی هەڵدەگەڕێتەوە، ساڵی ١٧٩٠بۆ تەمبێ کردنی داوا لە سلێمان پاشا والی بەغدا دەکرێ، تەیمور خۆی دەرباز دەکاو هەڵدێ، پاشــان دێتــە بــەغدا پــەنا دەباتــە بــەر والیەکــەی (١٧٩٤). کــە ڕەزامــەندی دەوڵــەت لــە ١٨٠٠ وەردەگــرێ، دەیکەنــە فــەرمان ڕەوای (ڕقــە)... لــەو سەردەمەی دووایەدا ئیبراهیم پاشــا ســەرداری گشــتی هۆزەکــە لــە زەمــانی ســوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دا ناوبــانگی دەرکــرد، ســوڵتان ناوچــەی دیاربــەکر و ئورفــە و ماردینی دەداتێ (١٩٠٦-١٩٠٧)، کە دەستور ڕاگەیەندرا دژی ئیتیحادیەکان ڕاپەڕی، لە چواردەوری شامەوە هەڵمــەتیان هێنایــە ســەر، لــە تشــرینی دووەم ١٩٠٨ بەســەر عەشیرەتەکانیدا زاڵ دەبن، لەو ئانەشدا ئیبراهیم پاشا کۆچی دوایی دەکات.

محەمــەد ساڵح میللی، لە بەغدا لــەدایك دەبــێ، لای محەمــەد فــەیزی زەهــاوی و عــەبدوڕەحمان قەرەداغی و زانایانی ســەردەمی خۆیدا دەخوێنــێ، دەبێتــە نووســەر لــە مەحکەمــەی شــەرعی، لە زۆر جێگا قازی دەبــێ، ســاڵی ١٩٠٩ قــەزای دیوانیــەی پــێ دەسپێرن، ماوەیەك بە ئەرکی بریکاری موتەسەریفی لیواکە هەڵساوە (١٩١١)، پاشان لە هەمان ساڵدا بە هیوای دەستکەوتنی پایەی موتەسەریفی بەرەو ئەستەنبۆڵ دەڕوا، کە لــەوە ناهومێد دەبێ ڕوودەکاتــە پــاریس، بانگهێشــت بــۆ (لامەرکەزیــەت) دەکــات، دوایی دەگەڕێتەوە بەغدا، کە جەنگی گشتی لە کۆتایی ساڵی ١٩١٤ بەرپا دەبێ ساڵح میللی لە ئەستەنبۆڵ دەبێ، لەگەڵ ساڵح محێیــەدین گــەیلانی ئــەندامی ئەنجومــەنی پیران و هیتر بەوەفد بۆ بەغدایان دەنێرن بۆ مەبەستی بانگ داهێشتنی عەشیرەتەکان بــۆ جیــهاد و پشــتگیری کردنــی دەوڵــەتی تورکــی. دەیگەڕێننــەوە بــە بریکــاری موتەســەریفی دیوانیــە (١٩١٦)، پاشــان کــە ئینگلیزەکــان شــارەکە داگیر دەکــەن لــە حوزەیرانی ١٩١٧ لــەوێ دەیکەنــە حــاکم، دوای ئــەوە بووەتــە ســەرۆکی ئەنجومــەنی ئەوقاف (نیسان ١٩٢٢)، ئیتر خۆی لەکارو فرمان دەست بەردار دەکات، پیرێکی پەك

کەوتە دەبێ، لە بەغدا لە ١٩٤٢ سەری ناوەتەوە، پیاوێکی دنیایی و ئایینی و ئارەزودار و مەرد و بە هیمەت بووە.

کوڕەکەی عومەر حیفزی میللی (١٨٩٢-١٩٧٠) پایە بەرزەکانی دادوەری و بەڕێوەبەرایەتی بینیوە، پشکێنەری دادوەری بووە (١٩٤٢)، موتەسەریفی لیوای دیالە (١٩٤٢)، دوایی هی کەربەلا (١٩٤٣) ئینجا کوت (١٩٤٤)، بە پشکێنەری بەڕێوبەرایەتی دەگوازرێتەوە (١٩٤٦)، بە (مدون قانونی) دەیگەڕێننەوە وەزارەتی داد (١٩٤٨)، دوایی بەڕێوەبەری گشتی دادوەری (١٩٥٠)، پاشان ئەندامی مەحکەمەی تەمیز (١٩٥٣). مستەفا عەلی پێی ڕاگەیاندم: کەوا عومەر حیفزی پێی گوتووە: مێژووی لەدایك بوونم لە ناوەکەم دایە. باوکم ئەو ناوانەی بۆ هەڵبژاردووین کە مێژووی ساڵی لەدایك بوونمان بگرێتە خۆی، ئەمەشی بۆ هەمووومان پەیڕەو کردووە، تەنیا فازلی برای بچوکمان نەبێ چونکە لە کاتێ هاتنە دنیای دا باوکم لە ئەستەنبوڵ دەبێ، عومەر حیفزی بەپێی (الجمل) دەکاتە (١٣٠٨ك) ئەوەش ساڵی هاتنە جیهانیەتی.

حەمدی بەگ بابان[1]

ئەحمەد حەمدی بەگ کوڕی محەمەد ڕەشید پاشای ناسراو بە خدێو کوڕی سلیمان پاشا کوڕی خالید پاشای بابانە، لە دەوروبەری ساڵی ١٨٧٠ هاتۆتە دنیا. لە کۆلێجی (الملکیە الشاهانیە) لە ئەستەنبوڵ خوێندویەتی، داواکاری بیروڕای ئازاد بووە، لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا زیندان دەکرێ، کاتی ڕاگەیاندنی دەستور لە ساڵی ١٩٠٨ بەردەدرێ، بە نوێنەری کۆمەڵەی (ئیتیحادو ترەقی) دەنێردرێتە بەغدا، بەڵام بە گوێرەی "ریشارد کوك" لە کتێبەکەیدا (بغداد مدینە السلام) وەرگێڕانی (فوئاد جەمیل و دکتور مستەفا جەواد)، دەڵێ حەمدی بەگ سەیری دەکا کۆمەك خوازی و پشت بەستن بە ئەشراف و ناودارە پارێزگاکانی بەغدا زەحمەتە، کە بەهۆی بنەمای ئاینی بەرهەڵستکەری شۆڕشە تورکیەکە بوون، مەگەر بە ڕواڵەت ئەگینا پێی قایل نەبوون، کە جەنگە مەزنەکە کۆتایی پێهات ماڵەکەی لە

بەغدا بووە مەڵبەندی پێك گەیشتنی پیاوانی کورد، پەیوەندییەکی بەتینی لەگەڵ نیشتیمان پەروەرانی کوردی سلێمانی پەیدا کردبوو، کاربەدەستانی بەریتانیا بۆ مەبەستی ئارام بوونی ناوچەی کوردستان ساڵی ١٩٢٠ روویان لە حەمدی بەگ نا کە سەردانی سلێمانی بکا، کە فەرمان ڕەواکەی مێجەرسۆن بوو، بە پێنجوێن و هەڵەبجە و ڕانیەشدا گەڕا، پاشان دەگەڕێتەوە بەغدا دوور کەوتنەوەو لاتەریکی لە کاری سیاسی بەباش زانیوە. کاتێ زەویەکانی لە حارسیەی رۆژئاوای بەغدا لێ زەوت کراو دەستی بەسەردا گیرا بۆ مەلیك فەیسەڵی یەکەم، دوای ئەوە حەمدی بەگ ناسرا و لەبری ئەوەشا قایل نەبوو مزەی پارەکەش وەربگرێ، ساڵی ١٩٢٦ عێراقی بەجێ هێشت و ڕووی کردە لەندەن، لێی نیشتەجێ بوو. بە نیگەران و ناگزوری دەژیا، یارمەتی دانیشی لە هیچ کەسێك نەدەویست، تا لە تشرینی دووەمی ١٩٦٠ دووچاری مەرگ دەبێ. کتێبەکانی لە بەغدا فرۆشرا، دکتۆر مستەفا جەواد هەندێکی کڕی، یاداشتە سیاسیەکانی تێدا بوو کە حەمدی بەگ بە تورکی نووسیبووی. حەمدی بەگ نمونەیەکی سەرسەختی گەورەیی و بەخۆنازو نەفس بەرز بوو، یەعقوب سەرکیس بۆی باس کردم و گووتی: محەمەد ڕەشید پاشا (باوکی حەمدی بەگ) موتەسەریفی حیللە بوو، لەبەر مەزنی و بەخۆنازی ناسرا بوو بە خدێو محەمەد ڕەشید پاشا، حەمدی بەگ لە باوکیەوە زەوی و زارێکی کشتوکاڵی بەرفراوانی لەو پارێزگایە بۆ بەجێ مابوو، لەماوەی جەنگی یەکەمی مەزنا بەکرێی ساڵانە دەیداتە سەلمان بەراك بە هەزار لیرەی زێڕی تورکی، هەموو ساڵێ بەراك لیرەکانی بە نەختی بۆ دەهێنایە بەغدا، هەندێ ساڵیش دوای دەخست، دواجار حەمدی بەگ بۆ خۆی دەچێتە حیللە بە دوای کرێ گرتەکەدا دەنێرێ کابراش دێت و نۆسەد لیرەی بۆ دەێنی، داوای لێبوردنیشی لێدەکاو بەڵێن دەدا دوای ماوەیەکی کەم سەد لیرەکەی تریشی بۆ بێنێتە بەغدا، بەڵام حەمدی بەگ زۆر تووڕە دەبێ و بەتووندی لەگەڵی دەدوێ نۆسەد لیرەکەشی فڕێدەداتە عاردی ولێدەداو و دەڕواتەوە، سەرکیس دەڵێ: دوای ئەوە بەراك ناچێتە بەغدا کاتێ ئینگلیز داگیری دەکات، وابزانم حەمدی بەگ هەزار لیرەکەی هەموو لە کیس دەچێ!. کە زەویەکانی حارسیەیان دەست بەسەردا

گرت، نرخەکەی نیو ملیۆن روپیە دەدەنە حەمدی بەگ، بەلاّم ئەو داوای ملیۆنێك دەکات، ئیتر پارەکە بەلاوە دەنێ و هیچ وەرناگرێت، پاشان بە بێزاری دەربڕین بۆ ئینگلتەرە دەڕوا، بە کەساسی سەردەنێتەوە، برادەرو ئاشناکانی لە لەندەن بە دەست کورتییەکەی دەزانن بەوپەڕی ڕێزو نەوازشەوە بانگ هێشتنی نان خواردنی نیوەڕۆ یان ئێوارەی بۆ دەکەن، کەچی لەبەر نەفس بەرزی و سەربەرزی خۆیەوە دەعوەتەکەیانی ڕەت دەکردەوەو نەدەچوو.

محەمەد ڕەشید پاشا، باوکی حەمدی بەگ لە ساڵی ١٨٢٢ لە سلێمانی هاتۆتە جیهان. فەرمان بەریەتی لە فەرمانگەی ویلایەتی موسڵدا دەکات، پاشان دوو جار لە ساڵی ١٨٧٧ و ١٨٨٢–١٨٨٣ دەبێتە موتەسەریفی حیللە، هەروەها موتەسەریفی مونتەفیك و تەعز لە یەمەن و دێرەزور، والی بەتلیس بووە (١٨٨٢–١٨٨٦)، لە کانونی یەکەمی ١٨٩٥ لە ئەستەنبوڵ ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکات.

لە رووشکێنی و سەر سەختیەکەی دەگێڕنەوە: یەکێك لە گەورە پیاوانی ناوداری بەغدا بۆ هەندێ کاروباری تایبەتی دەچێتە بارەگای موتەسەریفیەتی حیللە، پاشا لەوێ نابێ دەیبەنە ژوورەکەی ئەو چاوەڕێی هاتنەوەی دەکات کە محەمەد پاشا دەگەڕێتەوە سەیر دەکا میوانەکەی لە ژوورەکەی ئەودا هاتوچوو دەکا! زۆر لێی تورە دەبێ، بەسەر زەنشتەوە پێی دەڵێ: چۆن ڕێت بەخۆت داوە وا بەبێ ڕێزو حورمەت لە ژوورەکەی مندا هاتووچۆ بکەیت هەروەك لە هەیوانی ماڵەکەی خۆتابی!!

میر لیوا فەتاح پاشا

فەتاح کوڕی سلیمان ساڵی ١٨٦١ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، باوکی کڕین و فرۆشتنی کردۆتە پیشە، لە بنچینەدا خەڵکی شاری توز خورماتوە، فەتاح کە باوکی دەمرێ تەمەنی لە دە ساڵی تێپەڕ نەکردبوو، خوێندنی دوا ناوەندی لە بەغدا تەواو دەکات، پاشان هەوار دەباتە ئەستەنبوڵ، دەچێتە خوێندنگای سوپایی. ئینجا قوتابخانەی ئەرکان، بە ئەفسەر ڕوکن دەردەچێ، ماوەیەکی زۆر لە سوپای تورکی کارمەند دەبێ، تا دەگاتە پایەی ئەمیر لیوا، بەڕێوەبەری کارگەکانی چنینی سوپابووە

له بەغدا، پێش جەنگی گشتی (١٩١٤) تەقاعود دەکرێ. لەسەر ئەنجامی دامەزراندنی حکومەتی عێراق دەیکەنە پارێزگاری لیوای کەرکوک (١٥شوبات ١٩٢١)، پایەکەی نزیکەی چوار ساڵ هەتا ١٩٢٤ بینیوە، لە ساڵی ١٩٢٦ لەگەڵ نوری بەگی کوڕی کارگەیەکی چنینی خوری لە کاظمیة دادەمەزرێنێ، کە لەسەرەتای پڕۆژە پیشەسازیە نوێیەکانی عێراق بووە، بەدرێژایی ساڵان پەرەی سەندو سەرکەوتنی وەدەست هێنا، هەتا حکومەت لە ساڵی ١٩٦٤ خۆماڵی دەکات. فەتاح پاشا لە ٨ی کانونی دووەمی ١٩٣٦ کۆچی دوایی کردووە، دوو کوڕەکەی: سلێمان بەگ و نوری بەگ ناودار بوون.

سلێمان فەتاح لە ساڵی ١٨٩١ هاتۆتە دنیا لە خوێندنگای سوپایی لە ئەستەنبۆڵ دەخوێنێ، بە ئەفسەر لە سوپای تورکی خزمەت دەکا. لە ناوەڕاستی ئابی ١٩٢٠ دێتە کفری، هانی سەردارانی ناوچەکە دەدا بۆ شۆڕش نانەوە و باسی سەرکەوتنەکانی شۆڕشگێرانی فوراتی ناوەڕاستیان بۆ دەکات، ئیبراهیم سەرۆکی بەشێك لە عەشیرەتی دەلۆ بە یارمەتی هەندێك لە هۆزی جاف لە ڕووی کاربەدەستانی بەریتانی ڕادەپەڕێ، سلێمان دێتەوە بەغدا، لە ١٨ کانونی یەکەم ١٩٢١ دەچێتە ناو سوپای عێراقی وە پایەی "ڕەئیس" رائدی پێ دەدرێ، دەیکەنە یاوەری وەزیری بەرگری دوایی یاریدەدەری ئامیری خوێندنگای سوپایی (١٩٢٥)، ساڵی ١٩٢٧ بۆ بەشدار بوونی لە دەورەیەکی سوپایی دا دەینێرنە هیند بۆ ساڵی ئایندە بۆ پایەی (مقدم) باڵا دەکرێ، لە خزمەتگوزاری سوپا خۆی سەرفراز دەکا، لە تشرینی دووەم ١٩٣٠ بە نوێنەری کەرکوك هەڵدەبژێردرێ، دوایی هەر بە نوێنەری کەرکوك دەمێنێتەوە (١٩٣٥)، پاشان هی هەولێر (١٩٣٤)، جارێکی تر نوێنەری کەرکوك (١٩٣٥-١٩٣٦) و تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ و ئازاری ١٩٤٧ هەتا شوباتی ١٩٤٨، لە حوزەیرانی ١٩٦٠ لە لەندەن جیهان بەجێ دێڵێ.

نوری فەتاح لە ساڵی ١٨٩٣ لەدایك دەبێ، لە خوێندنگای سوپایی دەردەچێت، بە پایەی (ملازم)ی یەکەم دەبێتە ئەفسەر لە سوپای تورکی دا، دوای جەنگە مەزنەکە دەگەڕێتەوە عێراق، بەشداری لە بزوتنەوە نیشتیمانیەکەدا دەکا، بۆ دورگەی هنجام ئاوارەی دەکەن (ئاب ١٩٢٠). لە شوباتی ١٩٢١ بەردەدرێ. لەگەڵ فەتاح

پاشای باوکی کارگەی چنین لە (کاظمیة) دادەمەزرێنی (١٩٢٦) بە بەڕێوەبەر هەتا خۆماڵی دەکرێ.

هەڵبژێردرا بە ئەندامی لیژنەی بەڕێوەبەرایەتی ژووری بازرگانی بەغدا. ساڵەهای ساڵ تێیدا کارمەند دەبی، دەبێتە سەرۆکی وەفدی عێراقی بۆ کۆنگرەی بازرگانییەتی دەوڵەتان کە لە (رای) سەر بە شاری نیویورك لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٤ بەسترا. دوای خۆماڵی کردنی کارگەکانی دوا ساڵەکانی ژیانی لە بەیروت بەسەر بردووە، دەکەوێتە ژێرباری گرانی دەردو بیماری تا تێیدا دووچاری مەرگ دەبێ (ئایاری ١٩٧٦).

ئیبراهیم حەیدەری

شێخی ئیسلام و وەزیری ئەوقافی عێراقی ئیبراهیم حەیدەری کوڕی عاسم کوڕی ئیبراهیم حەیدەریە، ڕەچەڵەکی بنەماڵەکەی دەچێتەوە سەر برای شا ئیسماعیل سەفەوی کە بەغدای لە ساڵی ١٥٠٨ داگیر کردووە، ئەویش کوڕی سوڵتان جونەیدە وەك دەڵێ گوایا دەچێتەوە سەر ئیمام موسای کازم باپیری، بنەماڵەکەیان شێخ سەفیەدین لە پیاوە خواناس و سۆفیەکان بووە، لە نەوەکانی ئیبراهیم کە بۆ عێراق دێ و لێی نیشتە جێ دەبێ محەمەد کوڕی شێخ حەیدەر (قطب الدین) بووە، ئەو خێزانە لە گوندی حەریر[٢] نزیك هەولێر هەوار نشین بوون، نەوە دوای نەوە دەستەیەك لە زاناو ئەدیبانیان لێ پاشەکەت بووە، لە بەناوبانگترینیان ئیبراهیم فەسیح حەیدەریە (١٨٢٠-١٨٨١) دانەری کتێبی (عنوان المجد في بيان احوال بغداد و البصره و نجد). ئیبراهیم حەیدەری: لە ساڵی ١٨٦٤ لە هەولێر هاتۆتە دنیا، زانیاریەکانی عەرەبی و ئاینی لای زاناکانی سەردەمی خۆیدا دەخوێنی. ئیجازەی زانستی پێدراوە،بەقازیەتی زاخۆ دادەمەزرێ، دوو ساڵی لێدەمێنێتەوە، پاشان ڕووی کردۆتە ئاستانە، دەچێتە خوێندنگای حقوق بڕوانامەکەی لێ وەردەگرێ، چەندین پایەی بینیوە، دەیکەنە سەرۆك دادگای بازرگانی لە (جەدە)، ئینجا داواکاری گشتی لە موسڵ، دەچێتەوە ئاستانە، دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی مەعاریف، پایەی جیاجیای دادوەری بینیوە، تا ئەوەی ساڵی ١٨٩٨ دەیکەنە سەرەك ئەنجومەنی (دار

الخير العالی). دەبێتە سەرەك لە هەندێ لیژنەی هەمیشەیی بەڕێوەبردنی مەعاریفی عوسمانی. کە ئەنجومەنی مەعاریفیان نەهێشت، دەیکەنە قازی ویلایەتی دیار بەکر (١٩٠٦)، جا سەرۆکی کاروباری شەرعیە لە (نظارة الدفتر الخاقانی)[٣] لە پایتەختی خەلافەت، ئینجا ئەندام لە (دار الحکمە الاسلامیە) کە لە ١٩١٥ دامەزراوە. لە کۆتایی جەنگە مەزنەکەدا لە دامەزراندنی وەزارەتی ئەحمەد تۆفیق پاشا دەبێتە شێخی ئیسلام (١١ تشرینی دووەم ١٩١٨). هەروەها لە وەزارەتی دووەمی تۆفیق پاشا لە (١٣ی کانونی دووەمی ١٩١٩ هەتا ٣ی ئازاری ١٩١٩)، دوای ئەوە دەبێتە فەرمانبەرێکی تایبەت بە ئەنجومەنی وەزیرانی تورکی، ئینجا بۆ جاری سێیەم لە وەزارەتی عەلی ڕەزا پاشادا دەبێتەوە شێخی ئیسلام (٢٠ی تشرینی یەکەم ١٩١٩)، هەمان پایە لە وەزارەتی سالح خلوسی پاشادا (٨ئازار ١٩٢٠– ٢نیسانی ١٩٢٠). لە ساڵی ١٩٢٣ دەگەڕێتەوە عێراق، بە نوێنەری هەولێر بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٤). لە وەزارەتی یاسین هاشمی وەزارەتی ئەوقافی پێ سپێردراوە. (٤ی ئاب ١٩٢٤ هەتا ٢٠ی حوزەیران ١٩٢٥). پاشان لە تەموزی ١٩٢٥ دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومەنی (ئەعیان) تا لەیەکی کانونی دووەمی ١٩٣١ جیهان بەجێ دێڵێ. شێخ ئیبراهیم حەیدەری دەستخەتی لە فەلسەفەی مێژووی ئیسلامی و فەلسەفەی ئاینەکاندا هەیە، لە بەرهەمە بەجێماوە بڵاوکراوەکانی: مێژووی تەسەوف لە ڕێگەی ئیسلامەتیدا. لە ئاستانە چاپکراوە، هەروەها قەسیدەیەکی دوورو درێژی بۆ لەدەست چوونی عێراق هۆنیوەتەوە، یەکجار بیر تیژو شارەزای ئەدەبی زمانەکانی عەرەبی و تورکی فارسی و کوردی بوو، وتووێژی پڕ چێژی ئەدەبی و زمانەوانی لەگەڵ جەمیل سدقی زەهاوی و ئەحمەد فەخری و ئاسەف قاسم ئاغا لە ئەنجومەنی پیراندا هەبووە. مەحمود سوبحی دەفتەری لە چۆنیەتی دانانی ئیبراهیم حەیدەری بە شێخی ئیسلام بۆی باس کردم گووتی: لە ئاکامی تێکشکانی دەوڵەتی عوسمانی لە جەنگە مەزنە جیهانیەکەدا و داواکردنی ئاگربەستی تشرینی یەکەم ١٩١٨.

ئەحمەد تۆفیق پاشا (صدر الاعظم)ی پێشو کە پیاوێکی پیری پەك کەوتەی دەست بەرداری کارو فرمان و گۆشەگیری ناوماڵ بوو کەچی داوای لێکرا حکومەتێکی

نـویَ دابمــەزرێنیَ. وەزیرەکـان یـەك لـە دوای یـەك دەسـت نیشـان کـران، کـە لـە (صدر الاعظم) یان پرسی کیَ بۆ پایەی شێخی ئیسلام دەپاڵێوی (کە بەرزترین پایەی دەوڵەتە دوای سەرەك وەزیران) دوو دڵ و داماو پاشان ناوی پیاوێکی هێنا پێیان گووت: ئەوە مردووە. ناوی یەکێکی تری برد پێی دەڵێن: ئەوە نەخۆشەو لە ماڵەوە کەوتووە، لە دوایدا یەکێك لەوان ناوی شێخ ئیبراهیم حەیدەری دەینی و دەکەوێتە ستایشی چاکەو لێهاتویی ئیتر دەیهێنیَ بۆ شێخایەتی بالاّ، بەلاّم هۆی لادانی لە وەزارەتدا دەفتەری دەڵیَ: حەیدەری کتێبێکی داناوە دانەیەکی لیَ دەکاتە دیاری بۆ سوڵتان محەمەدی شەشەم داوای تەمەن درێژی و نەمری لە سەر تەختی خەلافەت بۆ دەکا، بەلاّم لەو دانەی کە بە دیاری بۆ جێگرەکەی ئەمیر عەبدولمەجید دەنووسیَ: داواکارم کاتی وەرگرتنی دەسەلاّتداریەتیت بۆ بەختەوەری جیهان و بەرزیەتی پایەی موسڵمانان نزیك بووبیَ، هەڵەیەك ڕوودەدا کە سەرچاوەکەی نەزاندرا، نوسخەی کتێبی (جێگرەکە) دەدرێتە سوڵتان کاتیَ نووسراوی دیارییەکە دەخوێنرێتەوە پیَ ی پەست و تووڕە دەبیَ. لە دڵی خۆیدا دەیهێڵێتەوە، پاش ماوەیەکی کەم وەزارەت دەکەویَ و ئیبراهیم حەیدەری لە شێخایەتی ئیسلام دەردەهێندریَ!! ئەوەش دوا سەردەمی بوو لەو پایە بەرزەدا. کە دەگەڕێتەوە عێراق دەیکەنە وەزیری ئەوقاف، پایەکەی بەسەر گرانی وەردەگریَ، دوای ئەوە کە بەرزترین پایەی ئاینی لە دەوڵەتی عوسمانیدا هەبووە، ڕۆژێك مەحمود سوبحی لێی دەپرسی: چۆن خۆت لە وەزارەتی ئەوقاف دەبینی؟ ئاهێکی هەڵکێشاوە دەڵیَ: لە پێشەوە بووین وا ئێستاش بووین بە کلك!!.. وەزیری ئەوقاف ئەوسا لە زنجیرەی وەزیرانی دەوڵەت بە دوا وەزیر دادەندرا و، دەبوایە دوای هەموو هاوڕێکانی ئیمزا لەسەر یاساو دەستورەکان بکات، عەلی شەوقی لە کتێبەکەدا (الاحکام) دەگێڕێتەوە دەڵیَ: ڕۆژێك ئیبراهیم حەیدەری کە شێخی ئیسلام بوو لە ئەستەنبوڵ پێی گوتم: لە تۆمارگەی دیوانی شێخایەتیدا سەیری کرد کە رابەرو ئامۆژگارانی ئاینیان بۆ شاری دیوانیە ناردووتە عێراق گوایا فارسن و ئاینیان بت پەرستییە و پێویستیان بە ڕێنمایی دەستوری ئیسلامەتی هەیە. ئیبراهیم حەیدەری لێی پرسیووە دەربارەی دیوانیەو خەڵك و دانیشتوانی؟ شێخ عەلی

شەوقی راست دەبێتەوەو لە وەلأمدا دەڵێ: دیوانیە یەك لە شارەکانی خوزاعەیە لە فوراتــی ناوەراســتدا، خوزاعــەش لــە گرنگــترین هۆزەکــانی عەرەبــەو لــە جەرگــەی عەرەبەوەیــە و لــە گــەورە خێڵــە ڕەســەنەکانی ئیســلامە، بۆیــە لــەبارەی ئەوانــەوە پێغەمبەری عەرەبی فەرمویەتی: خوا سەرکەوتوم ناکا ئەگەر خوزاعە سەرنەخەم، ئا لەو هەڵمەتەدا بوو کە مککەی پیرۆز گیرا، لە خوزاعە فورس بووین؟ بەلأم درۆو دەلەسەی ئەوانەن کە عەرەبن و بون بە تورك یان ئەو تورکانەی لەگەڵ نەتەوەی تر گەورە بوون و بون بە عەرەب ئەمەیان بۆ هەڵبەستون.

شێخ محەمەد بریفکانی

دەچێتەوە سەر بنەماڵەیەکی ناسراوی ئاینی لەگوندی بریفکان سەر بە شاری دهۆك، باب و باپیرانی لە دێر زەمانەوە رابەری رێبازی قادریان پەیرەو کردووە.

محەمەد نوری کوری شێخ عەبدولجەباری بریفکانی لە ساڵی ١٨٧١ هاتۆتە جیهان، بووەتە شێخی رێبازەکە، دەست بە ڕابەری و ئیرشاد لە تەکیەکەی خۆیاندا دەکات، جگە لەمەش بە ئەرکی سەرداریەتی عەشیرەتی مزوریش هەڵدەستێ. لە تەموزی ١٩٢٥ بە نوێنەری موسڵ بۆ پەرلەمان هەڵدەبژێردرێ، دووبارە لە شوباتی ١٩٣٣ و تشرینی یەکەم ١٩٤٣ هەڵدەبژێردرێتەوە. دەچێتە دهۆك پاشان بۆ موسڵ دەگوازرێتەوە. لە ١٩٤٤ کۆچی دوایی دەکات. ئەوەی شایەنی باس بێت، لە ناودار بوانی بنەماڵەکەیان، شێخ عوبێدوڵلای بریفکانی کوری نور محەمەد کوری عەبدول قادرە. ساڵی ١٨٨٤ هاتۆتە دنیا، لەسەر دەستورو شێوەی رێبازی بنەماڵەکەیان پێگەیشتووە، لە ئاياری ١٩٢٨و تشرینی دووەمی ١٩٣١ و ئابی ١٩٣٥ و حوزەیرانی ١٩٣٩ بە نوێنەری موسڵ هەڵدەبژێردرێ. مەحفوز محەمەد عومەر لە کتێبەکەیا (ئیمارەتی بادینانی عەباسی) باسی دەکا دەڵێ: نمونەیەك بوو لەو پیاوانەی کە زیرەك و هۆشمەندو نەفس بەرز و هیمەت بالأ. شیعری بە زمانی عەرەبی و کوردی و تورکی و فارسی هۆنیوەتەوە.

شێخ نوری بریفکانی ساڵی ١٩٢١ ئامادەی ئاهەنگی تاج لەسەرنانی مەلیك فەیسەڵی یەکەم دەبێ لە بەغدا، "میسس بێڵ" لەنامەیەکی دا وەسفی دەکا دەڵێ: پرچی و جلوبەرگ و عەمامەی سپی بوو، دەڵێ: خەڵکێکی زۆری لە دانیشتوانی سنوری باکور لەم جیهانەو دونیای ئەسەری بەخۆیەوە گرتووە، چونکە سەرۆکی دونیایی و دینە پێکرا. لە ساڵی ١٩٥٦ لە موسڵ سەری ناوەتەوە.

سەعید مەعروف

سەعید مەعروف ئاغا تەها ساڵی ١٧٨٥ لە سلێمانی لەدایك بووە، لە خێزانێکی ناسراو بە ناوی کەرکوکلی زادەیە، خوێندنی لە پەیمانگاکانی ئاینی دا تەواو کردووە، بە کاروباری بازرگانی و کشتوکاڵەوە خەریك دەبێ، بە نوێنەری سلێمانی بۆ ئەنجومەنی "مبعوثین" هەڵدەبژێردرێ (کانونی یەکەم ١٩٠٨)، دوای ئەوە سەر لە نوێ هەڵدەبژێردرێتەوە، لە ئاکامی دامەزراندنی حکومەتی عێراقدا دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی لیوای سلێمانی، پاشان دەبێتە ئەندام لە ئەنجومەنی پیران (ئەعیان) (تەمموز ١٩٢٥)، ئەندامیەتەکەی هەتا تشرینی یەکەمی ١٩٣٧ بۆ نوێ دەکرێتەوە. لە ٢٠ کانونی یەکەمی ١٩٦١ لە سلێمانی جیهان بەجێ دێڵێ. سەبری عەلی ئاغا تەهای ئامۆزای بازرگانێکی ناودار بوو لە بەغدا هەر لەوێش کۆچی دوایی دەکا (کانونی یەکەم ١٩٥٦). ساڵی ١٩٢٨-١٩٣٠ بە نوێنەری سلێمانی هەڵبژێردراوە، لە ساڵەکانی ١٩٣٣، ١٩٣٤، ١٩٣٧ هەڵدەبژێردرێتەوە، لە قوتابخانەی ئەفسەرانی (ئیحتیات) لە بەغدا (١٩١٥) وەك ئەفسەرێك لە ماوەی جەنگی یەکەمی گشتی دا لە کۆڕو مەیدانی عێراق دا خزمەت گوزار دەبێ.

بابەکر سەلیم ئاغا

بابەکر سەلیم ئاغا سەرداری عەشیرەتەکانی پشدەرە لە پارێزگای سلێمانی.ساڵی ١٨٧٥ لە گوندی بادلیان لە دایك بووە، لەسەر دەستی زاناکانی

ناوچەکەیدا خوێندویەتی، جگە لە زمانی کوردی فارسیو زانیاریەکانی ئاینیش فێر دەبێ. سەلیم ئاغای باوکی دوای ئەوەی لە کاربەدەستانی عوسمانی هەڵدەگەڕێتەوە لە ١٨٩٣ دەکوژرێ . بۆ تەمبێ کردنیان هێزێکی گەورە دەنێرنە سەریان، خەڵکێکی زۆری پشدەری دەربەدەر دەکەن و دەست بەسەر شوێن و سەنگەرەکانیان دادەگرن، ئەو سەلیم ئاغایەش کوڕی بابەکر ئاغا کوڕی حەمە ئاغای میر عەبدال ئاغا زادەیە.

بابەکر جڵەوی سەرداریەتی عەشیرەتەکەی دەگرێتە دەست، هەندێ جار دژایەتی دەوڵەتی تورکیش دەکات، کە جەنگی مەزنی ساڵی ١٩١٤ بەرپا دەبێ ڕق و کینەبەری بەلاوە دەنێ شان بەشانی سوپای تورکی بۆ بەربەستی هەڵمەتەکەی ڕووسی لەو دیوی سنوری ئێرانەوە دەوەستێ.حکومەتی تورکی بەدەست ڕۆیشتوویی و پایەی بابەکر ئاغای دەزانێ دەیکاتە قایمقامی قەزای پشدەرو دەیخاتە سەر ویلایەتی موسڵ. لەدوا دوایی جەنگەکەدا ئینگلیز ئەو ناوچەیە داگیر دەکا، بابەکر ئاغا تا ساڵی ١٩٣٨ حکومڕانی دەگرێتە دەست،کە حکومەتی عێراق دەچێتە پشدەر دام و دەزگا و دەستوری بەڕێوەبەرایەتی دادەمەزرێنێ. بابەکر لە سەرۆکایەتی عەشیرەتەکەیدا هەتا مردن بەردەوام دەبێ (١٩٤٨).

بایزی کوڕی یا(بایەزید) جێگای دەگرێتەوە، بایز لە ساڵی ١٩١٥ لە گوندی دۆڵێ سەر بە قەزای شارباژێر هاتۆتە دنیا.لە تەموزی ١٩٣٠ دەیکەنە مودیر ناحیەی قەڵادزە تا ساڵی ١٩٤٤ لە پایەکەی دەمێنێتەوە، پاشان وازی لێدێنی. لە ئایاری ١٩٥٨ بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێ. لە ئایاری ١٩٦٨ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکا.

ئەحمەد عوسمان

ئەحمەد کوڕی عوسمان بەگ لە بنەماڵەی مەلا ئەفەندی ناسراوی هەولێرە، ئەحمەد بەگ لە ساڵی ١٨٧٩ لە موسڵ هاتووەتە دنیا، ساڵی ١٩٠٦ بە ئەندامی مەحکەمەی هەولێر دادەمەزرێ، دوایی بۆتە ئەندام لە مەحکەمەی موسڵ (١٩١١)، پاشان سەرۆکایەتی مەحکەمەکە وەردەگرێ . دوایی بۆتە سەرەك شارەوانی هەولێر

(١٩١٧). لـه ئاكـامی دامـەزرانی حكومـەتی عـێراقدا دەبێتــە جێگــری موتەســەریفی هــەولێر (١٩٢١). پاشـان بۆتـە مەتەسـەریفی شـارەكە (١٩٢٣) دوایــی موتەســەریفی سلێمانی (١٩٢٧-١٩٣٠)، پاشان دەیكەنە ئەندام لە ئەنجومـەنی پیران دا (٣٠ نیسـان ١٩٣٠-١٧ تشـرینی یەكـەم ١٩٣٧)، دوایــی بــە نوێنــەری هــەولێر هــەڵدەبژێردرێ (حوزەیـران ١٩٣٩) و(تشرینی یەكەم ١٩٤٣ -تشرینی دووەم ١٩٤٦). لـە ١٠ كـانونی یەكەم ١٩٤٦ لەبەغدا جیهان بەجێ دێڵێ.

زەیـد ئەحمـەد عوسمـانی كـوڕی[٤]: لـە ئایـاری ١٩٥٨ هـەتا شۆڕشـی ١٤ تــەموزی ١٩٥٨ بـە نوێنـەری هــەولێر هــەڵدەبژێردرێ، یــەكێك بــوو لــە نوێنــەری عـێراق بــۆ ئەنجومەنی (ئیتیحادی هاشمی). لە ساڵی ١٩٨٣ ماڵ ئاوایی لە ژیان دەكا.

ڕەشید بەگ بەرواری

حـاجی ڕەشـید بـەگ دوا میرەكـانی بـەرواری باڵا بـوو، لـە گونـدی دێرەشـیش لـە باكوری ڕۆژئاوای ئامێدی نیشـتەجێ دەبێ، وەك لـە دكتـۆر محەمـەد سـدیق جـەلیلیم زانـی كـەوا مێـژووی ئیمارەتەكـە دەگەڕێتــەوە سـەدەی هــەڤدەمین ی زایـن. بنەماڵــەی فەرمان ڕەواییـان بـە خێزانی (الملكائیزیـە) نـاو بـراون، مـەحفوز محەمـەد عومـەر لـە كتێبەكـەیا "أمارە بهدینان لعباسیە" دا (١٩٦٩) باســی دەكـات دەڵـێ: پیـاوانی ئـەم خێزانـە بـەردەوام بـوون لـە فـەرمانڕەوایی حكومـەتی بـەرواری هــەتا ١٩٢٢. دوایــی یەكەیان ڕەشید بەگ بوو، ساڵی ١٩٢٤ بە نوێنەری موسڵ بۆ ئەنجومەنی دامـەزراندنی عـێراق هـەڵبژێردرا، دوای مردنـی تۆفیـق بـەگی كـوڕی لــە ســەرۆكایەتیدا جێگــای دەگرێتەوە، هەروەها لە كوڕەكانی تری عـەبدول مـەجید ڕەشید بـەرواری سـاڵی ١٩١٩ لـە دایك بــووە لــە ١٩٥٤ دەبێتــە قایمقـامی سـنجار و بریكـاری موتەسـەریفی موسـڵ (نیسان ١٩٥٩).

تۆفیق خالیدی

تۆفیق بەگ کوڕی عەبدول قادری خالیدی (خوولە) لە بنەماڵەی زەهاوە، ساڵی ١٨٧٩ لە بەغدا هاتۆتە جیهان منداڵ دەبێ کە باوکی بەنەخۆشی ڕشانەوە دەمرێ. لە قوتابخانەی سوپایی دەخوێنی و بە ئەفسەر دەردەچی، پاشان دەچێتە هێزی دەرەك (جندرمە)، لە بەغدا دەبێتە مامۆستای خوێندنگای دەرەك و مامۆستای زمانی فەرەنسی لە قوتابخانەی دواناوەندی سوپاییدا ، بۆ پایەی یوزباشی (ڕەئیس) بالاّ دەکرێ، ساڵی ١٩١٣ بووەتە بەڕێوەبەری قوتابخانەی دەرەك لە بەغدا، بە نوێنەری بەغدا بۆ ئەنجومەنی (مبعوثین) هەڵدەبژێردرێ (نیسان ١٩١٤)، کە جەنگی مەزن بەرپا دەبێ دەیکەنە ئامیری هێزی تورکی لە ئەهواز(شوبات ١٩١٥). ئەم هێزەش هەمووی لە عەشایری (متطوع) پێك هاتبوو،پاشان هێزێکی گەورە لە سوپا بۆ ئەو مەیدانە بەڕێ دەکرێ، سەرکردایەتیەکەشی بە فەریق فازل پاشای داغستانی دەسپێردرێ‌و خالید دەکاتە ئەفسەر ڕوکنی خۆی (ئازار ١٩١٥) و ئەو زانایانەی بەگەڵ هەڵمەتە تورکییەکە کەوتبوون: شێخ مەهدی خالیسی و عەبدولکەریمی جەزائیری و هیتر بوون. بەڵام سوپاکە نەیتوانی مەترسی بخاتە سەر داهاتی نەوتی بەریتانی لە باشوری ئێراندا.

پاشان خالیدی لەگەڵ وەفدێکی تورکی بەئەفسەری پەیوەندیدار بۆ ناو سوپای ئەڵمانی نێردرا، تاکو ساڵی ١٩٢٠ لە ئەوروپا دەمێنێتەوە، کە دەگەڕێتەوە عێراق بە پایەی (مقدم) گەیشتبو. ساڵی ١٩٢١ وتوویژ بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە ئارادا بوو، کۆمەڵێك هەوڵی دانانی حکومەتێکی کۆمارییان دەدا و بانگەوازیان بۆ دەکرد، یەك لەوان هاری سنت جۆن فیلبی کە دوایی بە ناوی (شێخ عەبدوڵلا فیلبی) ناسرا، ئەوسا راوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عێراق بوو، تۆفیق خالیدی و شێخ سالم خەیون و هەندێ لە پیاوانی حیزبی ئازادی عێراق تێکەڵ بەو بزوتنەوەیە بوون. بەڵام ئەو بانگەوازە دوای ئەوەی بڕیاری دامەزراندنی (پاشایەتی) دراو عەرش درایە ئەمیر فەیسەڵ کوڕی حوسێن کپ کرا. لە تەمموزی ١٩٢١ (فیلبی) یان لە پایەکەی خست و خالیدیان لە کانونی دووەمی ١٩٢٢ کردە پارێزگاری بەغدا، پاشان وەزیری ناوخۆ (یەکی نیسان ١٩٢٢). ئینجا وەزیری داد (٣٠ ئەیلولی ١٩٢٢ هەتا ١٨ی تشرینی دووەمی ١٩٢٢)، ئیتر لەشەوی ٢٢ی شوباتی ١٩٢٤ لە بەغدا کاتێ دەگەڕێتەوە ماڵەوە

تیرۆر دەکرێ، وا دیارە بە گوێرەی ئەو نامانەی کە (ئەڵمس کرترود بیل) لە هاوینی ١٩٢٢ بۆ باوکی نووسیوە تاوانی تورك خوازی خراوەتە پاڵ تۆفیق خالیدی کەوا لە کەرکوك و ناوچەکانی سنوری باکور بانگەوازیان بۆ گەڕانەوەی عێراق و پالأوتنی سەید ئەحمەد سنوسی کە لە (الخطابي الحسيني الادريسي) (١٨٦٧-١٩٣٣) بکرێتە ئەمیر، بلأوکردۆتەوە. سنوسی ساڵی ١٩١١ لە دژی ئیتالیەکان لە تەرابلوس جەنگاوە، لە ١٩١٥-١٩١٦ پشگیری لە هێرش بردنەکەی تورکی بۆ سەر سنووری میسری کردووە. لە کاتی دامەزراندنی وەزارەتی نەقیب لە ١٩٢١ خالیدی بە وەزیرایەتی ناوخۆ دەست نیشان کرا، بەڵام ناوەکەی دوای دانیشتنی مەلیك فەیسەڵی یەکەم لەسەر عەرش لادرا، بۆ ساڵی ئایندە لە گۆڕانکاری وەزارەتدا دەبێتە وەزیری ناوخۆ. ئامادەی ئەو کۆنگرەیە دەبێ کە ساڵی ١٩٢٢ لە کەربەلا دەبەسترێ تایبەت بە هێرشبردنەکەی (الاخوان الوهابين) خالیدی ڕۆڵێکی کاریگەری تێدا بینی، توانی کۆنگرەکە ئاراستەی ئەو لایەنەی بکا کە حکومەت مەبەستی بوو. کۆنگرەکە بڕیاری ڕاگەیاندنی متمانە پێکردنی بە مەلیك فەیسەڵی یەکەم داوە بەرگری لە سنوری عێراق بکا، فریاگوزاریش بۆ زیان لێکەوتەکان دابین بکرێ، بەڵام کۆنگرەکە خۆی لە مەسەلەی (ئینتیداب)ی بەریتانی و پەیمانەکەی نەگەیاند وەك سەرەك عەشیرەت و سەرداره ئاینی‌یە توند ڕەوەکان گەرەکیان بوو.

مەحمود سوبحی دەفتەری پێی ووتم: تۆفیق خالیدی ئارەزویەکی سیاسی دووری هەبووە، پشتی سەید عەبدولڕەحمانی نەقیب سەرۆکی حکومەتی کاتی گرتبوو، پەیوەندی بە (دار لاعتمادالبريطاني) باش بوو، بانگ هێشتی مەندوبی سامی و پیاوەکانی بۆ نان خواردن لەناو باغ و باخچەکەی لە دۆرە دەرەوەی بەغدا کرد، هەفتەیەك بەسەر ئەمە تێنەپەڕی لە باوردۆخێکی نەزانراودا خالیدی دەکوژرێ، تاوان بارەکە دەستگیرناکرێ، هۆکاری سیاسییان خستە پاڵ مەسەلەکەی و خوێنی بە خۆڕایی ڕۆیی، ڕاپۆرتەکانی بەریتانی دەڵێ: لە شوباتی ١٩٢٤ تۆفیق خالیدی لەگەڵ مەندوبی سامی بەریتانی (هەنری دوبس) بە پارێزگاکاندا دەگەڕێن کە دێنەوە مەلیك فەیسەڵ لێی دەپرسێ: باسی چیتان کردووە ! بە گوێرەی ئەو وتووێژەی کە "مسس

بێڵ" كه لەگەڵ دوبس كردوویەتی خالیدی لەوەڵامی مەلیك دا گوتویەتی: لەبارەی كشتوكاڵەوە دواوین – مەلیك پێی بڕواناكا ،چەند ڕۆژێكی نەخایاند هەتا لەبەر دەرگای ماڵەوەیدا دەكوژرێ. مەندوبی سامی بۆ وەزیری موستەعمەرات لە لەندەن نوسیویەتی دەڵێ: لەوانە نیە تاوانبار بدۆزرێتەوە، بەداخەوە ئەوانەی كەزۆر ئاگاداری كارو بارن لەبەغدا گومان لەوە دەكەن كوشتنەكەی دەستی مەلیك فەیسەڵی تێدابێ و بە ئاگادار بوونی نوری سەعید پاشا وەزیری بەرگری، بە بڕوایەكی تەواو پێیان گوتم:كوشتنی خالیدی هۆیەكی سیاسی یە، وا بڵاوە كە نوری سەعید هانی كوشتنی دابێ.خالیدی لە خانویەك لە گەڕەكی جەدید حەسەن پاشا دادەنیشت، خانویەكی چۆڵ و بە تاڵی بە تەنیشتەوە دەبێ، دوو كەس دێنە ناوی، چاوەڕێی نێچیرەكەیان دەكەن، خالیدیش شەو زوو بەرەو ماڵ دێتەوە كۆڵانەكەش چۆڵ و تاریكە هەر كە دەگاتە بەر دەرگا دوو زەلامی پێڕا دەگا دەیدەنە بەر گوللەو گیانی دەردەچێت، دەست بەجێ تاوانباران دەگەڕێنەوە ناو خانوەكە دەرگاكەش كلیل دەدەن، ئەمانە هەمووی لە چەند دەقیقەیەكدا ڕوو دەدا، پاشان كوژراوەكە دەدۆزرێتەوە كە هەموو گیانی خەڵتانی خوێنە، هەناسەی لێبڕاوە، لێتۆژینەوەی پۆلیس نەگەیشتە چ ئەنجامێك.

عەونی كوڕی ئەوسا منداڵێكی تەمەن دوازدە ساڵان دەبێ. ساڵی ١٩٣٣ لە جامیعەی ئەمریكی لە بەیروت دەرچووە، دەبێتە فەرمانبەرێكی بەرزی وەزارەتی دەرەوە، نوێنەری عێراق دەبێ لە نەتەوە یەكگرتوەكاندا ، دەبێتە سكرتێری گشتی پەیمانی بەغدا لە كاتی دامەزرانیدا (١٩٥٥ هەتا شۆڕشی ١٤ تەمموز١٩٥٨).

دوای شۆڕش ساڵانێكی زۆری تەمەنی لە ئیتاڵیا بەسەر بردووە، قەسیدە دورو درێژەكەی (غادە ڤینسیا) و هەڵبەستەكانی تری لە كۆمەڵێكی چاپ كراودا لە بەیروت ساڵی ١٩٦٤ بڵاوكردۆتەوە. عەونی خالیدی لە ١٩١٢ هاتۆتە دنیا ساڵی ١٩٨٥ لە بەغدا كۆچی دوایی كردووە.

جەمیل حەوێزی

دەچێتەوە سەر بنەماڵەی حەویز ئاغا، لە خێزانە ناسراوەکانی کۆیەی لیوای هەولێر. تاهیر ئاغای مامی لە بەغدا نیشتەجێ دەبێ، لە بازرگانە پیشەییەکانی توتنی ئەوێ بووە، هەڵبژێردرا بە ئەندام لە مەحکەمەی بازرگانیدا. جەمیل ئاغا ساڵی ١٨٧٩ لە شارۆچکەی کۆیە هاتۆتە دنیا، لەوێ پێگەیشتووە، لە کۆتایی ساڵی ١٩١٨ لەسەر ئەنجامی داگیر کردنی بەریتانیا دەیکەنە یاریدەدەری حاکمی شارەکە، کە حکومەتی عێراق دادەمەزرێ جەمیل ئاغا دەکەنە قایمقامی کۆیە (ئازار ١٩٢١)، لە ئایاری ١٩٣٢ بۆ قایمقامیەتی ڕانیە دەگوازرێتەوە، بەڵام لە ساڵی ئایندەدا واز لە فەرمانەکەی دینێ، لە حوزەیرانی ١٩٣٩ بە نوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ سەرلەنوێ لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ هەڵدەبژێردرێتەوە، هەتا کۆچی دوایی بە ئەرکی نوێنەرایەتیەکە هەڵدەستێ. مەرگ لە ئازاری ساڵی ١٩٤٦ لە شوێنی هاتنە جیهانیدا لە باوەشی ژیانی هەڵگرتووە، لە ئاکامی هەڵبژاردنی بە نوێنەرایەتیەکەی (١٩٣٩) دێتە بەغدا، شوناسیم لەگەڵیدا پەیدا کرد، دیتم نمونەیەکە لە ئاغا ڕەسەنەکانی کورد کە پارێزگارییان لە خۆڕسکی چیایی کردووە. پێی گوتم: دەبینم بەغدا گەلێ گۆڕاوە لەوەی کە من دیتبووم، لێم پرسی: پێشتر کەی سەردانی بەغدات کردووە، لە وەڵامدا گوتی: بەر لەچل ساڵ یا زیاتر لە هەڕەتی لاویم لە سەردەمی عوسمانیدا هاتم. دێتە موسڵ لەوێ بە سواری (کەڵەك) بەزێی دیجلەوە بە گەشتێکی چەند ڕۆژ خایەن دەگاتە شاری ئاشتی (مدینە السلام)، چەند ساڵێك بویتە نوێنەری حکومەت لە شارەکەیدا، بە بیری دا نەدەهات کە دێتەوە پایتەخت و کاربەدەستانی وەزارەتی ناوخۆ دەبینێ دوایی ئەوەی کە سیمای ژیانی شارەکە سەراپا گۆڕاوە و ڕێگای هاتوو چوون پەیدا بووە.

محەمەد ئەمین زەکی

وەزیری زاناو مێژوونووس محەمەد ئەمین زەکی بەگ کوڕی حاجی عەبدول ڕەحمان (نۆسێوەتی) یە لە مانگی شوباتی ١٨٨٠ لە شاری سلێمانی هاتۆتە جیهان، لە قوتابخانەی ئامادەیی سوپایی لە بەغدا خوێندویەتی(١٨٩٦)،پاشان هەواری

بردۆتە ئەستەنبۆڵ، چۆتە خوێندنگای سوپایی (١٨٩٩)، لە کانونی دووەمی ١٩٠٢ بە (ملازم سانی) دەرچووە، پاشان چۆتە کولیەی ئەرکانی جەنگی بە پایەی (رەئیس رووکن)لێی دەرچووە(١٩٠٤)، لە سوپای شەشەمی جێگیر بووی بەغدا بە ئەفسەر دادەمەزرێ. پاشان دەگوازرێتەوە بە ئەندازیار لە دەزگای (ئەملاکی سنیە)، کە دەستور لە ساڵی ١٩٠٨ ڕاگەیەندرا دەگوازرێتەوە بۆ سوپای دووەم لە ئەدەنە، پاشان دەچێتەوە ئەستەنبۆڵ، دەیکەنە ئەندامی لیژنەی نەخشە کێشان، نەخشەو خەریتەی پایتەختی تورکی و دەوروبەری داناوە(١٩٠٩)، پاشان لە ساڵی ١٩١٠ بە ئەفسەریەتی تۆبۆغرافیا کەوتەگەڵ لیژنەی دیاریکردنی سنوری تورکی و بولغاریا، دوای دوو ساڵ کارمەند بوونی لەو ئەرکەدا دەگوازرێتەوە بۆ لیژنەی دەست نیشان کردنی سنوری تورکی و ڕوسی لە قەفقاسدا (١٩١٢)، جەنگی بڵقان بەرپا دەبێ، بە ئەفسەر ڕوکن خزمەتی لە تیپی پێنجەمدا لە مەیدانی (جتاڵجە ١٩١٢) دا کردووە، پاشان لەگەڵ دەستەیەك لە ئەفسەران بۆ مەشقی سوپایی دەنێردرێتە کلیرمون لە فەرەنسە (تەمموز ١٩١٣)، نزیکەی ساڵێك لەوێ دەمێنێتەوە. لە ساڵی ١٩١٤ دەیگەڕێننەوە بۆ لیژنەی دەست نیشان کردنی سنوری تورکی ڕوسی، کە ئەرکی ئاقار دانان کۆتایی پێ دێ لەگەڵ لیژنەکە دەچێتە (تفلیس)، چەند ڕۆژێکی بەسەردا تێناپەڕێ جەنگە مەزنەکە بەرپا دەبێ. دەوڵەتی عوسمانی دەکەوێتە گێژەنی شەڕەکەوە، لە ڕێگای سوێد دەگەڕێتەوە تورکیا، دەیکەن بە ئەفسەر ڕوکن لە فەیلەقی یەکەمدا، ماوەی سێ مانگ بەشداری لە دەورەی فرۆکەوانی لە (ئەیائیستفانۆس)دا کرد. لە ئەیلولی ١٩١٥ بۆ پایەی (مقدم) بالاْ دەکرێ. دەگوێزرێتەوە بۆ کۆمیتەی ئەرکانی سوپای عێراق، لە دووی تشرینی دووەمدا دەگاتە بارەگای سوپاکە لە سەلمان پاك. پایەی (مدیر حرکات) لە مەوقیعی سەلمان پاك و شێخ سەعد و ئابڵوقەی کوتدا دەبینی، لە نیسانی ١٩١٦ ئەرکی وەرگرتنی چەکی جەنراڵی ئینگلیزی (طاونسند) ی پێدەسپێرن کە لە شاری کوت خۆی بەدەستەوە دا، هەروەها لە ٢٩ شارەکەش لە جیاتی سوپای تورکی وەردەگرێ ، دووبارە جەیشی شەشەمی تورکی لە عێراق بەسەرکردایەتی خەلیل پاشا دادەنرێتەوە، ئەمین زەکی بەبەڕێوەبەرایەتی مخابرات لێی کارمەند دەبێ. کە لە

ئازاری ١٩١٧ بەغدا دەکەوێتە دەست ئینگلیز لەگەڵ سەرکردایەتی تورکی بۆ شاری موسڵ دەکشێتەوە، لە تەمموزی ١٩١٧ دەیکەنە جێگری سەرەك ئەرکانی جەیشی حەفتەم بەسەرکردایەتی مستەفا کەمال پاشا (ئەتاتورك) لەگەڵ سوپاکەدا لە حەلەب دەمێنێتەوە، پاشان فەوزی پاشا دوای مستەفا کەمال سەرکردایەتیەکە وەردەگرێ، ئەمین زەکی لەگەڵ سوپاکەدا بۆ فەلەستین دەڕوا، لە تشرینی یەکەمی ١٩١٧ دەگاتە شاری خەلیل بەشداری لە شەڕەکانی خەلیل ئەلرەحمان و قدس و نابلس دەکات، لە ئەیلولی ١٩١٨ دەگوازرێتەوە بۆ سوپای سێیەم لەبەرەی قەفقاس دا. لە ٢٠ تشرینی یەکەم ١٩١٨ لە ئەستەنبوڵ پێی ڕادەگاتەوە، لە کۆتایی ئەو ساڵەدا بە سەرۆکایەتی ئەرکانی گشتی تورکیەوە دەیخەنە سەر (هۆبەی مێژووی جەنگ)، مەگەر هەندێ دابڕانی کورت ئەگینا لەوێ بەردەوام دەبێ تا لە ٢٤ تەمموزی١٩٢٤ دەگەڕێتەوە عێراق. ئەو خەلاّت و نیشانانەی کە وەری گرتبوو: نۆتی جەنگ (١٩١٦)، نوط الجدارە الفضي (١٩١٦)، الصليب الحديد الالماني-پلەی دووەم (١٩١٧). دوایی پلەی یەکەمی هەمان خەلاّت (١٩١٨)، نوط الحرب النمسوی (تشرینی یەکەم ١٩١٧). زۆر کتێبی بە زمانی تورکی لەسەر مێژووی جەنگ داناوە. محەمەد ئەمین زەکی کە دەگەڕێتەوە بەغدا دەیکەنە مامۆستای قوتابخانەی سوپایی تەموز ١٩٢٤) دووایی دەبێتە ئامیری قوتابخانەکەو (دار التدريب) لە هەمان ساڵدا.

بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێ (تەمموز ١٩٢٥)، کە پەرلەمان لە شازدەی هەمان مانگدا کۆدەبێتەوە هەڵی دەبژێرن بە جێگری دووەمی سەرۆك. سەرلەنوێ لە یەکی تشرینی دووەمی ١٩٢٥ هەڵدەبژێردرێتەوە. پاشان لە وەزارەتی عەبدولموحسین ئەلسەعدون بە وەزیری مواسەلاّت و ئەشغال دادەنرێ (٢٤ تشرینی دووەم ١٩٢٥). لە دووەمین وەزارەتی جەعفەر عەسکەری هەمان وەزارەتی پێدەسپێرنەوە (٢١ تشرینی دووەم ١٩٢٦). بە وەزیرایەتی مەعاریف دەگوازرێتەوە (٦ ئاب ١٩٢٦-١٤ کانونی دووەم ١٩٢٨). بە جێگری یەکەمی سەرەك پەرلەمان هەڵدەبژێردرێ (تشرینی دووەم ١٩٢٨). لە وەزارەتی تۆفیق سوێدی دەیکەنە وەزیری بەرگری (٢٨ نیسان ١٩٢٩). پاشان لە چوارەمین وەزارەتی سەعدون دا دەبێتە وەزیری مواسەلاّت و ئەشغال (١٩

ئـەيلول ١٩٢٩)، لـە وەزارەتـی نـاجی سـوێدی هـەمان وەزارەتـی پێدەدرێتـەوە (١٨ تشـرینی دووەم ٢٣، ئـازار ١٩٣٠). پاشـان لـە یەکـەمین وەزارەتـی نـوری سـەعید دا وەزیری دارایی و مواسەلات و ئەشغالی پێدەسپێرن (٢تەموز ١٩٣٠). هەمان پایەی لە وەزارەتی دووەمی نوری سەعیددا پێدرایەوە (١٩ تشرینیيەکەم ١٩٣١-٣ی تشرینی دووەم ١٩٣٢). سـەرەڕای پایەکـەی خـۆی جێکـاری وەزارەتـی بـەرگریش وەردەگـرێ (یـەکی تشـرینی دووەم ١٩٣١). بەنوێنـەری هـەولێر هـەڵدەبژێردرێ (کـانونی دووەم ١٩٣٢)، دەبێتـە بەڕێوەبـەری گشـتی دارایـی و هـاتوچۆ (٢٥ی ئـازار ١٩٣٣) ئینجـا بەڕێوەبـەری گشـتی ئـاودێری (ڕێ) (١٢ ئـەیلول ١٩٣٣). دوای ماوەیـەکی کـەم دەیگەڕێننـەوە بـۆ بەڕێوەبەرایـەتی گشـتی ئـابوری (تشـرینی١/ ١٩٣٣-٨ ئـەیلول ١٩٣٤).

جـارێکی تـر لـە وەزارەتـی سـێیەمی مەدفـەعی وەزارەتـی دارایـی و هـاتوچۆ وەردەگرێتەوە (١٩٣٥)، هەروەها هەمان پایە لە وەزارەتی دووەمی هاشمی (١٧ ئازار ١٩٣٥ - ٢٩ تشرینی یەکەم ١٩٣٦). دیسان بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێتەوە (ئـاب ١٩٣٥ - تشـرینی یەکـەم ١٩٣٦). سـەرلەنوێ بـە نوێنـەری سـلێمانی هەڵدەبژێردرێتـەوە (کـانونی یەکـەم ١٩٣٧)، بـە جێگـری یەکـەمی سـەرەك پەرلـەمان هـەڵدەبژێردرێ (٢٣ کـانونی یەکـەم ١٩٣٧)، دووبـارە بـە جێگـری یەکـەم هەڵدەبژێردرێتـەوە (تشـرینی دووەم ١٩٣٨)، بـە نوێنـەری سـلێمانیو بـە جێگـری دووەمی سەرەك پەرلەمان دیسان هەڵدەبژێردرێ (١٢ حوزەیران ١٩٣٩)، لە وەزارەتی پێنجەمی نوری سەعید دەکرێ بە وەزیری مواسەلات و ئەشغال (٢٢ شوبات١٩٤٠)، پاشان دەبێتەوە وەزیری دارایی لە وەزارەتی سێیەمی گەیلانی (٣١ ئازار ١٩٤٠) تا ئەوەی خۆی وازی لێ دێنی (٣ تەمموز ١٩٤٠)، بە جێگری یەکەمی سەرەك پەرلـەمان هـەڵدەبژێردرێ (٥ تشـرینی دووەم ١٩٤٠). لـە وەزارەتـی شەشـەمی نـوری سـەعید دەبێتەوە وەزیری مواسەلات و ئەشغالْ (٩ تشرینی یەکەم ١٩٤١)، بەڵام لە پایەکەی واز دەهێنـێ (٩ شـوبات ١٩٤٢)، دیسـان بـە نوێنـەری سـلێمانی هەڵدەبژێردرێتـەوە

(تشرینی یەکەم ١٩٤٣). دەیکەن بە ئەندامی ئەنجومەنی پیران (٢٥ کانونی یەکەم ١٩٤٣). لە ١٠ تەمموز ١٩٤٨ مەرگ جیهانی پێ بەجێ دێڵێ.

دانانەکانی:-

محەمەد ئەمین زەکی بە زمانی تورکی گەلێ بەرهەم و کتێبی لەسەر سوپا داناوە لەوانە: سوپای عوسمانی (بەغدا ١٩٠٨)، لێکۆڵینەوەی جەنگەکانی عوسمانی (ئەستەنبوڵ ١٩٢٠) ، چۆن عێراق مان لە دەست دا (١٩٢٠ ئەستەنبوڵ)، مەیدانەکانی بە گژداچوونی شەڕی عوسمانی لە جەنگی گشتی دا (١٩٢١)، جەنگی عێراق و هەڵەکانی (١٩٢١)، شەڕی سەلمان پاك و پاش ماوەکانی (١٩٢٢)، بەغداو دوا ڕووداوی لە دەست چونیدا (١٩٢٣)، کورتە مێژووی جەنگی عێراق (١٩٢٣)، کتێبی دەستخەتی تری هەیە و بڵاونەکراینەوە لەوانە : هەڵمەت بردنە سەر کوت و ئابڵوقەدانی (دووبەش)،(خەواطر سێر دۆغلاس هێگ)، ...هتد.

دوای گەڕانەوەی بۆ عێراق گەلێ ڕاپۆرتی گرنگی لەسەر سوپای عێراق و ئاودێری و توتن نووسیوە، کە بونەتە سەرچاوەو ڕابەریەتی کاربەدەستان. کتێبی مێژوویی بە زمانی کوردی داناوە کە زۆربەشیان وەرگێردراینە سەر زمانی عەرەبی لەوانە: مێژوویی کوردو کوردستان بەشی یەکەمی بە کوردی لە ١٩٣١ و بەشی دووەمی لە ١٩٣٧چاپکراوە. و محەمەد عەلی عەونی بەگ وەرگێر لە دیوانی شاهانەی میسری وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی کە بەشی یەکەمی لە ١٩٤٠ و بەشی دووەمی لە ١٩٤٨ چاپکراوە . ناودارانی کوردو کوردستان لە دوو بەش (١٩٤٥-١٩٤٧)،مێژووی سلێمانی و دەوروبەری بە کوردی ١٩٣٩، بەعەرەبیەکەی ١٩٥١.

محەمەد ئەمین زەکی بەگ پیاوێکی ڕەوشت و کارامە بووە، ساتێکی لە کات و وەختی ژیانی خۆی بەفیڕۆ نەداوە لە فەنن و هونەری سوپایی دا بالاً دەست بوو، کچەکەی لەسەری دەدوێ دەڵێ: سەراپا ژیانی خۆی هەمووی بۆ خزمەتی گەل و نیشتیمانەکەی تەرخان کردبوو، مرۆڤ بوو بە هەموو مانای وشەوە، لە هەموو ساتێکا هێمن و لەسەرخۆ، دوژمنێکی هەرە گەورەی توند ڕەوی بوو، بڕوای وابوو کە زانیاری و زانست چاکترین هۆی ڕاپەڕینی گەل و دەستکەوتنی مافەکانیەتی، دەڵێ:

بە نیاز بوو یاداشتەکانی خۆی بنووسێتەوە، بەڵام نەخۆشی پەکی خستوو مەرگ زوو بەرەنگاری بوو، چەند دێرە شیعرێکی بە کوردی هۆنیوەتەوە. خواستی بوو لەسەر گۆڕەکەی نەقش بکرێ، کچەکەی لەسەری دڕوا و دەڵێ: پیاوانی سەردەم و هاوچەرخەکەی دەیانزانی کە باوکم شاعیر بووەو چێژی لە شیعر وەرگرتووە، کەم کەس لەسەر حەقیقەتی خۆی ناسیویەتی، مرۆڤێك بوو لە سینەیدا دڵێکی پڕ هەست و ناسك لە مێشکیا هۆش و عەقڵی زانایەکی بەرز، هونەرمەندێکی بە توانا بوو بەهرەی لە وێنە کێشانی ڕەسەنایەتی دا هەبوو.

هەیبەتوڵڵای موفتی

هەیبەتوڵڵا کوڕی محەمەد سەعید کوڕی عەبدول ڕەحمان کوڕی مەلا یەحیای مزوری ئامێدیە، مەلا یەحیای باپیرە گەورەی بەناوبانگ بووە (١٧٧٢-١٨٣٧)، لە گەورە زانایانی ئاینی دەژمێردرا، مامۆستا (ثناء الالوسی) بووە.

هەیبەتوڵڵا لە ساڵی ١٨٨٠ لە ئاکرێ هاتۆتە دنیا، زانیاریەکانی شەرع دەخوێنی، لەسەر دەستی زانای هەولێر ئەبوبەکر مەلا ئەفەندی دەرچووە، ساڵی ١٩٠٦ بویتە موفتی شارەکەی و مودەریس لە مزگەوتی گەورەدا، ساڵی ١٩٠٩ سەرۆکایەتی ئەنجومەنی مەعاریفی پێ سپێردراوە، دەیکەنە قازی ئاکرێ (١٩٢٨). بە نوێنەری موسڵ هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٥)، سەر لەنوێ لە ساڵانی (١٩٢٨-١٩٣٠) وە (١٩٣٣)، (١٩٣٤-١٩٣٥)، (١٩٣٧-١٩٣٩)، (١٩٣٩-١٩٤٣) وە (١٩٤٣-١٩٤٦) هەڵدەبژێردرێتەوە، دەبێتە جێگری سەرەك پەرلەمان (١٤ ئازار ١٩٤٠). سەر لەنوێ لەم ساڵانەشدا هەڵبژاردنەکەی بۆ نوێ دەکرێتەوە (یەکی تشرینی دووەم ١٩٤٢)، (نۆی تشرینی یەکەم ١٩٤٣)، (یەکی کانونی یەکەم ١٩٤٢-کانونی یەکەم ١٩٤٤)، دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی ئەعیان (٣٠ حوزەیران ١٩٤٧)، بە جێگری دووەمی سەرەك ئەنجومەنەکە هەڵدەبژێردرێ (یەکی کانونی یەکەم ١٩٤٧)، ساڵ لەدوای ساڵ هەڵدەبژێردرێتەوە، هەتا پایانی ژیانی لە ١٠ کانونی دووەمی ١٩٥٥.

ئەحمەد کەرکوکلی

ئەحمەد کەرکوکی ناسراو بە ئەحمەد ئاغای کەرکوکلی زادە، لە بازرگانەکانی بەغدایە، دەچێتەوە سەر خێزانێکی بەناوبانگی کورد، لە ساڵی ١٨٨١ هاتۆتە دنیا، هەر لە زوویەکەوە خەریکی بازرگانی دەبێ، لە شوباتی ١٩٣٧ بە نوێنەری کەرکوك هەڵدەبژێردرێ، سەر لەنوێ لە کانونی یەکەم ١٩٣٧ هەڵدەبژێردرێتەوە، شوێن و پایەیەکی بەرزی لە ناو کۆڕ و مەجلیسی بازرگان و کۆمەڵایەتیەکاندا هەبوو، تەحسین عەلی نامەیەکی سەیرو سەمەری کە ئەحمەد ئاغا لە هەندێ گەشت و سەفەرەکانیدا بۆی ناردبوو، لای خۆی هەڵی گرتبوو، نامەکە خۆی لە خۆیدا هەڕەمەیەکی تێکەڵاو بە شێوازی ڕێزمانیو ڕەشۆکی عەرەبی و کوردی و فارسی بوو، ناوی لێ ناوە (پینەو پەڕۆی ئەحمەد ئاغا)!! تەحسین عەلی بۆخۆشی بە پیاوێکی مەشرەب خۆش و نوکتە بێژ ناسرا بوو. وەکو نمونەیەك لە ئەدەبی ڕازاوە بۆ گوێ گرانی دەخوێندەوە!! ئەحمەد ئاغا لە ٢٥ حوزەیران ١٩٧١ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

میرزا فەرەج شەریف زادە

لە پیاوانی کارو بازرگانیەتی دا میرزا فەرەج حاجی شەریف لە ساڵی ١٨٨١ هاتۆتە دنیا، لەسەر دەستی مامۆستایانی تایبەتی دەخوێنی، پاشان وەك ئەندامانی خێزانەکەی ئاسا خۆی بەکاروباری بازرگانیەوە خەریك کردووە. لەسەردەمی عوسمانیدا هەڵدەبژێردرێ بە ئەندامی ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی لیوای سلێمانی . دوای جەنگە مەزنەکە دەگوازرێتەوە بۆ بەغدا (١٩٢١)، لەوێش هەر خەریکی بازرگانی دەبێ. دەبێتە نوێنەری شارەکەی لە ئەنجومەنی دامەزراندا (المجلس التاسیس ١٩٢٤). دوای ئەوە لە پەرلەمان (١٩٢٥–١٩٢٨) کارمەند دەبێ لە ژووری بازرگانی بەغداو کۆمەڵانی خێرخوازو ڕۆشنبیریدا، وەك کۆمەڵەی فرۆکەوانی عێراق و هیتر.

جارێکی تر لە کانونی یەکەمی ١٩٣٧ بەنوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێتەوە. گەشت و گوزاری بۆ تورکیا و ولاّتانی عەرەبی کردووە، زمانی عەرەبی، کوردی، تورکی و فارسی باش زانیوە. لە ١٢ تشرینی دووەم ١٩٥٣ جیهان بەجێ دێڵێ.

سەبیح نەشئەت

ئەحمەد سەبیح نەشئەت کوڕی بەکر ئەربیلی ساڵی ١٨٨٢ لە سەماوە لەدایك بووە، لە کاتێکا نەشئەت ئەفەندی باوکی لەوێ قایمقام دەبێ، بنچینەی بنەماڵەکەی لە هەولێرە،بەکر کوڕی مەحمودی باپیری لە کاتی خۆیدا هەوار دەگوێزێتەوە لە بەغدا نیشتەجێ دەبێ، ساڵی ١٨٧٩ ئەندامی ئەنجومەنی شارەوانی بووە، سەبیح نەشئەت لە بەغدا خوێندویەتی، ڕوو دەکاتە ئاستانە، لە خوێندنگای سوپایی بە ملازم دەردەچێ (١٩٠٠)، دەچێتە قوتابخانەی ئەرکانی جەنگ، لە ١٩٠٣ بە ڕەئیس روکن دەرچووە، لەو بوارەشدا دەورەی سوپایی لە ئەڵمانیاو فەرەنسا دەبینی، بەئەفسەر دەکەوێتە پاڵ سوپای شەشەمی تورکی لە بەغدا، پاشان بە ئەندازیار لە ئەملاکی سنیە لە عەمارە دەست بەکار دەبێ. کچی لیوا یوسف پاشا سەرکردەی تورکی و جێکاری والی بەغدای هێناوە، کە دەستوری عوسمانی ڕاگەیەندرا دەگەڕێتەوە ئەستەنبوڵ، دوایی دەیکەنە بەڕێوەبەری قوتابخانەی دەرەك (جندرمە) لە ئەزمیر، بۆ پایەی مقدم بالاّ دەکرێ، دەکەوێتە گەڵ تیپی بیست و نۆیەم، بەلاّم دوای ئەوە دیسان دەچێتەوە ئاستانە، کەساڵی ١٩١٢ جەنگی بولقان بەرپا دەبێ دەچێتە کۆڕی جەنگەوە، پاشان دەیکەن بە ئەندامی لیژنەی دیاریکردنی سنوری تورکی و ئێرانی (١٩١٣)، پاشان سەرکردایەتی دەرەکی لە بەیروت پێ دەسپێرن، ساڵی ١٩١٤ ئاگری شەڕی گەورە هەڵگیرسا دەبێتە سەرکردەی تیپی (ناسرە)، دوایی دەگوازرێتەوە بە ئەفسەر ڕوکن لە دەست و پێوەندی جەمال پاشا سەرکردەی فەیلەقی چوارەم لە سوریا و لوبنان و فەلەستیندا، پاش ئەوە لە مەدینەی منەوەرە دەبێتە سەرەك ئەرکان حەرب لە سوپای تورکی بەسەرکردایەتی فەخری پاشا، ئینجا پشکنێنەری ئازوقەی

سوپایی لە ئەستەنبۆڵ دا، لە ١٤ ئەیلول ١٩١٨ لە پایەی مقدمدا تەقاعود دەکرێ. دەکەوێتە کاری بازرگانیەوە، بۆ ئەم مەبەستەش دەچێتە بەرلین و پاریس، بەڵام سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەست نەهێناوە، دەگەڕێتەوە بەغدا، لە یەکی نیسان ١٩٢٢ لە ئاڵوگۆڕی وەزارەتی دووەمینی نەقیب دا دەبێتە وەزیری مواسەلات و ئەشغال، لە وەزارەتی سێیەمینی نەقیب دا هەمان وەزارەتی پێدراوە (٣٠ ئەیلول ١٩٢٢-١٧ تشرینی دووەم ١٩٢٢)، دوای ئەوە دەبێتە سەرەك شارەوانی بەغدا (١٣ شوبات ١٩٢٣)، بریکاری موتەسەریفی بەغدا (٥ ئەیلول ١٩٢٣)، پاشان لە کابینەی وەزارەتی یەکەمی جەعفەر عەسکەری بەوەزیرایەتی مواسەلات و ئەشغال بەشدار دەبێ (٢٢ تشرینی دووەم ١٩٢٣-٣ئاب ١٩٢٤)، بەنوێنەری هەولێر لە ئەنجومەنی دامەزراندنا هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٤)، دەبێتە نوێنەری عێراق لە کۆنگرەی (محەمەرە) بۆ دیاریکردنی سنوری عێراق نەجد (مایس ١٩٢٢)، هەروەها لە کۆنگرەی (عەقیر). دوو پرۆتۆکۆڵی بۆ ڕێکخستنی کاروباری عەشیرەتەکان لەگەڵ نەجد دانا، دەبێتە نوێنەری عێراق لە کۆنگرەی کوێتدا کە لە کانونی یەکەم ١٩٢٣ لەبەینی عێراق و نەجد و حیجازو شەرقی ئوردن بەسترا، ئەوەش بۆ مەبەستی پەیوەندی دۆستایەتی نێوان ئەو وڵاتانە بوو، پایەی عەقیدی لە سوپای عێراقی پێ دەدرێت، بەڵام هەربەناو تا ساڵی ١٩٢٥ تێیدا دەمێنێتەوە، پسپۆڕی عێراق بووە لەمەسەلەی موسڵدا (١٩٢٥). بەنوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٥-١٩٢٧)، بە وەزیرایەتی بەرگری بەشداری لە وەزارەتی دووەمی سەعدون دەکات (٢٦ حوزەیران ١٩٢٥) و بریکاری وەزارەتی مواسەلات و ئەشغال (٢٥ تەموز ١٩٢٥)، ئینجا وەزیری دارایی (٢٤ تشرینی دووەم ١٩٢٥-٢١ تشرینی دووەم ١٩٢٦)، پاشان دەبێتە نوێنەری حکومەت لە کۆمپانیای نەفتی تورکی دا (٢ ئاب ١٩٢٧)، دوایی دەبێتە نوێنەری سیاسی عێراق لەتورکیادا (٢٦ کانونی یەکەم ١٩٢٧)، لە ١٨ کانونی دووەم ١٩٢٨ لە پایەکەی دەست بەکار دەبێ لە ئەنقەرە. پلەوپایەی بۆ وەزیر مفەوەز بەرزدەکرێتەوە (١٢ ئەیلول ١٩٢٨).

وەزیرێکی زرنگ و مەشرەب خۆشی نوکتە بێژ و دەم بە پێکەنین بووە، لە ساڵەکانی دوایی دا پەیوەندیەکی دۆستایەتی بە تینی لەگەڵ مستەفا کەمال

(ئـەتاتورك) پـەیدا کردبـوو.ڕوفـائیل بطـی دەڵـێ: دوای ئـەوەی ئامـاژە بـۆ زیرەکیوبەهرەمەندیەتی سیاسی و بیر تیژی و بەهۆی نوکتەو گاڵتە پڕ ئامێزەکانی توانی سەرکەوتن بەسەر گیروگرفتی وتووێژی کۆنگرەی محەمەرە و عەقیر و کوێت دا بەدەست بینی. توانی خۆشی و نیاز پاکی بخاتە دڵی هەموویانەوە.دەڵێ: ئـەوەی کاری کردبووە سەر کۆنگرەی کوێت پارچەزەویـەك بـوو لـە نێـوان عـێراق و نـەجد، هەردوولا ڕێك کەوتن کەبیکەنە ناوچەیەکی بێ لایەن، بەڵام لەناولێنانەکەیدا سەریان سوڕ مابوو، سەبیح پێشنیاری کردووە کەناو بنـدرێ بـە (پـاقلاوە) چونکـە هـەر بـە پاقلاوە دەچێ، گەشبینی لەناوەکەشیدا وای بۆ لێکدەدانەوە کەوا شیرینی ببێتە ڕەمزو نیشانەی خۆشەویستی و دۆستایەتی هەردوو هەرێمی عەرەبی دراوسێ.

لە زانیاریەکانی سوپایی دا شارەزا بوو، ڕۆشنبیریەکی بەرفراوان و خوێندنەوەی گەلێ زۆر بووە. لە ١٩ تەموز ١٩٢٩ لە ئەستەنبۆڵ مەرگ جیهانی پێ بەجێ دێڵێ.

مەعروف عەلی ئەسغەر جیاوك

مەعروف کوڕی عەلی ئەسغەر جیاوك، باوکی ئیمام و مودەڕیسی سوپا بووە، بـەڵام مـەولود سـەعدی (بدیـع الزمـان)ی باپـیری لـە سـەردەمی خۆیـدا لـە زانـا بەناوبانگەکانی شەرع بووە لە کوردستانی باشوردا، دەچێتەوە سەر عەشیرەتی باڵەك کە نیشتەجێی ناوچەی ڕەواندوزی سەر بە هەولێرە، لە ساڵی ١٨٨٤ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، ساڵی ١٩١٢ بڕوانامەی دواناوەندی بە دەست هێناوە، چەند فەرمانبەریەتێکی جیاجیای بینیوە، پاشان دەچێتە خوێندنگـای حقـوق لـە ئاسـتانە، بڕوانامەکـەی لێ وەردەگرێ، کە دەستور ڕاگەیەندرا کەوتەگەڵ حیزبی ئەحرار بە سەرۆکایەتی ئەمیر سەباحەدین، دەستی کردووە بە نووسینی وتار لە ڕۆژنامەکانی ئەستەنبۆڵ دا. لـە کاتی ڕوودانی بزوتنەوە کۆنە پەرستیەکەدا لە ١٣ نیسانی ١٩٠٩ ناچار دەبێ کە ماوەیەك خۆی بشارێتەوە، پاشان دەگەڕێتەوە بەغدا، ڕۆژنامەیەکی بەناوی (حقوق) دەرچواندوە(١٩١٢). دەیکەنە یاریدەدەری بەڕێوەبەری خانەی مامۆستایان لە بەسرە (١٩١٣)، کە جەنگە مەزنەکـە بـەرپا دەبـێ دەچێتـە کـۆڕی شـەڕەکەوە، ئینگلیزەکـان

بەدیلی دەیگرن بەبەندیەتی دەینێرنە(برمە)، لە ساڵی ١٩١٤ هەتا ساڵی ١٩١٩ لەوێ دەمێنێتەوە، پاشان دێتەوە بەغدا بەشداری لە بزوتنەوەی نیشتیمانی دا دەکات، خەریکی کاری پارێزەرایەتی دەبێ، دەیکەنە حاکم لە دادگاکانی کەرکوك (١٩٢٣)، بۆ حاکمی بەدائەی هەولێر دەگوازرێتەوە (١٩٢٤)، ئینجا حاکمی سولحی دیوانیە (١٩٢٥)، دوایی لەحەی (١٩٢٦) و موسەییەب (١٩٢٧)، لە ساڵی ١٩٢٨ بەنوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ، دەبێتە جێگری یەکەمی سەرەك پەرلەمان (٩ حوزەیران ١٩٢٨) دەیگەڕێننەوە، بە حاکمی (مونفرید)ی کەربەلا (١٩٣١)، دوایی حاکمی (بەدائەی) کەرکوك (١٩٣٣)، پاشان جێگری یەکەمی سەرەك مەحکەمەکە(١٩٣٤)، دەگوازرێتەوە بە پشکنێنەری دادوەری (١٩٣٦)، دوایی جێگری سەرەك مەحکەمەی بەدائەی حلە (١٩٣٦)، جا پشکنێنەری دادوەری پاشان داواکاری گشتی ١٩٣٨، بە (مودون قانون)ی دەگوازرێتەوە (١٩٤١)، دوایی ئەندام لە مەحکەمەی تەمیز (١٩٢٤)، پاشان پارێزگاری سلێمانی (١٩٤٤).

لە ئازاری ١٩٤٦ تەقاعود دەکرێ، لە ئابی ١٩٤٦ دەیگەڕێننەوە بۆ فەرمانی بەڕێوەبەری گشتی ئینحیساری توتن، لە کانونی دووەمی ١٩٤٧ واز لە خزمەت گوزاری دێنێ، لە ٢١ کانونی دووەمی ١٩٥٨ جیهان بەجێ دێڵێ. لە هەولێر بەخاك دەسپێردرێ. وتارەکانی کە لە ڕۆژنامەکاندا نووسیبوی لە کتێبێك دا لە ژێر ناوی (القضیة الکردیە) بلاْوکرایەوە (١٩٢٥). هەڵوێستی توندی لە ئەنجومەنی نوێنەراندا نواندووە (١٩٢٨-١٩٣٠)، لە کۆبونەوەی پێش خۆکوشتنی عەبدولموحسین سەعدونی سەرەك وەزیران مەعروف جیاوك هێرشێکی سەخت و بەتینی هێناوەتە سەری وپێدەڵێ: ئێوە مەبەستانە شۆڕش لە ولاْتەدا بەرپا بێ. مەعروف جیاوك کتێبی لەسەر ڕێنووسی کوردی داناوە (١٩٣٠)، و(ماساە بارزان المظلومة) (١٩٥٤)، لەبەرهەمەکانی تری (نیابتی) (١٩٣٨)، لەگەڵ پەندی پێشینان بە زمانی کوردی.

سدیق مەزهەر مستەفا

سدیق مەزهەر کوڕی مستەفا لە بنەماڵەی بنزرت ڵی زادەیە، بنچینەی خانەوادەی لەسەردارانی هۆزی ئاکۆی کوردی دانیشتوانی ڕانیەی سەر بەلیوای هەولێرە. ساڵی ١٨٨٢ لە کەرکوك هاتۆتە دنیا ،قوتابخانەی دواناوەندی لە بەغدا تەواو دەکا، پاشان ڕووی کردۆتە ئاستانە، دەچێتە خوێندنگای حقوق(١٩٠١)، لە ساڵی ١٩٠٥ لێی دەرچووە، لەسەردەمی تورکەکاندا لە عێراق فەرمانەکانی حقوقی بینیوە، لە قوتابخانەی پۆلیس دەبێتە مودەریسی یاسا، دوایی بەڕێوەبەرایەتیەکەی، پاشان جێکاری سەرەك شارەوانی بەغدا، ئینجا حاکم لە دادگای ئیستیئناف، لە تشرینی دووەمی ١٩١٨ بۆتە یاریدەدەری حاکمی سوڵح لە موسڵ، دوایی حاکمی (منفرید) لە سلێمانی و لە هەولێر جا حاکمی سوڵحی نەجەف (١٩٢٥)، پاشان حاکمی جەزای بەسرە، دوایی حاکمی منفرید لە کەرکوك، و سەرۆك عەدلیەی ناوچەکە، لە تشرینی دووەم ١٩٣١ دەبێتە جێگری سەرۆك مەحکەمەی بەدائەی موسڵ، پاشان بووە ئەندام لە مەحکەمەی تەمیز (تشرینی دووەم ١٩٣٤)، دوایی دەبێتە (مدون قانونی) هەتا تەمموزی ١٩٤٠، دەیگەڕێننەوە بۆ سەرۆکایەتی مەحکەمەی بەدائەی کەرکوك (نیسان ١٩٤٢). ئیتر لە فەرمان دەست بەردار دەبێ. بە نوێنەری ڕانیە هەڵدەبژێردرێ (ئازار ١٩٤٧-شوبات ١٩٤٨). دەبێتە جێگری دووەمی سەرەك پەرلەمان بەلاَم لە ١٣ نیسانی هەمان ساڵدا وازدەهێنێ. دوای ساڵی ١٩٧٤ کۆچی دوایی دەکات.

محەمەد حەبیب تاڵەبانی

شێخ محەمەد حەبیب کوڕی شێخ عەلی کوڕی عەبدول ڕەحمان کوڕی ئەحمەد تاڵەبانی‌یە، بنچینەی بنەماڵەکەی لە گوندی تاڵەبان نزیك شارۆچکەی چەمچەماڵە، سەرۆکایەتی ئاینی و شێخایەتی سۆفیەتی یان لەسەر ڕێبازی قادری هەبووە، شێخ عەلی کوڕی شێخ عەبدولڕەحمانی باوکی لە زانا ناودارەکانی ئاینی و شێخانی ڕێبازی قادری بووە، لە ساڵی ١٩١٢ لە کەرکوك کۆچی دوایی کردووە.

محەمەد حەبیب ساڵی ١٨٨٤ لە کەرکوك هاتۆتە جیهان. زانیاری‌یەکانی ئاینی و زمانی عەرەبی دەخوێنی، لە تەموزی ١٩٢٠ بووەتە مودیر ناحیەی قەرە حەسەن، بە

نوێنـەری کـەرکوك بـۆ ئەنجومـەنی دامــەزراندن هــەڵدەبژێردرێ (١٩٢٤)، پاشـان بـە نوێنەری ئەو شارە بۆ پەرلەمان هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٥)، کە دەورەی پەرلەمان کۆتایی دێت بە قازی شەرعی کەرکوك دادەمەزرێ(کانونی یەکەم ١٩٢٨)، دووبارە لە تشرینی دووەمی ١٩٣٠ و شوباتی ١٩٣٣ بە نوێنەری پارێزگای کەرکوك هەڵدەبژێردرێ. لـە کانونی دووەمی ١٩٣٤ دەیکەنە سەرەك شارەوانی کەرکوك، پـازدە سـاڵ لـە پایـەی دەمێنێتـەوە، لـە تـەموزی ١٩٤٩ واز لـە خزمـەت دەهێنـێ. شـێخێکی مەشـرەب خـۆش ونوکتە شیرین و بیر ئازادو دوور لە توندڕەوی بووە.

لە ئەیلولی ساڵی ١٩٥٩ لە بەغدا جیهان بەجێ دێڵێ.

فایق تاڵەبانی

فایق شێخ ڕەئووف تاڵەبانی دەچێتەوە سەر بنەماڵەیەکی ناسراوی کەرکوك. لە ساڵانی ١٩٣٥ و ١٩٣٩ بە نوێنـەری کـەرکوك هـەڵدەبژێردرێ،لـە ئـابی ١٩٥٦ کۆچـی دوایـی دەکـات،ئـەو فایقـە کـوڕی محەمـەد ڕەئـوف کـوڕی عـەلی تاڵەبانیـە. لـە پیـاوە ناسراوەکانی تری ئەو بنەماڵەیە شێخ عەبدولوەهاب کوڕی شێخ مەجید کوڕی عـەزیز تاڵەبانیە.

لـە کـانونی یەکـەمی ١٩٣٧ وتشـرینی یەکـەم ١٩٤٣ لەگــەڵ حوزەیرانــی ١٩٤٨ بەنوێنەری کەرکوك هەڵدەبژێردرێ.

خدر ئەحمەد دزەیی

خدر بەگ کوڕی ئەحمەد پاشا سەرۆکی عەشیرەتەکانی کوردی دزەیی‌یە(٥) کە لە خـوار ناحیـەی قوشتـەپەو هـەموو ناوچەکانی قـەزای مـەخمور لـە پارێزگـای هـەولێرن. ئەحمەد پاشا لە بنەماڵەی حوسێن ئاغای بەناوبانگە کە پایەی پاشایەتی لە دەوڵـەتی عوسمـانی لەسـەردەمی والی بـەغدا تەقیـەدین پاشـا پێـی دراوە، لـە ئـەیلولی ١٩٢٠ ئـاژاوەی لـە ڕووی کاربەدەسـتانی بەریتانی لەگـەڵ حـاجی پیرداود ئـاغـای دزەیـی لـە

هەندێ ناوچەی هەولێر بەرپا کرد، بەڵام مەلا ئەفەندی بەلایەنگری ئینگلیزەکان وەستا.

خدر ئەحمەد لە شوباتی ١٩٣٧ بە نوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ، سەرلەنوێ لە کانونی یەکەم ١٩٣٧، تشرینی یەکەم ١٩٤٣، ئازاری ١٩٤٧، حوزەیران ١٩٤٨، کانونی دووەمی ١٩٥٣، ئەیلول ١٩٥٤ و ئایاری ١٩٥٨ هەتا شۆڕشی ١٩٥٨ هەڵدەبژێردرێتەوە.

خدر ئەحمەد ساڵی ١٨٨٢ هاتۆتە دنیا، لە ئازایەتیو سوار چاکی و ڕاست گۆیی و بەهرەی نیشان شکێنی و ڕاووشکار دا نمونەیەك بوو لەسەردارانی کوردی دێرین، ئێستاش ئەگەر چی تەمەنی خۆی لە نەوەد ساڵ داوە لەگەڵ ئەوەشا تەندروستی و چوستی و چالاکی خۆی پاراستووە، پاش ساڵی ١٩٧٥[٦] لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

داود حەیدەری

داود پاشای حەیدەری، ئەو داود وەهبیە کوڕی ئیبراهیم (شێخی ئیسلام) کوڕی عاسم حەیدەرییە. ساڵی ١٨٨٦ لە هەولێر هاتووەتە دنیا. قوتابخانەی دواناوەندی لە موسڵ تەواو کردووە، دوای ئەوە ڕوو دەکاتە ئەستەنبوڵ (١٩٠٤)،دەچێتە خوێندنگای حقوق بڕوانامەکەی لە ١٩٠٨ لێ وەردەگرێت، لەهەمان کاتیشدا فەرمانبەر بووە لە وەزارەتی مەعاریفی تورکی (شوبات ١٩٠٤)، دوایی وەکیلی دەعاوی (حوزەیران ١٩٠٨–ئەیلول ١٩٠٩)، پاشان خەریکی پارێزەری دەبێ، کە جەنگی مەزن بەرپا دەبێ لە تەك سوپای تورکیدا دەچێتە کوڕی جەنگەوە. لە ساڵی ١٩٢١ دێتە بەغدا، بە پشکنێنەری دادوەری دادەمەزرێ (١٩٢٢)، لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٢ بۆتە ئەمینداری شانشین (بلاط الملکی). بە نوێنەری هەولێر بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵبژێردراوە (١٩٢٤)، دەکرێ بە جێگری سەرۆکەکە (١٩٢٤)، لە ئاکامی هەڵوەشانی ئەنجومەنەکەدا بە ئەمینداریەتی بیلاط دەگەڕێتەوە (٧ ئاب ١٩٢٤)، بەنوێنەری هەولێر بۆ پەرلەمان هەڵدەبژێردرێ (تەموز١٩٢٥)، بە جێگری دووەمی سەرەك

پەرلەمان (١٩٢٦)، سەر لەنوێ لە ١٩٢٧ هەڵدەبژێردرێتەوە، پاشان لە ئایاری ١٩٢٨ دەبێتە جێگری یەکەمی سەرۆکی ئەنجومەنەکە، دەبێتە وەزیری داد لە وەزارەتی سێیەمی سەعدون دا (٤ حوزەیران ١٩٢٨-٢٨ نیسان ١٩٢٩). لەوەزارەتی ئایندەی تۆفیق سوێدی بە وەزیرایەتی داد بەردەوام دەبێ (٢٨ نیسان ١٩٢٩-١٩ ئەیلول ١٩٢٩). هەڵبژاردنەکەی بە نوێنەرایەتی هەولێر لە ساڵانی ١٩٢٨، ١٩٣٠، ١٩٣٣ هەتا ئەیلولی ١٩٣٤ نوێ دەکرێتەوە. دوای ئەوە بەکاری پارێزەری و ڕاوێژکاری یاسایی لە کۆمپانیاکەی نشونمای نەوتی بەریتانی هەڵدەستێ. لە کاتی بزوتنەوەکەی ڕەشید عالی گەیلانی داود حەیدەری بەرەو عەمان و قودس دەڕوات، لەگەڵ ئەمیر عەبدولئیلا دەگەڕێتەوە بەغدا. لەسەر ئەنجامی ئەوەدا دەیکەنە وەزیری مفەوەزی عێراق لە تەهران (حوزەیران ١٩٤٦)، دوایی وەزیری داد (٩ شوبات ١٩٤٢-٢٣حوزەیران١٩٤٣). بە نوێنەری سلێمانیهەڵدەبژێردرێ (نیسان ١٩٤٢)، پاش ئەوە بەوەزیر مفەوەزی عێراق لە لەندەن دادەمەزرێ (تشرینی یەکەم١٩٤٣)، دوو ساڵ لە پایتەختی بەریتانی بەسەردەبا. دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومەنی (ئەعیان-١٩٤٥-٥ ئازار ١٩٤٩).

کاتێ واز لە ڕاوێژکاری کۆمپانیاکانی نەوت دێنێ بە جێگری دووەمی سەرەك ئەنجومەنی ئەعیان هەڵدەبژێردرێ (١٧ ئازار ١٩٤٧)، بەڵام لە سێی نیسانی ١٩٤٧ خۆی لە ئەرکەکە دەست بەردار دەکا. لە وەزارەتی سید محەمەد سەدر دەیکەنە وەزیری بێ وەزارەت (٢٩ کانونی دووەم ١٩٤٨)، پاشان وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی پێ دەسپێرن (٤ئازار ١٩٤٨-٢٥حوزەیران ١٩٤٨). ساڵی ١٩٥٨ عێراق بەجێ دێڵێ و ژیانی لە هاتوچوونی نێوان تورکیاو سویسراو فەرەنسا بەسەر بردووە،تا لە ٢٠ تشرینی دووەم ١٩٦٥ لە ئەستەنبۆڵ جیهان بەجێ دێڵێ.

ئەمیر عەبدوڵڵا ئەمیری ڕۆژهەڵاتی ئوردن پایەی پاشایەتی پێ بەخشیوە (کانونی یەکەم ١٩٣٣). داود حەیدەری گوتی: ساسۆن حسقێل وەزیری دارایی ڕەحمەتی خوای لێبێ خێرێکی زۆرم لێ دی کە پێی داگرت لەسەر ئەوەی کە دەبێ بەرهەم و دەستکەوتی نەوت لەسەر بنەماو ئەساسی زێڕ بدرێت، کە بەڕاوێژکاری کۆمپانیای

نشونمای نەوتی بەریتانی دامەزرا هەمان مەرجم لە بارەی موچەکەوە دانا، سودێکی زۆرم لێ بینی، دوای ئەوە بەریتانیا لەسەر دەستوری زێڕ هاتە دەرو نرخی پاوەندی ئیستەرلینی دابەزی.

داود حەیدەری لە پاش کۆتایی جەنگی جیهانیدا لە ساڵی ١٩٤٥ لەگەڵ ئەمیر عەبدولئیلای وەسی لەسەر عەرش بەسەردانە ڕەسمیەکەی بۆ وڵاتە یەکگرتوەکان دەچێت. لەو گەشتەشیدا سندرسن دکتۆری تایبەتی ئەمیر لەگەڵ یان دەبێ لە کتێبەکەیدا (دە هەزار شەو و شەوگار) باسی حەیدەری دەکا دەڵێ: حەیدەری کە دەچووە سەردانی کۆڕی جەنگی پێشو خۆی زۆر لە ئەڵغام دەپارێزێ، جا لەکاتی گەڕانەوەیاندا لە ڕێگای ئیتالیاوە سواری باریجەیەك دەبن لە کەنداوی ناپۆلی داود پاشا نەیتوانی ترس و پەشۆکاوی خۆی لە ئەڵغامی چاندراوی ناو دەریا بشارێتەوە، ئەمیر بە گاڵتەوە پێی دەڵێ: مردنی حەیدەری بە خنکاوی کارەساتێکی نیشتیمانیە، وای پێشنیار کرد کە شەو و ڕۆژ پشتێنی دەرباز بوون ببەستێ، حەیدەری شەرمی دەکرد بە ڕۆژ پەیڕەوی ئەو ئامۆژگاریە بکا، بەڵام بەشەو کاتی نوستن کاری پێ دەکرد. لە پایزی ١٩٥٧ لە جنێڤ توشی داود حەیدەری بووم، بە شانازی و خۆشیەکەوە پێی ڕاگەیاندم کە ئەو ناوبژی لە خوازبێنی ئەمیرە فازلە بۆ مەلیك فەیسەلی دووەم کردووە، کەچی ئەو دەستگیرانیەی ئەو تێیدا گەش بین بو بە کارەساتێکی شاهانە کۆتایی پێ هات. یەك لە گۆڤارە گەورەکانی ئەوسای فەرەنسی دەنگ و باسی خوازبێنی و وێنەی هەردوو دەستگیرانەکەشی لە ژێر ناوی (شادومانی پاشایەتی لەسەر بورکانە) بڵاوکردەوە.

ساڵح زەکی ساحێبقران زادە

سالح زەکی کوڕی حوسێن بەگ کوڕی داود بەگ کوڕی مەحمود بەگە، لە بنەماڵەی ناسراوی ساحێبقڕانە، لە شەشی مارتی ١٨٨٦ لە شارۆچکەی هەڵەبجە هاتۆتە دنیاوە، کە دایکی دەمرێ کۆرپەیەکی ساوا دەبێ‌و باوکیشی بەدوای ئەودا کۆچی دوایی دەکات. عوسمان بەگی مامی دەیگرێتە خۆی، لە سلێمانی و بەغدا

دەخوێنێ، پاشان لە ۱۹۰۲ ڕوودەکاتە ئاستانە، دەچێتە خوێندنگای جەنگی بەملازم دەردەچێ (۱۹۰٦)، بۆ ساڵی ئایندە دەکەوێتە گەڵ فەیلەقی شەشەم لە عێراق دا. بەشداری لە جەنگە مەزنەکەدا دەکا، لەشەڕی شعێبە بریندار دەبێ. دوای ئەوە بۆ پایەی مقدم باڵا دەکرێ، ساڵی ۱۹۲۱ واز لە خزمەتگوزاری سوپای تورکی دێنێ دەگەڕێتەوە عێراق، دەیکەنە قایمقامی ئاکرێ (ئازار ۱۹۲۲)، دوایی تێکچوونی شۆڕش گۆڤاری (دیاری کوردستان) بە زمانی عەرەبی و کوردی و تورکی لە بەغدا دەردەچوێنێ، زۆری پێ ناچێ دەگەڕێتەوە سەر کاری بەڕێوەبەرایەتی، دەبێتە مودیر ناحیەی قزانیە (۱۹۲٦)، ئینجا ناحیەی شەهرەبان دوایی قایمقامی شەهرەبان پاشان عەفەك و چەمچەماڵ. دەگوازرێتەوە بە یاریدەدەری بەڕێوەبەری گشتی ناوخۆ (۱۹۳۰)، دوایی قایمقامی کۆیە (۱۹۳۳)، پاشان هی ئامێدی. دەیکەنە پارێزگاری سلێمانی (یەکی ئایار ۱۹۳٥) دوایی پارێزگای دیالە (تەمموز ۱۹۳٦)، پاشان دەبێتە سەرۆکی تەسویەی مافی زەوی و زار (کانونی یەکەم ۱۹۳٦) ئەو فەرمانەشی لە موسڵ و کەرکوك و کوت بینیوە. دەبێتە پارێزگاری هەولێر (۱۹۳۹)، بەڵام لە ئایاری ۱۹٤۱ تەقاعود دەکرێ. لە کانونی یەکەمی ۱۹٤۲ دەیگەڕێننەوە بە پشکێنەری بەڕێوەبەرایەتی هەتا مەرگ لە ۱۳ کانونی یەکەم ۱۹٤٤ لە بەغدا جیهانی پێ بەجێ دێڵێ[۷].

ئەدەب و شیعری بە کوردی داناوە[۸] بە زمانی عەرەبی و تورکی دەینوسی، زانیاری لە فەڕەنسی و فارسی دا هەبوو.

فەریق ئەمین زەکی سلێمان

ئەمین زەکی کوڕی سلێمان ساڵی ۱۸۸٤ لە بەغدا هاتۆتە جیهان، بنچینەی بنەماڵەکەی لە هەولێرە، ساڵی ۱۹۰٥ لە قوتابخانەی سوپایی لە ئەستەنبوڵ بە پایەی ملازم سانی دەرچووە، وە لە سوپای تورکی خزمەتگوزار دەبێ لە ۷ ئاب ۱۹۲٤ بە پایەی ڕەئیس ئەوەل دەچێتە ناو سوپای عێراق، دەیکەنە ئامیر (انضباط)ی عەسکەری، بۆ پایەی موقەدەم باڵا دەکرێ (۱۹۳۰)، دەبێتە ئامیر کەتیبەی پیادەی

چوارەم، دوایی پایەی عەقید وەردەگرێ (١٩٣٤)، پاش ئەوە دەیکەنە ئامیر مەنتیقەی سوپایی لە فوراتدا. لە حوزەیرانی ١٩٣٦ بۆ پایەی لیوا باڵا دەکرێ، لە هەمان ساڵدا دەیکەنە فەرماندەی تیپی دووەم لە کەرکوك، لە شوباتی ١٩٤٠ بریکاری سەرۆکایەتی ئەرکانی سوپای عێراقیان پێ سپاردووە. لە حوزەیرانی ئەو ساڵەدا دەبێتە (فەریق) لەو ماوەیەی کە ئەو پایەی وەرگرتبوو عەقید سەلاحەدین سەبباغ و عەقیدەکانی تری هاوڕێی - فەهمی سەعید، کامیل شبیب و مەحمود سەلمان دەستیان بەسەر کاروباری سوپادا گرتبوو، خۆیان لە ڕووداوە سیاسیەکان هەڵقورتاندبوو، فەریق ئەمین زەکی هەربەناو سەرۆك بوو، بۆی نەبوو هیچ بڕیارێك و فەرمانێکی سوپایی دەرچوێنێ و ئاراستەی بکا.

محەمەد ساڵح

محەمەد ساڵح لە خانەوادەی محەمەد عەلی بەگ کە لە سەرۆکەکانی پشدەرە، ساڵی ١٩٢٥ بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێ. سەرلە نوێ لە هەشت خولی نوێنەرایەتیەکەدا بێ دابڕان هەتا حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٣ هەڵدەبژێردرێتەوە، دیسان لە نیسانی ١٩٤٤ هەتا تشرینی دووەمی ١٩٤٦ بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێتەوە. دوای ساڵێك کۆچی دوایی دەکا (١٩٤٧).

مەجید خدوری لە کتێبەکەیدا (نظام الحکم في العراق) (١٩٤٦)دا دەڵێ: ئەوە دەگەیەنێ کە تا چ ڕادەیەك گیانی بەردەوام بوون لە خۆهێشتنەوەی ئەنجومەنی نوێنەراندا هەبووە، نزیکەی ٤٧ نوێنەر هەریەکەیان بەشداری لە پێنج دەورەی نوێنەرایەتی و یا زیاتریان کردووە، لە ناو ئەوانەدا محەمەد ساڵح (نائیبی سلێمانی و نوێنەری عەشیرەتەکەی خۆی کە پشدەرە). سەرتاپا بەشداری لە هەموو دەورەکانی نوێنەرایەتی دا کردووە لە ساڵی ١٩٢٥ هەتا ئێستا (مەبەستی ساڵی ١٩٤٦/ وەرگێڕ).

فارس ئاغای محەمەد زێباری

سەرەك هۆزەكانی زێبارە، نیشتەجێ بونیان نێوان ئاكرێ و زێی گەورەیە. فارس ئاغا كوڕی محەمەد ئاغا ساڵی ١٨٨١ هاتۆتە دنیا، لە شوباتی ١٩٣٧ بە نوێنەری لیوای موسڵ هەڵبژێردراوە، پاشان لە كانونی یەكەمی ١٩٣٧ هەتا شوباتی ١٩٣٩ هەڵدەبژێردرێتەوە.

لە شوباتی ١٩٤١ كۆچی دوایی كردووە، دكتۆر عەبدوڵلا فەییاز لە كتێبەكەیدا (الثورة العراقیة الكبری) ساڵی ١٩٢٠ لە خاتوو جرتوود بیل دەگێڕێتەوە دەڵێ: دوای جەنگی یەكەمی مەزن پڕوپاگەندەی توركەكان زیرەكانە لە ناوچەی بارزان و زێباریەكاندا دەگێڕدرا، لە ناكۆكی نێوان فارس و ئاغای زێباری و شێخ ئەحمەدی بارزانی ناوبژییان لە پێكهاتنیاندا دەكرد، بۆ یەكگرتنی تەقەلاكانیان لە ناوچەكەدا..

سەعید دۆسكی

سەعید ئاغا سەرۆكی عەشیرەتی دۆسكی كە بارەگاكەی لە گوندی (گەرماوی) نزیك شاری دهۆكە، لە شوباتی ١٩٣٧ بە نوێنەری موسڵ هەڵبژێردرا، سەر لە نوێ لە تشرینی دووەمی ١٩٤٤ و ئازاری ١٩٤٧ هەڵدەبژێردرێتەوە.

لە ئەیلولی ١٩٤٧ لە ئاكامی ناكۆكی لەگەڵ هۆزەكانی دەوروبەری ناوچەكەی خۆیا لە موسڵ دەكوژرێ.

فەریق حوسێن فەوزی

حوسێن فەوزی لە باوكێكی كورد و دایكێكی عەرەب لە ١٧ی كانونی دووەمی ١٨٨٩ هاتۆتە دنیا، خوێندنی لە قوتابخانەی دواناوەندی سوپایی تەواو كردووە، پاشان دەچێتە خوێندنگای جەنگی لە ئەستەنبوڵ (١٩٠٦)، ساڵی ١٩٠٩ بە ملازم تۆپچی لێی دەرچووە. لە لیوای پێنجەمی تۆپچیەتی لەئەدرنە دادەمەزرێ، لەسەردەمی والی نازم پاشادا دەگوازرێتەوە بەغدا (١٩١٠)، بەشداری لە دامركانەوەی شۆڕشی عەشیرەتەكانی ناوچەی غەڕراف دا كردووە. دوای ئەوە ئەزمونی

قوتابخانەی ئەرکانی داوە، بەشداری لە جەنگی بلقان دەکا. بۆ ملازمی یەکەم بالا دەکرێ (١٩١١)، کە جەنگە مەزنەکە بەرپا دەبێ دەیکەنە پاش بەندی کۆمیتەی ئەرکان لە هێڵی جتالجەو گەلوی بۆسفۆر، پاشان بەرگری لە لێواری دەریای ڕەش دەکا (١٩١٦)، دوای ئەوە ناردیانە بەرلین بەشداری لە دەورەی تۆپ سازی دەکا، پاشان دەگەڕێتەوە بۆ مەڵبەندی مەشق کردن لە ئەستەنبوڵ، لە کۆتایی ١٩١٧ خستیانە گەڵ سوپای تورکی لە عێراقدا، لەوێ دەمێنێتەوە هەتا ئاگر بەست ڕادەگەیەندرێ، کە حوکمی نیشتمانی لە عێراق دادەمەزرێ خزمەتی ڕابردوویان ڕەچاو کردووە، ناجی شەوکەت لەبەسەرهاتی دا دەڵێ: کە لە نیسانی ١٩٤١ دەبێتە وەزیری بەرگری بەپێی ئەوەی ئەمین زەکی ئەفسەر روکن نەبووە، هەرچەندە سەر ڕاست و دڵ سۆز و دەست پاك بووە بەڵام زەعیفەو دەسەلاتی بەسەر ژێر دەستەی خۆیدا ناشکێ، ویستی سەرۆکایەتی ئەرکان دوری دەخاتەوە، بەڵام سەرەك وەزیران ڕەشید عالی گەیلانی بەرهەڵستی لە پایە لادانەکەی کردووە.

پاش بزوتنەوەو هەرای ئایاری ١٩٤١ بۆ ئێران هەڵدێ، لەوێ دەیگرن و بەبەند کراوی دەینێرنە باشوری ئەفریقا، دوای ئەوە گەڕاندیانەوە عێراق. پێنج ساڵیان حکوم دا (ئایار ١٩٤٢)، دوای بەردانی چەندەها ساڵی بە گۆشەگیری و هێمنی بردە سەر هەتا لە دووی شوباتی ١٩٧٢ جیهان بەجێ دێڵێ. مەحمود دوڕە لە کتێبەکەیدا (الحرب العراقية البريطانية (١٩٤١) – (١٩٦٩) باسی دەکا دەڵێ: (فەریق ئەمین زەکی پیاوێکی پاك و قسە خۆش و سەربازێکی پیشەیی بوو، زۆرترین ژیانی سوپایی خۆی لە وەحدەکان و ئۆردوگاکاندا بەسەر بردووە، هەرگیز ئارەزووی سیاسەت مەداری نەبووە، پێ بە پێ بە گوێرەی ساڵان پایەو نیشانەکانی وەرگرتووە، لە کولیەیەکی سوپایی بەرز دەرنەچووە، لەبەر ئەوە ڕۆشنبیریەتی سوپایی و ڕۆشنبیریەتی گشتی لەو چوارچێوەیە دەرنەچووە).

براکەی عەقید حەمدی سلێمان خزمەتی لەهەردوو سوپاکەی تورکی و عێراقی دا کردووە، هەتا بە پایەی (عەقید) واز دەهێنێ، لەحوزەیرانی ١٩٣٩ بە نوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ. لە ساڵی ١٩٥٢ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

مێجەر یوسف ئاشیر سالم کە لە بنچینەدا عێراقیە بۆ ڕۆدیسیا باشوری ئەفریقا ڕەو دەکا، جنسیەی بەریتانی پێ دەدرێ، کە جەنگ بەرپا دەبێ لە سوپای ئینگلیزی دەبێتە ئەفسەر. لە کۆتایی ساڵی ١٩٧٤ لە لەندەن پێك گەیشتین، بۆی باس کردم و گوتی: کە سەرکردەو سیاسیە عێراقییەکان، ئەوانەی پشتگیرییان لە بزوتنەوەکەی ڕەشید عالی کردبوو لە ١٩٤١ دەیاننێرنە ڕۆدیسیا، بە هۆی ئەوەی زمانی عەرەبی دەزانێ دەیکەنە ئامیری گرتووخانەکە، ئاگاداری و خزمەتێکی زۆریان دەکات تا ئەوەی بووەتە جێگای متمانەو بڕوایان، بۆ هەموو کاروبارێکیان هەر ڕوو لەو دەنێن.

بۆ ساڵی داهاتوو بڕیاری گەڕانەوەیان بۆ عێراق دەدرێ، لەوەشا دەبێ تەسلیمی کاربەدەستانی حکومەتی عیراقی بکرێنەوە، هەرچەند عوزریان بۆ دێنێتەوە کەوا خۆی لە بنچینەدا عێراقیەو بۆی ناشێ و جوان نیە پەناهەندە بداتەوە حکومەتەکەیان ناچاریە فەرمانێکی سوپایی داوای لێکراوە دەبێ بەجێی بینێ، بەڵام ئەم عوزر خوازیەی سودی نابێ، بۆی ناسەلمێنن، ئیتر بەسواری کەشتی لەگەڵیان هەتا بەسرە دەچێت و ئەو ئەرکە گران و قورسەی کۆتایی پێ دێت.

جەمیل بابان

جەمیل کوڕی مەجید پاشا کوڕی ئەحمەد پاشا کوڕی خالد پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی سلیمان بەگ لە پیاوانی بنەماڵەی ناسراوی بابانە.

ساڵی ١٩٢٤ بە نوێنەری کەرکوك بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵدەبژێردرێ. پاشان لە شوباتی ١٩٣٣، کانونی یەکەمی ١٩٣٧ و کانونی یەکەم ١٩٤٣ بووەتە نوینەری پارێزگای ناوبراو لە پەرلەمان دا. لە تەمموزی ١٩٤٦ جیهان بەجێدێڵێ.

لیوا خالید مەحمود زەهاوی

خالید کوڕی مەحمود کوڕی موفتی محەمەد فەیزی زەهاویە. لە ٣ تەمموز ١٩٨٩ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، ڕوودەکاتە ئەستەنبۆڵ، لە خوێندنگای جەنگی دەخوێنێ، لە ساڵی ١٩٠٦ بە ئەفسەر دەردەچێ، خزمەت لە سوپای تورکی دا دەکات، لە ٢٤ حوزەیران ١٩٢٤ دەگەڕێتەوە عێراق، بە پایەی ڕەئیس ئەوەل (ڕائید) دەبێتە یاوەری مەلیك فەیسەڵی یەکەم. پاشان لە یەکی حوزەیران ١٩٣٠ بە پایەی عەقید دەبێتە ئامری خوێندنگای سوپایی. ساڵی ١٩٣٣ دەینێرنە ئینگلتەرە،دەچێتە کولیەی ئەرکان و دەورەی گەورە ئەفسەران. لە ساڵی ئایندەدا لە وەزارەتی بەرگریدا دەبێتە مودیری (حەرەکات)، دوایی سەرکردەی هێزی ئاسمانی، پاشان مودیری ئیدارە. لە ئەیلولی ١٩٣٨ بۆ پایەی لیوا باڵا دەکرێ، پاشان لە ئەرکی سوپایی دەست بەردار دەبێ.

دەیکەنە پارێزگاری کوت، پاشان پارێزگاری بەغدا (حوزەیران ١٩٤٠)، لە ١٩٤١ بۆ بەڕێوەبەری گشتی ئاودێری دەگوازرێتەوە، دەیگەڕێننەوە بە پارێزگاری بەغدا (ئایار ١٩٤١)، لە ١٠ کانونی دووەم ١٩٤٣ هەتا ١٩٤٨ دەبێتە وەزیر مفەوەزی عێراق لە کابل. دوای ئەوە دەکەوێتە ژیانی سەرفرازی تایبەتی خۆیەوە، لە نێوان ئەستەنبۆڵ و بەغدا لە هاتووچوندا دەبێ، پاشان بەیەکجاری لە ١٩٦١ لە ئەستەنبۆڵ نیشتەجێ دەبێ. هەر لەوێش لە ساڵی ١٩٨١ جیهان بەجێ دێڵێ.

عەبدووڵلا سلیمان بەیاتی

شێخی بەیات عەبدوڵڵا سلیمان لە ناوچەی توزخورماتو. لە حوزەیرانی ١٩٣٩ و تشرینی یەکەم ١٩٤٣ بە نوێنەری پارێزگای دیالە هەڵدەبژێردرێ. پاشان لە حوزەیرانی ١٩٤٨ و کانونی دووەمی ١٩٥٣ دەبێتە نوێنەری کەرکوك. لە ١٩٥٧ ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکات.

عەبدولحەمید جاف

عەبدولحەمید کوڕی عەبدولمەجید بەگ کوڕی عوسمان پاشای جافە. ساڵی ١٨٨٩ لە هەڵەبجە هاتۆتە دنیا، لەسەر دەستی مامۆستایانی تایبەتی دەخوێنێ. لەسەرئەنجامی داگیرکردنی بەریتانی دەیکەنە یاریدەدەری حاکمی سیاسی، ساڵی ١٩٢٥ دەبێتە قایمقامی هەڵەبجە، دەگوازرێتەوە بۆ قەزای چەمچەماڵ (١٩٣١-١٩٣٣). لە ساڵی ١٩٣٥ بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێ، سەرلەنوێ لە شوباتی ١٩٣٧، ئازاری ١٩٤٧، حوزەیران ١٩٤٨، کانونی دووەم ١٩٥٣ و ئەیلولی ١٩٥٤ هەتا ئازاری ١٩٥٨ هەڵبژێردراوەتەوە.

فەریق بەکر سدقی

فەریق بەکر سدقی (١٨٩٠-١٩٣٧)، پاڵەوانی کودەتای عێراقی لە ٢٩ تشرینی یەکەم ١٩٣٦. ڕاستی بنچینەکەی دەچێتەوە سەر ئەو بنەماڵە عەسکەرەی کە جەعفەر عەسکەری لێ پەیدا بووە. گوایە دەڵێن دەچێتەوە سەر عەبدوڵڵا مەدەنی کەوا لەسەدەی شازدەیەمی زایینیدا لە مەدینەی منەوەرە دەگوازرێتەوە بۆ گوندی (عەسکەر) لەسەر زێی بچوک لە قەزای چەمچەماڵ سەر بە پارێزگای کەرکوك و لێی نیشتە جێ دەبێ.

وایان خستۆتە پاڵی کەوا بەکر سدقی بەنیاز بووە هەموو کوردە لێك دابڕاوەکان لە ڕۆژهەلاّتی ئەنازۆڵ و ڕۆژئاوای ئێران و باکوری عێراق کۆبکاتەوە، لە ژێر سایەو سەرداریەتی ئەودا ببنەیەك، بەلاّم دکتۆر کەمال مەزهەر و ڕۆشنبیرانی تری کورد دەڵێن: بەکر سدقی لایەنگری بزوتنەوەی کوردی نەکردووە بەڵکو لە ڕاستی دا دژی وەستاوە[٩].

تۆفیق وەهبی

وەزیری عێراقی ئەدیب و زانای کورد تۆفیق وەهبی بەگ کوڕی مەعروف کوڕی محەمەدە، باپیری لە دایك ڕا ڕەسول مستی ئەفەندی نازناو بە شێخی گەورەی دانایان، لە پیاوە زانا بەڕێزەکانی سەردەمی خۆی بووە.

تۆفیق وەهبی لەیەکی کانونی دووەمی ١٨٩١ لە سلێمانی هاتۆتە جیهان، منداڵ دەبێ کە باوکی نامێنێ، بەرەو بەغدا دەڕوا. لە قوتابخانەی دواناوەندی سوپایی دەخوێنێ (١٩٠٤)، ئەو خوێندنگایەش سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دایمەزراندوە، لە ساڵی ١٩٠٨ خوێندنی لەوێ تەواو دەکا، دوای ئەوە خۆی دەگەیەنێتە ئەستەنبۆڵ پایتەختی سوڵتان نشین، دەچێتە کولیەی ئەرکان بەلاّم هەتا ساڵی ١٩١٨ بڕوانامەکەی وەرنەگرتووە، بەشداری لە بزوتنەوەکانی باکوری ئەلبانیادا کردووە

(١٩١١)، دەینێرنە تەڕابلوسی غەرب، پاشان لە بولقان جەنگاوە، لە کۆتایی ساڵی ١٩١٤ جەنگی گشتی ڕاگەیەندرا، ڕووداوەکانی شەڕی هەموو بینیوە. ئەفسەری ڕوکن دەبێ لەو تیپە تورکیەی کەوا لە جناق قەلعە (دەردەنێل) شەڕی کردووە، دوای ئەوە لە سەماوە خزمەتگوزار دەبێ، لە کۆتایی ئەیلولی ١٩١٧ ئامادەی شەڕی ڕومادی بووە، کەئەو شارۆچکەیە دەکەوێتە ژێر دەستی سوپای بەریتانی توانیویەتی بۆ "هیت" بکشێتەوە. دەگوازرێتەوە بۆ تیپی پەنجاوسێ لە کۆڕی فەلەستینیدا دەگوازرێتەوە (١٩١٨). پاشان بە پایەی یوزباشی (ڕائید)، واز لە خزمەتگوزاری سوپای تورکی دەهێنێ، لە کۆتاییەکەی ساڵی شەڕە گشتیەکەدا ئەڵمانیا (ویسامی سەلیبی حەدیدی) پێ دەبەخشێ. لە ئابی ١٩١٩ دەگەڕێتەوە عێراق، دەیکەنە قایمقامی قەزای ڕانیە، پاشان دەچێتە ناو سوپای عێراقییەوە کە لە کانونی دووەمی ١٩٢١ دادەمەزرێ، لەبەشی حەرەکات دادەمەزرێ. بەڵام لە ساڵی ١٩٢٢ دەچێتە پاڵ شۆڕشەکەی شێخ مەحمود لە سلێمانی، کە بزوتنەوەکەی دادەمرکێننەوە تۆفیق وەهبی چل و دوو ڕۆژ دەگیرێ، دوای ئەوە دەیگەڕێننەوە سوپا، دەیکەنە ئامیری (دار التدريب العسكري) ١٩٢٣، پاشان لە وەزارەتی بەرگری دا دەبێتە مودیری حەرەکات (تەمموز ١٩٢٥)، ئینجا ئامیری قوتابخانەی سوپایی (ئاب ١٩٢٥)، ساڵی ١٩٢٩ بەوەفد بۆ ماوەی سێ مانگ دەینێرنە ئینگلتەرە دەچێتە دەورەی ئەفسەرانی پێشکەوتو لە شاری شیرنس. ساڵی ١٩٣٠ بۆ پایەی عەقید باڵا دەکرێ، سوپا بەجێ دێڵێ (کانونی دووەم ١٩٣١). دەیکەنە موتەسەریفی لیوای سلێمانی (ی٣٠ نیسان ١٩٣٠)، هەتا ئەیلولی هەمان ساڵ لە پایەکەی دەمێنێتەوە، پاشان بە تاوانی پشێوکردنی باری ئاسایشی دەوڵەت دەگیرێ، کە ئەمەش لە ئاکامی پێشکەش کردنی سکاڵا نامەیەك لە لایەن کوردەکانەوە خواستی ئەوەیان بووە نەتەوە کەمایەتیەکان بپارێزرێ، ئەوەش پێش ئەوەی عێراق لە (عصبة الامم) وەربگیرێ. فەرمانەکانی دەوڵەتی پێ دەدرێتەوە. بەڕێوەبەرایەتی گشتی ئەشغالی پێ دەسپێرن (١٩٣٦). دەگوازرێتەوە بۆ بەڕێوەبەرایەتی گشتی "مەساحە" (یەکی ئازار ١٩٣٨).

له سالی ۱۹٤۱ له فەرمانەکانی میری دەست بەردار دەبی. دەکەویتە کاروباری تایبەتی خۆیەوە. دەبیتە وەزیری دارایی لە وەزارەتی حەمدی پاچەچی دا (٤ حوزەیران ۱۹٤٤ – ۲۳ شوبات ۱۹٤٦)، له تشرینی دووەمی ۱۹٤٤ به نوینەری موسڵ هەلدەبژێردرێ. له وەزارەتی سالح جەبر دەبیته وەزیری پەروەردە (۲۹ ئازار ۱۹٤۷ – ۲۷ کانونی دووەم ۱۹٤۸)، بە نوینەری سلیمانی هەلدەبژێردرێ (۳۱ ئاب ۱۹٤۷)، هەلدەبژێردرێ به ئەندام له کۆڕی زانیاری عیراق لە کاتی دامەزراندنیدا. به جیگری یەکەمی سەرۆکەکەی هەلبژێردراوە (۱۲ کانونی دووەم ۱۹٤۸)، لە شوباتی ۱۹٤۹ وازدەهینێ، دەکرێ بە ئەندامی ئەنجومەنی پیران (۲۷ ئەیلول ۱۹٤۸)، پاشان وەزارەتی کاروباری کۆمەلایەتی لە وەزارەتی سێیەمی تۆفیق سویدی پێ دەسپیردرێ (۵ شوبات ۱۹۵۰ –۱٦ ئەیلول ۱۹۵۰)، بە سەرۆکی ئەنجومەنی بالای زانیاری لە وەزارەتی مەعاریف هەلبژێردراوە (تەمموز ۱۹۵۱)، بەلام دوای مانگیك وازی لی دەهینێ، لای باشتر بووە کەلەئەندامیەتی ئەنجومەنی پیران بمینیتەوە. لە

ساڵی ١٩٥١ بەشداری لە دامەزراندنی حیزبی ئومەی ئیشتراکی بە سەرۆکایەتی ساڵح جەبر دەکا و بەجێگری سەرەك حیزبەکە هەڵدەبژێردرێ، لە کانونی یەکەمی ١٩٥٥ بە جێگری دووەمی سەرەك ئەنجومەنی ئەعیان هەتا ئەیلولی ١٩٥٦ هەڵبژێردراوە. کاتێ ماوەی ئەندامی‌یەتی کۆتایی پێ دێت دووبارە لە ساڵی ١٩٥٧ هەتا شۆڕشی تەموزی ١٩٥٨ ئەندامیەتی ئەنجومەنەکەی پێ دراوەتەوە. پێش بەرپابوونی شۆڕشەکە دەچێتە بەریتانیا لە پایتەختەکەی نیشتەجێ دەبێ، خوی داوەتە لێکۆڵینەوەو دانان لەگەڵ مێجەر ئەدمۆندس ڕاوێژکاری پێشوی وەزارەتی ناوخۆی عێراق کە بەزمان زانێکی کوردی ناسرا بوو، پێکەوە فەرهەنگی کوردی و ئینگلیزییان داناوە، لە ساڵی ١٩٦٦ چاپکراوە. گەلێ جار لە ساڵانی ١٩٧٦-١٩٨٣ لە لەندەن سەردانیم دەکرد، دەمدیت پیرێکی لەسەرخۆ سەرەڕای تەمەن درێژی و بێ تاقەتی هەر خەریکی دانان و نووسین بوو، لەدووا ساڵەکانا بە ئیفلیجی لەسەر جێگا کەوتبوو.

تۆفیق وەهبی دانان و وتار و موحازەراتی بە زمانی عەرەبی، تورکی، کوردی و ئینگلیزی هەیە، لەوانە: (ڕەشاشات - بە تورکی- ١٩١١)، بەلاّم دانانە کوردیەکانی ئەمانەن: ڕێزمانی کوردی ١٩٢٩ و ١٩٥٦ زمانی کوردی بە پیتەکانی لاتینی ١٩٣٣، فەرهەنگی کوردی - عەرەبی ١٩٤٣، فەرهەنگی کوردی - ئینگلیزی لەگەڵ ئەدمۆنس (١٩٦٦)، لە دانانەکانی بە زمانی عەرەبی: (القصد و الأستطراد في اصول معنى بغداد (١٩٥٠)، دروب السياسة. ئالتون کوپری (١٩٥٦)، بهرام گور (١٩٥٧)، اصل اسم کرکوك (١٩٥٨)، اصل تسمية شهرزور (١٩٦١)، سفرة من دربندي بازيان الى (ملە) ی تاسلوجة (١٩٦٥).

کتێب و نامەی بە زمانی ئینگلیزیش داناوە لەوانە: هەڵکۆڵین و نەقشی بەردەکان لە ئەشکەوتی گندۆك (١٩٤٩)، بقايا المثرائية في الحضر و كردستان العراقية اليزيدية، (١٩٦٢) دراسات كردية بەشی یەکەم (١٩٦٨)، هەروەها کتێبی لێکۆڵینەوەی لەسەر ئاین و داستانە کۆنەکانی داناوە، بە تایبەتی هی ئێرانی، لەسەر (صائیبە) و (سۆفیەتی). بایەخی بە کتێب و چەك و شتی نایابی دەگمەن داوە، کتێبخانەکەی ماڵەوەی لە بەغدا پڕ بوو لە چاپەمەنی و دەستنوس و کۆمەڵێك

کەلوپەلی دەگمەن و پەیکەر و پارچەی چەکە کۆنەکان و شتی سەیر. لە ئاکامی دامەزراندنی کۆری زانیاری کورد لە حوزەیرانی ١٩٧١ لە بەغدا (تۆفیق وەهبی) یان تیدا کردوە بە ئەندامی فەخری، ئەویش بریاریدا هەموو دەست نوسەکانی خۆی بۆ کۆر بکاتە دیاری. دوای دەردو نەخۆشیەکی گران لە پینجی کانونی دووەمی ١٩٨٤ لە لەندەن کۆچی دوایی کرد، تەرمەکەیان بردەوە بەغدا لە سلیمانی بە خاك سپیردرا.

بیرو راکانی وتوویـژ لەگەلی دا: لە تۆفیق وەهبی یان پرسی: لە بنچینەدا تۆ پیاویکی عەسکەری بووی چۆن رووتکردە زانست؟ گوتی: حالی منیش وەك حالی ئاشەوانەکەی تۆلیستۆی لیهات، لە کتیبیکی تۆلیستۆدا (فەلسەفەی ژیان) هاتووە: ئاشەوانیك لە دەستکەوتی ئاشەکەی خۆش بەخت و دلنیا دەژیا، رۆژێ ویستی بزانێ چۆن کاری هارین روودەدا، دیتی ئەوا پیچکە گرنیە گرنیەکانی یەك یەك تیك هەلکیشراوە بەردە ئاشەکە دەسورینێ، ماوە بەدوای ئەو هیزەدا بگەرێ کە پیچکەکان دەجولینێ، سەیری کرد ئەو ئاوەیە کە لە تەوقەسەری چیاکە دیتە خوار، پیا هەلگەرا سەرچاوەی ئاوەکە بدۆزیتەوە، کانیەکەی دیتەوە، جا کەوتە تۆژینەوەو پرسیار لەم و لەو، کە زانی سەرچاوەی ئەو ئاوەی کە لە کانیەکە دیتە دەر لە ئاوی باران پیکهاتووە کە دیتە خوارو نغرۆ دەبێ و لە ناخی زەوی پیچ دەخوا دەگویزریتەوەو کۆدەبیتەوە تا لە شوینیك دەردەچێ کانی لی پەیدا دەبی.. جا ما پرسیار بکا لە چۆنیەتی پیکهاتنی باران!!. هەروەها تۆفیق وەهبی گوتی: کە ئامریەتی کولیەی عەسکەریم وەرگرت، وتنەوەی دەرسی فارسیم کەوتە ئەستۆ، سەبارەت بەوەی ئەو زمانە چلیکە (لقیکە) لە زمانی هیندی ئەوروپی یان ئاری کۆنە، ناچار بووم دەست بە لیکۆلینەوەی هەموو ئەو لایەنانە بکەم. کە لە شیوەو تەبیعەتی ئەدەبی کوردی لییان پرسی ووتی: ئەو ئەدەبە کوردیانەی بەجیماون هەمووی هۆنراوەو هەمە چەشنن، هەیە مەلحەمەیە، هەشە داستان و چیرۆکی خۆبەخت کردنی دلدارییە یان وەسفی جەنگ و شەرەکانە و هیتر.. دەریخست کە شاعیرانی دیرین: ئەحمەدی خانی و مەلای جەزیرییە، بەلام لەسەردەمی ئیستادا: حاجی تۆفیق پیرەمیرد و رەمزی مەعروف، گۆران، شیخ سەلام کە وەرگیری چوارینەکەی خەیامە بۆ کوردی، تۆفیق وەهبی لە پیشەوەی

بایــەخدەرانی زمــانی کوردییــە، کەوتوەتــە دیراســەت و تویژینـــەوەی شــێواز و دەستورەکانی، لە لەندەن وتارێکی بۆ رۆژنامەی (التآخي) بەغدای نووسیوە، لە ١٠ی ئازاری ١٩٧٣ بۆی بلاو دەکرێتەوە، ئەوەی تێدا نیشان داوە کە زمانی کوردی بێ توانا یاخود کەم ووشە نیە، بەلام وشەکانی کۆنە لە ئاکامی پێشکەوتنی زانست و هونەر و پیشەسازی پێویست بەجێ نایەنن، وەك حالی عەرەب ئاسا ناچار بوین وشەی بێگانە وەربگرین و لە چوارچێوەی وشەی عەرەبی بیتوێنینەوە و بەکاری بهێنین. تۆفیق وەهبی دەلێ: هەندێ نامیلکەی مەشقی سوپایم وەرگێڕاوەتە سەر کوردی و لە سلێمانی چاپم کرد. بۆ بەکارهێنانی لەسەردەمی حکومەتی شێخ مەحمود، پاشان سالی ١٩٢٤ دەستم بە بلاوکردنەوەی وتار کرد لە گۆڤاری (دیاری کوردستان)ی بەغدا لە ژێر ناوی "چۆن زمانی کوردی بنوسین". وەزارەتی مەعاریف سالی ١٩٢٣ داوای لێکرد ڕێزمانی کوردی دابنێ تا لە قوتابخانەکان بخوێندرێ، کە کەوتە کارکردن دیتی پیتەکانی عەرەبی دەنگ و بزوێنەکانی کوردی بەجێ ناهێنن، لە باسەکەی کۆلیەوە، ڕەمزو نیشانە داهێنان بۆ یەکبوونی دەنگ کە وێنەیان لە پیتەکانی عەرەبیدا نیە، بەلام وەزارەتی مەعاریف کارەکەی پەسند نەکرد، و ڕێزمانی کوردی سالی ١٩٢٩ تەواو کرد، پاشان لە سالی ١٩٣٣ نامەیەکی کوردی بلاوکردەوە لە ژیر ناونیشانی خویندنەوەی نوێ (القراءة الحديث) لە بارەی بەکارهینانی تیپی لاتینی بۆ نوسینی کوردی سالی ١٩٢٤ فەرهەنگیکی کوردی – عەرەبی بلاوکردەوە، کە هەزار تاکە وشەی کوردی پەتی تیدا بوو، سالی ١٩٥٦ دەچیتە بەیروت بۆ سەرپەرشتی دارشتنی تیپە تایبەتی‌یەکان، لە دوو بەشدا بلاوی کردەوە بەشی یەکەم و دووەم لەسەر گرامەری زمانی کوردی بوو.

هاوسەرەکەی: خاتو ئاسیای خیزانی کچی رەزا ریزەلی بازرگانە، خوشکی ماهیرو دکتۆر عەبدول جەبارە، لە پیشەوای راپەرینی ئافرەتانی عیراقە، بەشداری لە کۆمەلەی رۆشنبیرو خیرخوازەکاندا کردووە، سەرۆکایەتی کۆمەلەی مندال پاریز– بەشی ئافرەتان – دەکا. لە کاتی دامەزراندنیدا (ئازار ١٩٤٥)، ئەندامیکی هەمیشەیی بوو لە کۆمەلەی قەلاچۆکردنی نەخۆشی و گیروگرفتەکانی کۆمەلایەتی‌دا،

سەرۆکایەتی یەکێتی ئافرەتان دەکا لە کاتی دامەزراندنیەوە ١٩٤٥ هەتا شۆڕشی ١٤ی تەمموز ١٩٥٨ و گۆڤارەکەشی لە تشرینی دووەمی ١٩٤٩ دەرچواندوە، لە ماوەی سەرۆکایەتی ئەودا یەکێتییەکە داوای یەکسانی مافی ئافرەتانی لەگەڵ پیاودا کردوە کە لە بواری سیاسی و ئابووری و کۆمەلآیەتی مافی هەڵبژاردنی پێ بدرێ و مافی سیاسی خۆی بەکاربێنێ. یەکێتیەکە لە ساڵی ١٩٤٥ هەینییەکی بۆ ئافرەتانی ڕێکخست، کۆمەڵێك لە سیاسەتمەدار و پیاوی یاساناس و ڕۆژنامەگەر و ئەدیبان بەشدارییان تێدا کردو، خاتو ئاسیا سەرۆکایەتی کۆنگرەی ئافرەتانی عەرەبی دەکا کە لە ئازاری ١٩٥٢ لە بەغدا دەبەسترێ، نوێنەرانی میسر و سوریا و لبنان و فەلەستین بەشدارییان تێداکرد، هەروەها ئافرەتانی عێراقی لە چەندین کۆنگرەی عەرەبی و دەوڵەتان لە لوبنان و سوریا و پاکستان دا کردووە.

لە حوزەیرانی ١٩٥٥ کۆنگرەیەك لە هاوینەهەواری حەمدون لە لوبنان بۆ لێکۆڵینەوەی باری ئافرەتان لە ڕۆژهەلآتی ناوەڕاست لە ژێر سایەی نەتەوەیەکگرتووەکاندا بەسترا، ئاسیا خان بەشداری تێدا دەکاو دوانێکی لەسەر لێپرسراوی ئافرەتانی عەرەبدا. دوای شۆڕشی تەموز لەگەڵ هاوسەرەکەی لە لەندەن دەژیا، تا لە ١٩٨٠/١ لەوێ سەردەنێتەوە، تەرمەکەیان هێنایەوە بەغدا لە ئارامگای گەیلانی نێژرا. لەدایك بوونی لە دەوروبەری ساڵی ١٩٠٠ بووە، لە بەغدا لەسەردەمی تورکەکاندا لە قوتابخانەی ڕۆشنبیری کچان خوێندویەتی.

ساڵی ١٩٢٧ بۆتە هاوسەری تۆفیق وەهبی، لە کاتی کۆچکردنیدا لە حوزەیرانی ١٩٨٠ بۆ سەرە خۆشی چوومە سەردانی تۆفیق وەهبی، سامی خوندەی وەڵلاش زاوای لەوێ کە لە بەغداوە هاتبوو، پێی گۆت: وەسیەت بێ لات کە مردم لە ناوچەی سلێمانی لە دۆڵی جوانڕۆ لەقەد چیای پیرەمەگرون بمنێژن(١٠)، خاك و گەردی ژنەکەشم بگوازنەوە، با لەتەنیشتم ئارام بگرێ لە ژیانی سەرمەدیدا. هەروەها گوتی: پیرەمەگرون پیاوێکی (وەلی)بووە و لەوێ نێژراوە، چیاکەش هەر بەناوی ئەو ناو دەبرێ، کوردەکانی ئەو ناوچەیە بڕوایان وایە (ئەصحابە) بووە، کە ئەویش ڕاست نییە، تۆفیق وەهبی هەتا مرد هەر بەردەوام بوو لە بایەخمەندی جوغرافیا و زمانی

کوردی، هەمیشە لە لیکۆلینەوەو نووسینی ئەو باسانەدا بووە، لیی پرسیم: وشەی (قافیە) لە چییەوە هاتووە؟ پیم گوت: بیگومان لە (قفو) هاتووەو (اقتیفاء) واتە پیکەوتن و (تعقیب) و بەدوادا چوون. زمانزانەکان کردویانەتە نیشانەی (استطراد) دوا وشە لە هۆنینەوەدا. گوتی: لە کوردیشدا بە هەمان واتا بۆ قافیەی شیعر بەکار دەهینریَ، ئەو وشەی (کۆك)ی بۆ داریشت، پیاوانی کورد پیی قایل نەبوون، بەلکو بەردەوام بوون لە بەکارهینانی ووشەی عەرەبیەکە، ووتم: بۆ دەتەویَ بیگۆری، هەموو زمانیك وشەی بیگانە هاتۆتە ناوی و لاشیان نەداوە، نمونەم بەناوی هەندیَ خواردەمەنی و ئامراز و شتی تر بۆ هینایەوە کە عەرەب لە فارسیان وەرگرتووە.

مستەفا کەمال ئەتاتورك هەولی دا زمانی تورکی لە عەرەبیو فارسی پاك بکاتەوە کەچی پەنای بردە بەر زمانە ئەوروپیەکان، لە هەولدانەکەی سەرنەکەوت.

تۆفیق وەهبی بەگ ووتی: زمان سیمای ژیانی نەتەوەیە، دەبیَ کورد زمانەکەیان پاك بکەنەوە، ناسکی بکەن، هەتا هەست بەنەتەوەی خۆیان و کەرامەتیان بکەن. ئەوەی شایانی وتنە کەمن لە دەمیَ سالەوەیە لە بەغدا، توفیق وەهبی بەگ دەناسم ویستی کۆمەلەیەکی رۆشنبیری دابمەزرینیَ و بەشداری لە راپەرینی ئەدەبیدا بکا.. داوای کۆبوونەوەی لە مالەکەی خۆیا لیکردین، دەستەیەك لە پیاوانی زانست و ئەدەب ئامادەبوون، لەوانە: ئیبراهیم واعیز، مستەفا جەواد، محەمەد حەسەن سەلمان، عەبدول مەجید قەساب، صفاء الخلوصی، فوئاد جەمیل، گورگیس عەواد، مومتاز عومەری، عومەر خالید شابەندەر، ئەمیر نورەدین و ناهیدە رەفیق حیلمی..هتد. کۆمەلەی دانان و وەرگیران و بلاوکردنەوەمان دامەزراند، تۆفیق وەهبیمان بەسەرەك هەلبژارد، ابراهیم الواعظ بە جیگری سەرۆك، لە حوزەیرانی ١٩٥٨ ژمارەی یەکەم لە گۆڤارەکەی بە ناوی "الکتاب" مان دەرچواند، ژمارەی دووەمی لە مانگی داهاتوودا دەرچوو، پاشان لە تەموز شۆرش بەرپابوو، کۆمەلەکە هەلوەشاو گۆڤارەکەش وون بوو. توفیق وەهبی لە وتە سەرەتاییەکەی کردنەوەی گۆڤارەکەدا ئاواتی خواست کۆمەلەکە بەشداری لە بزووتنەوەی دانان و وەرگیراندا بکا، گوتی: من ئومید دەکەم هەولدانمان لە مەیدانی وەرگیران و گواستنەوە لە زمانی فەرەنجی و رۆژهەلاتی بۆسەر

عەرەبی بەند نەبی، بەلکو کردو کۆشمان دەبێ کتیبی عەرەبیش بۆ ئەم سەر زمانانە وەرگیرین، ئەدەبی بەرزمان دەرخەین، بەرهەمەکانی زانستیمان بلاوبکەینەوە، بەوە روباریکمان دەبێ دەرژیتە ناو باغی رۆشنبیری جیهانی سەردەم. بزووتنەوەی دانان و بلاوکردنەوە لەهەر وولاتیکدا چوست و چالاك نابێ ئەگەر جولاّنەوەیەکی وەرگیرانی لەگەل نەبێ و پشتگیری لی نەکرێ، دەبێ رۆشنبیریمان موتربە بکەین بە رۆشنبیریەتیك دەبێ بۆ نشونماو بە هیزبوونی دەولەمەند بکرێ، بەوەی کەلە رۆشنبیریەتی تردا هەیە، خەلیفەکانی عەباسی بەم راستیەیان دەزانی تایبەت لەوانەی باسیان بکەم، مەنسور دوای ئەو مەئمون هانی بزووتنەوەی وەرگیران و گواستنەوە لە هیندی و فارسیو ئیغریقی داوە تا ئەوەی سەردەمەکەیان لە دەولەمەند و گەشەدارترین سەردەمی رۆشنبیریەتی ئادەمیزادی لیهات[11].

محەمەد عەلی مەحمود

محەمەد عەلی سالی ١٨٩٢ لە شاری کۆیە سەر بەلیوای هەولیر لە دایك بووە، مەحمودی باوکی فەرمانبەر دەبێ. سالی ١٩١٣ چۆتە کولیەی حقوق لەبەغدا.

کە جەنگی مەزن بەرپا دەبێ لە سوپای تورکی دەیکەن بە ئەفسەر (ئیحتیات)، لە شەرەکانا بریندار دەبێ، لە کۆتایی سالەکانی جەنگ بۆ موسلّ دەینیرن، پاشان دەگەریتەوە بەغدا، لە خویندن بەردەوام دەبێ و بروانامەی حقوق سالی ١٩٢٠ بەدەست دینێ، لە هەمان کولیەش دا نوسەر دەبێ (١٩١٩-١٩٢٠)، سالانیکی زۆر کاری پاریزەری دەکات، هەتا دەیکەنە سەرەك تەدوینی یاسا، و بەریوەبەری گشتی عەدلیە (تشرینی یەکەم ١٩٣٣)، پاشان بەریوەبەری گشتی تاپۆ (١٠ حوزەیران ١٩٣٤) ئینجا ئەندامی مەحکەمەی تەمیز (کانونی یەکەم ١٩٣٤)، لە هەمان کاتیشدا موحازەراتی لە کولیەی حقوق هەبووە. لە ئابی ١٩٣٥ بەنوینەری لیوای دیالە هەلبژیردرا، لە هەشتی ئەو مانگەدا دەیکەنە جیگری یەکەمی سەرەك ئەنجومەنی نوینەران، پاشان بە نوینەری هەولیر هەلدەبژیردرێ (شوبات ١٩٣٧)، هەروەها لە بیست و حەوتی ئەو مانگەدا هەلدەبژیردرێ بە جیگری یەکەمی سەرەك نوینەران.

دەبیتە وەزیری دارایی (٢٤ حوزەیران ١٩٣٧-١٧ ئابی ١٩٣٧)، جاریکی تر بە نوینەری هەولیر هەلبژیردرایەوە (کانونی یەکەم ١٩٣٧- شوباتی ١٩٣٩)، دوای ئەوە بۆ ماوەی دوو رۆژ دەبیتە وەزیری دارایی (لە ٢٩-٣١ی کانونی دووەمی ١٩٤١)، لە دوا دواییەکەی سەردەمی وەزارەتی سێیەمی گەیلانی، دەبیتە وەزیری دارایی، پاشان لە حکومەتی بەرگری نیشتیمانیدا دەیکەنە وەزیری مواسەلات و ئەشغال ١٢ نیسان ١٩٤١. لە ٢٢ی ئایاری ١٩٤١ پەنا دەباتە بەر ئیران، لەوێ دەیگرن و رەوانەی باشوری ئەفریقای دەکەن ١٩٤٢. لە نیسانی ١٩٤٤ دەیگەریننەوە عیراق، پینج ساڵ حوکمی قورسی بەسەر دا دەدەن ١٦ی ئاب ١٩٤٤.. بەلام لە ٨ی تەمموز ١٩٤٧ بەری دەدەن. لە تشرینی دووەمی ١٩٥٠ بە نوینەری کۆیە هەلدەبژیردرێ، هەتا تشرینی یەکەمی ١٩٥٢. دەبیتە وەزیری داد ٧ی ئایار ١٩٥٣، دوایی جیگری سەرەك وەزیران ١٧ی ئەیلول ١٩٥٣ تا ٢٩ نیسان ١٩٥٤. دووبارە دەبیتەوە وەزیری داد ٨ی ئازار ١٩٥٤ تا ٢٩ نیسان.. دەکرێ بە ئەندام لە ئەنجومەنی ئەعیان ئازار ١٩٥٤، تیدا دەمینیتەوە هەتا شۆرشی ١٤ی تەموز ١٩٥٨. لە ٣ی ئاب ١٩٥٤ بە وەزیرایەتی داد دەگەریتەوە، هەروەها بە ئەرکی بریکاری وەزارەتی ئەعمار هەلدەستێ ٨ی ئایار ١٩٥٥. لە ١٤تشرینی دووەم ٥٥ هەتا ٧ی کانونی یەکەم ١٩٥٥ بە وەزیرایەتی ئەعمار دەگوازریتەوە. لە ٢١ی کانونی دووەمی ١٩٦٥ لە بەغدا کۆچی دوایی کردوە. عەلی شیخ مەحمودی هاوریی لە حکومەتی نیشتمانیدا لە یاداشتەکانیدا دەلێ: محەمەد علی مەحمود و کامیل شبیب لە ئیرانەوە نامەیان بۆ کاربەدەستانی عیراق نوسیوە پەشیمانی و توانج و گلەییان لە بزوتنەوە نیشتمانیەکە داوە، خۆیان لە لیپرسراوی ئاکامەکەیان بیبەری کردوە. دەست و دامین بونی حکومەتە تازە داهاتووەکەیان نیشان داوە بەلام دادی نەدان.

دارا بەگ

دارا محەمەد عەلی سەرداری عەشیرەتەکانی داودە، کوری محەمەد بەگ کوری عەلی ئاغا کوری ئیسماعیل کوری محەمەد کوری حەقی بەگە، لە سالی ١٨٩١ هاتۆتە

دنیا. نیشتەجێبوونی عەشیرەتەکەی لە ناحیەی سەر بە لیوای کەرکوکە، بە نوێنەری کەرکوك بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵبژێردراوە ١٩٢٤، دوای ئەوە لە ئەنجومەنی نوێنەران سەر لە نوێ لە شوباتی ١٩٣٥، ١٩٣٩ هەتا ١٩٤٣، و ١٩٤٣، ١٩٤٦، ١٩٤٧، ١٩٤٨ هەڵدەبژێردرێتەوە، لە شوباتی ١٩٥٦ کۆچی دوایی دەکات. مێژونووس عەباس عەزاوی لە کتێبەکەیدا (عشائر العراق الکردیة) باسی دارا بەگ دەکات: دەڵێ لەناو میلەتەکەی خۆیدا خۆشەویست و ڕێزدار و گوێڕایەڵی بووین[١٢].

ئەمین ڕەشید ئاغا

لە سەرۆکەکانی هۆزی هەماوەندە لە ناوچەی بازیان سەر بە لیوای سلێمانی. ئەمین ڕەشید ئاغا دەچێتەوە سەر تیپی ڕەمەوان، ئەگەر چی عەباس عەزاوی لە بەشی دووەمی کتێبەکەیدا "العشائر الکردیة" دەڵێ: باپیری ئەو تیپە ڕەمەیە، واتە ڕەمەزان. ئەمین کوری ڕەشید کوری قادر کوری حەیدەرە، لەسەر ئەنجامی هەرای شێخ مەحمود لە سلێمانی دەیکەنە قایمقامی قەزای چەمچەماڵ ئازار ١٩٢٣، بەلام ڕووداوی تالانکردنی ناوچەکەیان خستە ئەستۆی ئەو، لای دەبەن و لە تەمووزی هەمان ساڵدا بەندی دەکەن، ئەمین ڕەشید لە حوزەیرانی ١٩٣٩ و حوزەیرانی ١٩٤٨ و کانونی دووەمی ١٩٥٣ و ئەیلولی ١٩٥٤ بە نوێنەری کەرکوك هەڵدەبژێردرێ، لە ئەیلولی ١٩٦٦ جیهان بەجێ دەهێلێ.

عەشیرەتی هەماوەند وەك ئەمین زەکی بەگ لە کتێبەکەیا "مێژووی سلێمانی و دەوروبەریدا" دەڵێ: هەماوەند لە ئازاترین عەشیرەتەکانی کوردە، لە شەرو شۆڕشدا لە هەمووان خۆڕاگرو چەتونترن، تا ئەوەی ژنەکانیشیان لەهەراو هورەکانیاندا بەشدارن، ئەو عەشیرەتە حکومەتی عوسمانییان گێژ کردبوو، چەندین جار یاخی بوون و هەڵمەتی سوپایی دەنارده سەریان، بە تایبەتی لەسەردەمی والی بەغدا.

نامیق پاشای گەورە، مەدحەت پاشا، ڕەئووف پاشا، تەقییەدین پاشا، لەسەرۆکە بەناوبانگەکانیانن، فەقێ نادر کەوا لە ساڵی ١٨٧٢ خۆی تەسلیمی حکومەت دەکاو دیتە بەغدا، جوامێر کە بەدەستی ئێرانیەکان لە ١٨٨٦ دەکوژرێ،

پاشان هەماوەندەکان لە هاوینی ۱۹۰۹ ریگای نیوان کەرکوك و سلیمانی دەگرن، هەردوو حکومەتی تورکی و ئیرانی بۆ سەرکوتکردنیان هیزیان ناردۆتە سەریان، ناچار روویان کردۆتە ناوچەی زەهاو، بۆ سالی ئاییندە والی نازم پاشا ریگای گەرانەوەیان بۆ بازیان دەدا.

گەنجەکانی هەماوەند لەسەردەمی تورکدا ناویان بە ریگری و تالانکردنی ریبوارانی ناوچەکەیان دەرکردبوو، خاوەیان بەسەردا دەسەپاندن، تا وای لیهاتبوو لە ناو عیراقیەکاندا وشەی هەماوەند مانای ریگر بگریتەوە.

سەلاحەدین بابان

سەلاحەدین کوری لامیع بەگ لە بنەمالەی بابانە، لە سویرە سالی ۱۸۹۱ هاتۆتە جیهان، باوکی لەوێ قایمقام دەبێ و لە کوت و بەغدا خویندویەتی، چۆتە کولیەی حقوق و بروانامەکەی لە ۱۹۱٤ لی وەرگرتووە، لەسەر ئەنجامی بەرپابوونی جەنگی گشتی بۆ خزمەتی سوپایی بانگ هیشت دەکرێ، دەچیتە دەورەی ئەفسەر ئیحتیات و پایەی ملازمی دووەمی پێ دەدریت. دەچیتە ناو کۆری شەرەوە، باسکی چەپی برینداردەبێ، پاشان خەریکی بەریوەبردنی مولکەکانی دەبێ. سالی ۱۹۳۰ بە نوینەری هەولیر هەلدەبژیردریتەوە، کانونی یەکەم ۱۹٤٥، بە نوینەری خانەقین هەلدەبژیردرێ ۱۹٤۷.

لە ۳۰ی ئازاری ۱۹۵۰ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکا. دایکی کورد بوو، هەمیشە هەستی کوردایەتی هەبوە، بە پیچەوانەی جەلالی برای کە دایکیعەرەب بووە، بەشداری لە کۆمەلە نهینیەکانی داواکار بە مافی عەرەب دەکرد.

جەلال بابان

جەلالەدین کوری رۆستەم لامیع بابان زادەیە، خانەوادەی بابان لە بەناوبانگترین خیزانانی کوردە، میژووەکەی دەگەریتەوە بۆ حەفت سەدە لەمەوبەر، فەرمانرەوای

ناوچەی شارەزوریان کردوە، پاشان سنوری ئیماراتەکەیان بەرفراوان کرد. میر ئیبراهیم پاشا پایتەختەکەی لە سالی ١٨٧٥ بۆ سلیمانی دەگویزریتەوە، رۆلەی بنەمالەکەیانی تیدا فەرمانرەوا دەبن هەتا دەولەتی عوسمانی لە سالی ١٨٤٨ ئیماراتەکەیان لەناو دەبات. رۆستەم لامیع بەگ قایمقام دەبێ لە سویرەو قەزاکانی تر، کوری ئیسماعیل بەگ کوری ئیبراهیم پاشا کوری ئەحمەد پاشایە، جەلال بابان لە سالی ١٨٩٢ لە بەغدا هاتۆتە جیهان. دایکی لە هۆزی (المیاح)ی عەرەبیە، لە قوتابخانەی ئامادەیی عەسکەری خویندویەتی، سالی ١٩٠٩ روو دەکاتە ئەستەنبۆڵ، لە خویندنگای سوپایی دەخوینێ. لە نیسانی ١٩١٢ بە ئەفسەر تۆپسازی دەرچوە، چۆتە ناو لیوای هەشتەم، بەشداری لە جەنگی بولقاندا کردوە. دوای ئەوە دەگوازریتەوە بۆ فەیلەقی سیزدەم کە خراوەتە سەر لیوای سی و حەفتەمی مەدفەعیەی بیابان لە عیراق. کە جەنگی گشتی بەرپا دەبێ خۆی و تیپەکەی ماوەی سێ سالٚ شەرەکانی قەفقاس دەبینێ، لە یەکی ئەیلولی ١٩١٥ بۆ ملازمی یەکەم بالاٚ دەکرێ، لە چوارەمین سالی جەنگا دوای کەوتنی بەغدا بە دەستی سوپای ئینگلیز لەگەڵ تاقمی سوارە کە خۆی سەرکردایەتی دەکرد رەوانەی مەیدانی عیراقی دەکەن. هەر بەردەوام دەبێ لەشەر هەتا ئاگر بەست و راوەستانی جەنگەکە. جەلال بە لاویەتی کاری بۆ مەسەلەی عەرەبی کردوە، چۆتە ناو کۆمەلەی "عەهد"ی نهینی. کە دەگەریتەوە عیراق، پاش کۆتایی هاتنی جەنگی مەزن دەستی بە تیکۆشانی نیشتمانی کردۆتەوە. بەشداری لە دامەزراندنی حیزبی "حرس الاستقلال"ی نهینی دا کردوە، سالی ١٩٢٠ کاربەدەستانی داگیرکەر گرتوویانە بۆ دورگەی "هنجام" لە خەلیج ئاوارەی دەکەن، یانزدە مانگی لی دەمینیتەوە، دوای راگەیاندنی لیبوردنی گشتی بەر دراوە، دەچیتە ئەرکی بەریوەبەرایەتی، دەیکەنە قایمقامی سامەرا (٢٤ کانونی یەکەم ١٩٢١)، ئینجا خانەقین (١٩٢٢)، دیلتاوە (٩ تەموز ١٩٢٢)، دوای ئەوە دهۆك ١٩ ئاب. جا موتەسەریفی لیوای مونتەفیك (یەکی شوباتی ١٩٢٧)، موتەسەریفی کەربەلا (٨ نیسان ١٩٣٠)، موتەسەریفی لیوای هەولیر (٢٦ تشرینی دووەم ١٩٣١)، لە وەزارەتی ناجی شەوکەت دەبیتە وەزیری دارایی و هاتوچۆ ٣ی

تشرینی دووەمی ١٩٣٢) وەزارەتی یەکەم و دووەمی رەشید عالی گەیلانی. دەکرێ بە وەزیری بەرگری (٢٠ی ئازار ١٩٣٣ – ٩ی تشرینی دووەمی ١٩٣٣)، بە نوینەری هەولیر بۆ ئەنجومەنی نوینەران هەلدەبژێردرێ (ئازار ١٩٣٣ – ئەیلولی ١٩٣٤)، لە وەزارەتی دووەمی مەدفەعی پایەی وەزیری (مەعاریف)ی پێ دەدرێ (٢١ شوبات ١٩٣٤) هەتا (٢٥ ئاب ١٩٣٤)، پاشان لە ١١ی کانونی یەکەمی (١٩٣٤) دەیکەنە بەریوەبەری گشتی دارایی ئینجا بەریوەبەری دارایی گشتی و هاتوچۆ (٢٧حوزەیران ١٩٣٥)، بۆ جاری دووەم بەریوەبەری گشتی ئابوری (١٤ کانونی یەکەم ١٩٣٦) بەوەزیرایەتی دارایی و هاتوچۆ بەشداری لە وەزارەتی مەدفەعی چوارەما کردوە (١٧ ئاب ١٩٣٧)، لە ١٤ئایاری ١٩٣٨ لەفەرمان دەست بەردار دەبێ.. دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومەنی ئەعیان (١٩٣٧)، هەلبژێردراوە بە جیگری سەرۆکی ئەنجومەنەکە (٣١ی تەمموز ١٩٣٩)، لە وەزارەتی نوری سەعید وەزیرایەتی مواسەلات و ئەشغالی پێ دراوە ئەیلول ١٩٣٩–٢٢ی شوباتی ١٩٤٠، هەلبژێردراوە بەجیگری سەرەك ئەنجومەنی ئەعیان (٢٧ئازار ١٩٤١)، لە وەزارەتی مەدفەعی پینجەما دەبیتە وەزیری مواسەلات و ئەشغال لە ٢٣ حوزەیران ١٩٤٣ هەتا تشرینی یەکەم ١٩٤١، پاشان لە وەزارەتی حەفتەمی نوری سەعید وەزارەتی دارایی پێ سپیردراوە (٢٣ی حوزەیرانی ١٩٤٣)، لە ٦ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ دەست بەردار دەبێ. بە جیگری یەکەمی ئەنجومەنی ئەعیان هەلدەبژێردرێ (٢ی کانونی یەکەم ١٩٤٤)، هەتا ماوەی کۆتایی بوونی ئەندامیەتی (١٧ تشرینی یەکەم ١٩٤٥) دەیکەنە چاودیرکەری گشتی حسابات (٢٥ی ئەیلول ١٩٤٦)، لەو پایەی دەمینیتەوە هەتا جاریکیتر لە وەزارەتی محەمەد سەدر دەبیتەوە وەزیری مواسەلات و ئەشغال (٢٩ی کانونی دووەم ١٩٤٨)، دوایی لە وەزارەتی مەزاحیم پاچەچی وەزارەتی مواسەلات و ئەشغال بریکاری وەزارەتی کاروباری کۆمەلایەتی پیدراوە. هەر بەوەزیرایەتی مواسەلات و ئەشغال لە وەزارەتی دەیەمینی نوری سەعید دەمینیتەوە (٦ی کانونی دووەم١٩٤٩–١٠ کانونی یەکەم ١٩٤٩)، لە هەمان وەزارەتا بریکاری وەزارەتی دارایی پێ دراوە (٦ی کانونی دووەم ١٩٤٩ هەتا ١٦ ئەو مانگە)، دەیکەنە ئەندامی کارامە لە ئەنجومەنی ئاوەدان کردنەوە

(٥ تشرینی دووەم ١٩٥٠)، تییـدا دەبـێ هـەتا شۆرشـی (١٤ی تـەمموز١٩٥٨)، دوای ئەوە دەرد و نەخۆشی رووی تیدەکا، لە بەیروت نیشتەجێ دەبـێ، لـە ٢٢ تشـرینی یەکەم ١٩٧٠ کۆچی دوایی دەکا.

جەمال بابان

کوری رەشید کوری عەبدوللا بەگ کوری خالید پاشا کوری ئەحمەد پاشای بابان زادەیـە، سـالی ١٨٩٣ لـە بـەغدا هاتۆتـە جیـهان، لـە کولیـەی حقـوق دەخوینـێ و بروانامەکەی سالی ١٩١٤ لی وەردگریت، لە ٨ی شوباتی ١٩١٤ گۆڤاریکی بە کوردیو تورکی نیومانگی بەناوی"بانگی کورد" دەرکردوە، تەنیا پینج دانەی لی دەرچوو، کە جەنگی گەورە راگەیـەندرا دەچیتـە کـۆری مەشـق لـە بـەغدا (١٩١٤)، بـەنائیب زابـت ئیحتیات دەرچووە، (١٩١٥) خزمەتی سوپای تورکی لە کۆری فەلاحیەو کوت دا دەکا، بۆ پایەی ملازم بالا دەکریٚ (١٩١٦)، پاشان لە شەری (ام الطبول) شەری داگیر کردنی بەغدا بەدیل دەگیرێ. ئازار ١٩١٧ دەگوازریتەوە بۆ گرتوخانەیەك لە هیند، بە پایەی ملازم ئەوەل تیکەل بە سوپای شۆرشی عەرەبی دەبێ لە عەقەبە، لەگـەل لەشـکری عـەرەبی دەبێ کە شـام داگیردەکـەن.بـالا دەکـرێ بـۆ پایـەی "رەئیـس" و ئامیریـەتی دەستەی تۆپچیەتی پێ دەسپیرن، کە فەرەنسیەکان سوریا داگیردەکەن دەگەریتەوە بەغدا (١٩٢٠)، بەکاری پاریزەری هەلدەستێ، دەیکەنە معاون حاکمی جەزای بـەغدا (١٥ تشرینی یەکەم ١٩٢٤)، جا حاکمی صولحی بەغدا (٢٥ ئایـار ١٩٢٥)، (حـاکمی منفرد) ی سلیمانی (٢٧ ئەیلول١٩٢٥)، حاکمی جەزای موسل (یەکی تشـرینی دووەم ١٩٢٦)، کە بە نوینـەری هـەولیر بـۆ ئەنجومـەنی نوینـەران هـەلدەبژیردرێ لـە کـاری قـەزایی دەسـتبەردار دەبـێ (١٣ ئایـار ١٩٢٨)، بـە نوینـەری موسـل هـەلدەبژیردرێ (١٩٣٠-١٩٣٣)، دیسان لەسەر هەولیر (١٩٣٤-١٩٣٥)، جاریکیتر نوینەری هەولیر لە ئەنجومەنەکـەدا (١٩٣٧-١٩٣٩-١٩٤٣)، دەیکەنـە وەزیـری داد لـە وەزارەتـی نـوری سـەعیدی یەکەمدا (٢٣ ئازار ١٩٣٠) ،سـەرەرای پایەکـەی خـۆی بریکـاری وەزارەتـی ئابوریشـی پـێ دەسـپیرن (١٣ی ئـەیلولی ١٩٣٠ - ٩ی تشـرینی یەکـەم ١٩٣٠)، لـە

وەزیرایەتی داد بەردەوام دەبێ لە وەزارەتی دووەمی نوری سەعید (١٩ی تشرینی یەکەم ١٩٣١ – ٣ی تشرینی دووەم ١٩٣٢)، بەوەزیرایەتی داد دەگەڕیتەوە لە وەزارەتی یەکەمی مەدفەعیدا (٩ی تشرینی دووەم ١٩٣٣) و لە وەزارەتی دووەمەکەشیدا (٢١ی شوبات ١٩٣٤) و لەوەزارەتی ئەیوبی (٢٧ی ئاب ١٩٣٤ – ٣ی ئازار ١٩٣٥)، لە وەزارەتی شەشەمی نوری سەعیددا دەبیت بە وەزیری کاروباری کۆمەلایەتی (٩ی تشرینی یەکەم ١٩٤١ –تشرینی یەکەم ١٩٤٢)، بە نوینەری هەولیر هەلدەبژیردریتەوە (١٩٤٣–١٩٤٦)، پاشان لە وەزارەتی صالح جەبر دەبیتە وەزیری دادو جیکاری وەزیری ئابوری (٢٩ی ئازاری ١٩٤٧)، پاشان بوەتە ئەندام لە ئەنجومەنی ئەعیان (تەموز ١٩٤٧ – ٢٩ی حوزەیران ١٩٥٥)، واز لە بریکاری وەزارەتی ئابوری دینێ (٩ی ئەیلول١٩٤٧)، لە وەزارەتی داد دەمینیتەوە هەتا وەزارت دەکەوێ (٢٧ی کانونی دووەم ١٩٤٨)، کە سالح جەبر لە لەندەن دەبێ جەمال بابان بە ئەرکی بریکاری سەرەك وەزیران هەلدەستێ (١ی کانونیدووەمی ١٩٤٨ – ٢٣ی تشرینی دووەم ١٩٥٥)، بە ئەندامیەتی ئەنجومەنی ئەعیان دەمینیتەوە هەتا ١٤ تەموز ١٩٥٨. جەمال بابان پاریزەریکی ناسراو بوو، لە کانونی دووەمی ١٩٦٥ لە بەیروت کۆچی دوایی دەکا.

سدیق رەسول قادری

جەنەرالی روسیای (بیضاء) و فەرمانبەریکی بەریوەبەرایەتی عیراقی سدیق رەسول قادر. لە سالی ١٨٩١ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، لە ئەستەنبوڵ خویندویەتی، کاتی بەرپا بوونی جەنگە مەزنەکە دەبیتە ئەفسەر لە سوپای تورکیدا، لەبەرەکانی شەری قەفقاس جەنگاوە، بەدیلیەتی دەکەویتە دەست روسەکان، کە شۆرشی بەلشەفی روودەدا (١٩١٧)، خۆی دەخاتە پاڵ ئەو سوپا روسیەی کە بۆ بەگژدا چوونی شیوعییەکان بەسەرکردایەتی جەنەراڵ دینکین و جەنەراڵ رانغل و ئەمیرال کۆشاك پیك هینرابوو، پایەی جەنەرالی پیدراوە نازناوی پاشا بەخۆیەوە دەگرێ، بەرەو حیجاز دەروا، چاوی بە مەلیك حوسین دەکەوێ، فتوایەك بە (تحریم) کردی

شیوعیەت دەردەچویندرێ، دەگەڕیتەوە سیبریا بە مەبەستی ورە بەرزکردنەوەی موسلمانەکانی باشوری روسیا، بەلام بەرەی خۆراگری و بەرگری لە سالی ١٩٢٠ دەروخێ، لایەنگرانی هەلدین و سەرکردایەتیەکەیان پەرتوبلاو دەبێ. قادری دەگەڕیتەوە عیراق، کتیبەکەی لە ژیر ناوی (یاداشتی قادری لە شۆرشە مەزنەکەی روسی) سالی ١٩٢٤ دەری چواندووە. دەچیتە ناو فەرمان رەوایی حکومەتی عیراق (ئاب ١٩٣١)، دەیکەنە مودیر ناحیە لە هەندێ ناوچەکانی باکوردا، دوایی قایمقام بۆ قەزای شەهربازار دەگوازریتەوە (ئاب ١٩٣٨)، پاشان بۆ سلیمانی (١٩٤١) و چەمچەمالْ (١٩٤٢)، دەکرێ بە جیگری پاریزگاری بەسرە (١٩٤٣)، دوایی قایمقامی زاخۆ (١٩٤٤)، ئینجا قایمقامی ناو کەرکوك (١٩٤٦)، بۆ قەزای رەواندوز دەگوازریتەوە (١٩٥٠)، پاشان بوەتە پشکینەری بەریوەبەرایەتی، دوای ئەوە خانە نشین دەکرێ، کتیبەکەی (مەترسی سوور) کە دژ بە شیوعیەتە سالی ١٩٥٧ بە چاپی گەیاندووە، خزمەتگوزاریەکانی خۆی لە بەگژداچوونی لەشکرەکانی بەلشەفی سالی ١٩١٨ تیدا تۆمار کردوە.

دوای چەند سالیك لە کۆرو مەجلیسی مەحمود سوبحی دەفتەری دیتم: پیریکی پەریشانی پەك کەوتوی دلْ شکاو بوو، بۆی باس کردم: هەر کتیبەکەی (مەترسی سوور)ی دەرچواند شۆرشی تەموزی ١٩٥٨ی بەسەردا هات، شیوعیەکان تیدا بالا دەست بوون، ئەوەندەی پێی کراوە دانەی کتیبەکانی کۆدەکاتەوە لە ناویان دەبا، لە ترسان خۆی لە مالەوە گۆشەگیر دەکا، هەتا هەلپەو هەلچونیان سنور بەند دەبێ، لەبەسرە نیشتەجێ بووە تاکو سالی ١٩٨١.

شیخ قادر شیخ سەعید حەفید زادە

شیخ قادر شیخ سەعید بەرزنجی برای شیخ مەحمودی سەرداری شۆرشگیری کوردە، سالی ١٨٩٥ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان. زانیاریەکانی ئاینی لەسەردەستی شیخەکانی شارەکەیدا وەرگرتووە. بەسەرکردەی لەشکری گیان فیداکانی کورد بۆ پشگیری تورکەکان لە شەری دژ بە ئینگلیز لە باشوری عیراق دەچێ (١٩١٥)، سالی

١٩٢٤ بە نوینەری سلیمانی لە ئەنجومەنی دامەزاندن هەڵدەبژێردرێ، پاشان لە تەموزی ١٩٢٥ دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی (ئەعیان) بەلام دامەزرانەکەی لەبەر تەمەن نەگەیشتنی یاسایی هەڵدەوەشێ، لە ئازاری ١٩٤٠ بەسەرۆکایەتی (غرفە)ی کشتوکالی سلیمانی هەڵدەبژێردرێ. سالی ١٩٥٩ کۆچی دوایی دەکات[١٣].

داود جاف

لە کفری سەرەك عەشیرەتەکانی جافە، داود جاف لە سالی ١٨٩٤ لەدایك دەبێ، خۆی بە کشتوکالەوە خەریك دەکا، لە ماوەی جەنگی یەکەمی مەزندا بەلایەنگری تورکەکان دژ بە لەشکری رووسی لەسەر سنوری ئیران جەنگاوە، لە ئابی ١٩٣٥ بە نوینەری لیوای کەرکوك هەڵدەبژێردرێ، دووبارە لە حوزەیرانی ١٩٣٩ هەڵدەبژێردریتەوە، هەروەها لە ئەنجومەنی نوینەرایەتییەکانی یەك لە دوای یەك هەتا شۆرشی تەموزی ١٩٥٨ هەڵدەبژێردریتەوە، دوای ئەوە پەنا دەباتە بەر ئیران. لە ئایاری ١٩٦٦ لە تاهران کۆچی دوایی دەکات.

داود جافیکی تر کە (١٩٠٤-١٩٧٤) یەك لەسەرەك خیلەکانی جافە لە هەلەبجە، کوری محەمەد سەعید بەگ کوری عوسمان پاشای جافە.

ئیسماعیل رەواندوزی

ئیسماعیل بەگ رەواندوزی کوری سەعید کوری عەبدوڵڵا موخلس لە نەوەی رەسول ئاغای برای محەمەد پاشای رەواندوزی ناسراو بە محەمەد پاشای کوێرە، کەمیری رەواندوز بوو، هەتا دەولەتی عوسمانی سالی ١٨٣٦ فەرمان رەواییەکەی لەناو بردووە. ئیسماعیل بەگ سالی ١٨٩٥ لە رەواندوز هاتۆتە جیهان، کاربەدەستانی بەریتانی سالی ١٩٢٠ لە کاتی بەرپا بونی ئاژاوە لە ناوچە کوردیەکاندا دەیکەنە فەرمان رەوا لەشارەکە خۆیدا. لە تەموزی ١٩٢٥ بە نوینەری

لیوای هەولیر هەلبژیردراوە، لە ئایاری ١٩٢٨سەر لە نویێ هەلدەبژیردریتەوە، لە حوزەیرانی ١٩٣٣ لە ریگای چونەوەیدا بۆ رەواندوز بەغەدر دەکوژریێ.

ئیسماعیل بەگ سالی ١٩٢٧ بەرهەلستی (تەجنیدی ئیجباری) کردووە، بەیان نامەیەکی لە رۆژنامەی (الأوقات البغدادیة)دا بلاودەکاتەوە تیِ یدا دەلیێ: هەندیێ خەلك وادەزانیێ تەنیا شیعە لە تەجنیدی ئیجباری نارازین، بەلام هەروەها کوردەکانیش بەتەواوی سەرپیچی دەکەن و لەگەڵ جەعفەریەکان ریك دەکەون کەوا یاسای تەجنید لەگەڵ بارودۆخی سیاسی و ئاستی ئیستامان ناگونجیێ، ئەو راو بۆچونەش سەراپای کورد بروای پیێیەتی.

حازم شەمدین ئاغا[١٤]

یوسف پاشا شەمدین ئاغای باوکی حازم بەگ لەسەردەمی خۆیدا سەردارو سەروەری زاخۆ بووە.

حازم بەگ سالی ١٨٩٥ لە زاخۆ هاتۆتە دنیا، لە سالی ١٩٢٥ بەنوینەری موسڵ هەلدەبژیردریێ، سەر لە نویێ هەلدەبژیردریتەوە (١٩٢٨-١٩٣٠)، هەروەها لە دەورەکانی سالانی داهاتودا: لە کانونی یەکەمی ١٩٣٤ هەتا ١٩٤٦ هەلبژاردنەکەی نویێ دەکریتەوە. لە ئازاری ١٩٤٦ دەیکەنە ئەندامی ئەعیان، تییدا دەمینیتەوە هەتا ٢٧ی شوباتی ١٩٥٤، لە وەزارەتی سیێیەمی تۆفیق سویدی دا دەبیتە وەزیری بیێ وەزارەت (٥ی شوبات ١٩٥٠ – ١٦ئەیلول ١٩٥٠).

لە حوزەیرانی ١٩٥٤ لە موسڵ جیهان بەجیێ دیلیێ. مەحفوز محەمەد عومەر لە کتیبەکەیدا (أمارة بهدينان العباسية) بە پیاویکی مرۆڤانەی ناو بردووە، نازناوی باوکی هەژارانی پیێ داوە. لە بنەمالەی شەمدین ئاغا محەمەد کوری حاجی ئاغای ئامۆزای حازم بەگ ناسرابوو، لەسەردەمی تورکەکاندا سەرەك شارەوانی زاخۆ دەبیێ. لە ئازاری ١٩٢٤ بە نوینەری موسڵ لە ئەنجومەنی دامەزراندندا هەلبدەبژیردریێ، بەلام لە ٢٣ی تەموزی هەمان سالدا بەهۆی رووداوی کەوتنی فرۆکەکەی لە کاتی گەرانەوەی لە موسلەوە بۆ بەغدا گیانی لە دەست داوە.

ئیلیاس زخورا له كتیبه‌كه‌یدا (مرآة العصر في تأريخ ورسوم أكابر الرجال بمصر – قاهیره ١٩١٦) ده‌لێ: بنه‌ماڵه‌ی شه‌مدین ئاغا له خیزانه كورده ناسراوه‌كانه، هه‌ندێ له كوره‌كانیان بۆ شام و میسر ره‌ویان كردووه، بكباشی مه‌حمود ئه‌فه‌ندی شه‌مدین ئاغا له‌سه‌رده‌می والیه‌تی محه‌مه‌د عه‌لی پاشادا له ئه‌فسه‌رانی سوپای میسر بووه، دوایی محه‌مه‌د ئه‌فه‌ندی له‌و كاته‌ی كه ئه‌فسه‌ر ده‌بێ له سوپای توركی‌دا له‌گه‌ڵ كامیل لوتفی كوره‌كه‌ی كه ته‌مه‌نی دووسالان ده‌بێ له ١٨٧١ له شامه‌وه ده‌چنه لای مه‌حمود ئه‌فه‌ندی برای له میسر و كامیل لوتفی به‌گ ده‌بیته یه‌ك له‌ناودارو مولكداره گه‌وره‌كانی (فیوم).

ماجید مسته‌فا

ماجید مسته‌فا مه‌حمود ده‌چیته‌وه سه‌ر خیزانیكی ناسراوی كورد. سالی ١٨٩٦ له سلیمانی هاتۆته جیهان، له قوتابخانه‌ی دواناوه‌ندی عه‌سكه‌ری ده‌خوینێ پاشان به‌ره‌و ئاستانه ده‌كه‌ویته رێ، ده‌چیته خویندنگا سوپاییه‌كه‌ی، به ملازم سانی ده‌رچووه، وه‌ك ئه‌فسه‌ریك ده‌چیته ناو له‌شكری توركی، له شه‌ره‌كانی جناق قه‌لعه و فه‌له‌ستین به‌شدارو زامدار ده‌بێ. دوای ئاگر به‌ست ده‌گه‌ریته‌وه به‌غدا، به‌شداری له بزوتنه‌وه نیشتمانییه‌كه‌ی كورد كردووه له سلیمانی و یه‌ك له‌سه‌ركرده‌كانی هیزی شیخ مه‌حمود بووه له كاتی یاخی بونه‌كه‌یدا (ته‌موز ١٩٢٣)، دوای ئه‌وه بووه به مودیر ناحیه‌ی موفه‌قیه له پاریزگای كوت (١٩٢٧)، بۆ قایمقامی ئامیدی بالا ده‌كرێ (١٩٢٩)، ده‌چیته كفری (١٩٣١)، دووباره ئامیدی (١٩٣٢)، له ئه‌یلولی ١٩٣٤ ده‌یكه‌نه جیكاری پاریزگاری كوت، دوایی ده‌بیته پاریزگاری مونته‌فیك (نیسان ١٩٣٥)، ئینجا عه‌ماره پاشان دیوانیه (١٩٣٦)، هه‌روه‌ها كوت (١٩٣٧) دیسان عه‌ماره (١٩٣٨)، له حوزه‌یرانی ١٩٤١ ده‌گوازریته‌وه به پشكنینه‌ری به‌ریوبه‌رایه‌تی، پاشان له تشرینی یه‌كه‌می ئه‌و ساله‌دا ده‌ست به‌رداری ده‌كه‌ن، له ٢٥ی كانونی یه‌كه‌می ١٩٣٤ له وه‌زاره‌تی هه‌شته‌می نوری سه‌عید دا ده‌بیته وه‌زیری بێ وه‌زارت هه‌تا ٣ حوزه‌یران ١٩٤٢، له‌نیسانی ١٩٤٤ به نوینه‌ری سلیمانی هه‌لده‌بژیردرێ، ده‌یكه‌نه وه‌زیری

کاروباری کۆمەلایەتی (١٦ ئەیلول ١٩٥٠ – ١٠ تەمموز ١٩٥٢)، بە نوینەری قەزای رانیە هەلدەبژیردرێ (تشرینی دووەم ١٩٥٠)، بەردەوام دەبێ لە وەزیرایەتی کاروباری کۆمەلایەتیدا (١٢ تەموز ١٩٥٢)، پاشان وەزارەتی کاروباری کۆمەلایەتی و هەروەها جیکاری وەزارەتی ئابوری وەردەگریت (٢٢ تشرینی دووەم ١٩٥٢)، لە ٢١ کانونی یەکەم ١٩٥٢ دەست بەردار دەبێ. لە کانونی دووەم ١٩٥٣ و حوزەیرانی ١٩٥٤ بە نوینەری سلیمانی هەلدەبژیردریتەوە، بەلام ئەو ئەنجومەنە دەست بەجێ هەلدەوەشێ، جاریکی تر دەیکەنەوە وەزیری کاروباری کۆمەلایەتی (٢٩ کانونی دووەم ١٩٥٣ – ١٧ ئەیلول ١٩٥٣)، پاشان دەکەویتە کاروباری بازرگانیەوە. ماجید مستەفا لە ٢ ئابی ١٩٧٤ لە بەغدا ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکات.

راغب عەبدوللا بەگ

راغب عەبدوللا بەگی عوسمان پاشا زادە لە سەردارانی عەشیرەتەکانی باجەلانە لە خانەقین (سەر بە پاریزگای دیالە)، لە حوزەیرانی ١٩٥٤ بە نوینەری ئەوی هەلدەبژیردرێ. سەرلەنوێ لە ئەیلولی ١٩٥٤ و ئایاری ١٩٥٨ هەلدەبژیردریتەوە . لە کانونی دووەمی ١٩٦٨ لە خانەقین جیهان بەجی دیلێ.

مستەفا پاشا کوری عوسمان پاشا لە ماوەی جەنگی یەکەمی جیهانی دا سەرۆکی عەشیرەتەکانی باجەلان بووە، کە کۆچی دوایی دەکات عەبدوللا بەگی برای (باوکی راغب بەگ) جیگای دەگریتەوە، پاشان شەوکەت بەگی کوری (واتا برای راغب بەگ).

دکتۆر شەوکەت زەهاوی

شەوکەت کوری ئیبراهیم کوری محەمەد فەیزی زەهاوی موفتی بەغدایە، لە پینجی ئازار ١٨٩٦ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، لە کۆلیجی پزیشکی حەیدەر پاشا لە ئاستانەدا پاشان لە پاریس دەخوینێ، دەگەریتەوە بەغدا دەیکەنە یاریدەدەری

بەریوەبەری پەیمانگای باسۆلۆجی (١٩٢٢)، دوایی بەریوەبەری پەیمانگاکە (١٩٣٥)، بەریوەی بردووە هەتا تەموزی ١٩٥٨، جگە لە ماوەیەکی کەم کە بوەتە وەزیری کاروباری کۆمەلایەتی (٢٣ نیسان ١٩٤٦ – ٣١ ئایار ١٩٤٦)، پاشان دەیگەریننەوە بۆ بەریوەبەری پەیمانگای باسۆلۆجی (حوزەیران ١٩٤٦)، لە ئایاری ١٩٥٣ دەیکەنە ئوستازی کۆلیجی پزیشکی، دوای شۆرشی ١٤ تەموز ١٩٥٨ لە فەرمان دەست بەردار دەبیّ.

کتیبی (الباثلوجي العام) سالی ١٩٦٣ داناوە. ئەحمەد حەسەن زەیباد باسی دەکا دەلیّ: پشوی فراوان، بیر تەسك و هۆشمەند، هەولّ و کۆششی هەمووی بەکارو فەرمانەکەیەوە بەند بوو، چ ئارەزوویکی تری نەبوو، بەشداری چ بیرو رایەکی نەدەکرد تا ئیستا بایەخی بە هیچ رووداویك نەداوە.

دکتۆر شەوکەت لە ژیان دا ماوە لە بەغدایە (کانونی دووەم ١٩٩١).

ئەحمەد م

شاعیری کورد ئەحمەد موختار بەگ لە سەرۆکەکانی جافە، کوری عوسمان پاشا کـوری محەمـەد پاشـا کـوری کەیخوسـرەو بەگـە. سـالی ١٨٩٦ لـە هەلەبجـە هاتۆتـە جیهان، لەسەر دەستی زاناکانی ئەویّ دەخوینیّ، لەخۆرسکەوە بەهرەی شاعیریەتی هەبووە، شیعری بەدوو زمـان کـوردی وفارسـی هۆنیوەتـەوە، لـە تـەموزی ١٩٢٥ بـە نوینەری سلیمانی لە ئەنجومەنی نوینەراندا هەلبژیردراوە، بەلام لـە سالی داهاتوودا واز دەهینیّ، دووبارە لـە تشرینی دووەمی ١٩٣٠ هەلبژیردرایـەوە، سـالی ١٩٣٣ لـە کاتی پەرینەوەی لە زیی سیرواندا دەدریتەبەر گوللەو گیانی لە دەست دەدا. دیوانە شیعریەکەی سالی ١٩٦٠ چاپکراوە و لەبەرهەمە بەجیماوەکانی: چیرۆکی مەسەلەی ویژدان ، چاپی سالی ١٩٧٠.

ئەحمەد موختار شۆرە سواریکی ئازا بوو، کوردیکی نیشتمان پەروەر بوو، گەل و ولاتەکەی لا خۆشەویست بوو. محەمەد ئەمین زەکی نمونەیەکی شیعری هیناوەتەوە کە دەلیّ:

لەخەو هەلسن درەنگە میللەتی کورد خەو زەرەرتانە
هەمووتەئریخی عالەم شاهیدی فەزل و هونەرتانە
دەسا تیکۆشن ئەی قەومی نەجیبی بیّ کەسی مەزلوم
بە کورتی بیبرن ئەو ریگە دورەی وا لە بەرتانە

ئـەنوەر قـادر جـاف لـە وتـاریکیدا رۆژنامـەی (التـأخي – ١٩٧١/١٢/٢٠) دەلـیّ: شاعیر لە کۆمەلگایەکی پر زۆرداری کۆمەلایـەتی و جـەورو ستەمی چینایـەتی ژیـاوە، ئەو بارە نالـەبارە بـوو هـیزی لیستاندبوو، بەرژەوەندی تایبـەتی و ژیـانی شـادمانی و کامەرانی خۆی خستۆتە لاوە ریزی چینی بەگلـەری و دەرەبەگایـەتی بنچینـەیی خـۆی بەجیّهیشـتووە، چۆتـە ریـزی گەلەکـەی، بـە خـەبات و شـیعرەکانی دەسـتی بـە چارەسەرکردنی کیشەکانی میللەتەکەی کردووە. هـانی داون کەیـەکگرن و راپـەرن لـە پینـاو ئـازادی و سـەرفرازیا، لـە شـیعرەکانی دا رەخنـەی لـە کۆمـەلگا بـیّ سـەروبەرو ناهەموارەکەی گرتووە، ئەو کۆمەلگایەی کەوا دووبەرەکی عەشایەری و خەرافات بالی

بەسەردا کیشاوە، کەوا بوەتە قوربانی و بەندە گیربوونی ئەو جەورو ستەمە، لە چوار چیوەی زەبرو زەنگی ناریکی ونەریتی کۆنی ئەوسای کۆمەلەی کوردەواری دەی نالاند، بیری پر هەستی نەتەوایەتیەکەی لە داکۆکی بەرگری لە هەژار و چەوساوەکانی تیکرای گەلەکەی رەنگی داوەتەوە. چیرۆکیکی جوانی لە ژیر ناونیشانی (مەسەلەی ویژدان) هەیە. شاعیریکی شۆرشگیر بوو بە هەموو مانای وتەوە، رەفیق حیلمی دەلێ: شیعرەکانی ئەحمەد موختار نمونەیەکن لە تەر و پاراوی و ئاوازیی جوان.

ئەنوەر قادر جاف باسی دەکاو دەلێ: ئەحمەد موختار پەیوەندیەکی دۆستایەتی بە شیخ مەحمود حەفیدەوە هەبوو، بەلام بەهۆی بوختان و لی دوانی ناحەزانی شیخ حەپسی دەکا.

شاعیر قەسیدەیەکی هەست بزوین و پر ستایش بۆ شیخ مەحمود دەهۆنیتەوە ئیتر بەری دەدا.

لیوا بەهائەدین نوری

بەهائەدین کوری شیخ نورەدین کوری ئیسماعیل کوری حەسەن بەگ شیروانیە، شیخ نورەدینی باوکی لە زانا ناسراوەکانی ئاینی بووە، سالی ١٨٦٧ لە هەولیر هاتۆتە جیهان و سالی ١٩٤٢ لە بەغدا مالٚ ئاوایی لە ژیان کردووە، لەسەردەمی تورکەکاندا کردیانە بەریوەبەری خویندنگای مامۆستایان لە بەغدا و لە بەسرە ١٩٢٠-١٩٢٦، پاشان بەریوەبەری کولیەی ایمام الأعظم بووە، چەندین کتیبی داناوە لەوانە: خلاصة تأريخ الاسلام، الفلسفة العلمية، الفلسفة الاخلاقية، تأريخ التربية...هتد.

بەهائەدین سالی ١٨٧٩ لە سلیمانی لەدایك بووە، لە خویندنگای عەسکەری لە ئەستەنبۆلٚ بە ئەفسەر دەرچووە، لە مەیدانی عیراق دا جەنگاوە، بەدیلیەتی دەکەویتە دەست سوپای بەریتانی بەسرکردایەتی جەنەرالٚ مۆد، دوای ئەوە دەچیتە ناو سوپای عەرەبی لە حیجاز و سوریادا. لە ١١ ئاب ١٩٢١ دیتە ناو سوپای عیراق، پاش

ئەوە دەیکەنە مامۆستای (خانەی مەشقی سوپایی)، لە کۆتایی سالی ١٩٢٤ دەینیرنە بەریتانیا سالیك لە (ئالدەرشود) مەشق دەکا، پاشان دەچیتە قوتابخانەی چەکە سوکەکان، لە شوباتی ١٩٢٦ دەگەریتەوە عیراق پیشکەوتوی راهینەری رەشاشەکان ئینجا ئەفسەر روکن لە وەزارەتی بەرگریدا، لە کولیەی ئەرکانی عیراق دەخوینێ لیی دەردەچێ، بە پایەی مقدم لیوا بەشداری لە بزوتنەوەکانی سلیمانی و بارزان دەکا، لە تەموزی ١٩٢٨ لەگەڵ تۆفیق سویدی دەچێ بۆ کۆنگرەی جەددە وەك پسپۆریکی سوپایی بۆ وتوویژکردن لەگەڵ عەبدولعەزیز ئالسعود دا، وەفدەکەش بەسەرۆکایەتی سیرجلبرد کالاتین بووە، بەهائەدین نوری سالی ١٩٣١ بروانامەی بەکەلۆریۆسی زانیاری لە کولیەی ویلایەتی کەنساس بەدەست هیناوە، بەکاری دەرس وتنەوە لە کولیەی ئەرکان هەلدەستێ، سالی ١٩٣٥ بەوەفد دەنیردریتە ئینگلتەرە بۆ بەردەوام بوونی خویندن لە کولیەی ئەرکان لە کمبرلی، پاش سالیك دەگەریتەوە، دەبیتە ئەفسەر روکنی یەکەم، ئینجا ئامیر کولیەی ئەرکانی عیراقی (١٩٣٧)، بالا دەکری بۆ پایەی عەمید ئەیلول ١٩٣٨، لە کانونی یەکەمی ١٩٣٨ خانە نشینی دەکەن، خزمەت گوزاریەکەی دەگوازنەوە بۆ سکەی شەمەندەفەر و دەیکەنە جیگری بەریوەبەری گواستنەوە، لە ئابی ١٩٤١ دەگەریتەوە سوپا دەیکەنە ئامیر کولیەی ئەرکان، دوایی یارمەتیدەری سوپا سالاری ئەرکان و بریکاری بەریوەبەرایەتی گشتی لە وەزارەتی بەرگریدا. لە کانونی یەکەم ١٩٤١ بۆ پایەی لیوا بالا دەکرێ، دەگوازریتەوە بۆ سەرکردەی ناوچەی باشور لە بەسرە تشرینی دووەم ١٩٤٢، پاشان لە ئابی ١٩٤٤ لە فەرمان دەست بەردار دەبێ، دەیکەنە پاریزگاری سلیمانی لە ئازاری ١٩٤٧، پاشان لە حوزەیرانی ١٩٤٨ بە نوینەری سلیمانی هەلدەبژیردرێ، دەیکەنە وەزیری کاروباری کۆمەلایەتی ٦ی کانونی دووەم ١٩٤٩ تا ١٠ی کانونی یەکەم ١٩٤٩، پاشان کردیانە وەزیری مفەوەز لە دیوانی وەزارەتی دەرەوە مایس ١٩٥١، دوایی دەبیتە وەزیر مفەوەز لە بالویزخانەی عیراق لە تاهراندا (ئاب ١٩٥١)، پاشان لەوێ بالا دەکرێ بۆ بالویز ئایار ١٩٥٣، لە ئاکامی یەکیتییەکەی عیراق و ئوردن و یەکبونی فەرمانی دبلۆماسیەتی هەردوو دەولەت بەسەفیرایەتی دەگوازریتەوە عەمان کانونی دووەم

١٩٥٦ – تەموز ١٩٥٨، دوایی شۆرشەکەی ١٩٥٨ لە ئوردن دەمینیتەوە، دەیکەنە سەفیر لە وەزارەتی دەرەوەی ئوردن تا لە ئابی ١٩٥٩ لە پایەکەی دەخەن، دەیکەنە وەزیر مفەوەزی ئوردن لە رۆما.

لە نیسانی ١٩٦٠ لە پایتەختی ئیتالیا جیهان بەجێ دیلێ.

بەهائەدین ئەم کتیبانەی لە ئینگلیزیەوە وەرگیراوەتە سەر زمانی عەرەبی (الرتل الخامس ١٩٤٢) رحلة ريج في العراق عام ١٨٢٠ لە سالی ١٩٥١ چاپکراوە، جەنگیزخان ١٩٤٦، حرب الفلسطين، الخطوط الأساسية لحرب العراق (١٩٣٥)، هەروەها (كيف تعالت بروسية) هی ئەحمەد رەفیق (١٩٣٤)، بەهائەدین نوری کتیبی سوپایشی داناوەو وەریگیراوە لەوانە: أوامر الحركات (١٩٢٨)، تعبيئة الرشاشات (١٩٢٩)، رتل باز في حركات بارزان (١٩٣٢)، مسائل في تعبيئة الخيالة (١٩٣٠)، نقاط في تدريب التعبيئة الصغرى (١٩٣٠) ...هتد. خالید دورە دەلێ: بەهائەدین نوری پەروەردە ئایینیەکەی و گەنجایەتی بەغدای لی کۆببوۆوە، ئەفسەر روکنیکی بە تواناو رۆشنبیریکی بەرفراوان بوو، ئەحمەد حامید سەراف بۆی باس کردم کەوا بەهائەدین لە زمانی تورکی ئەدیب بووەو شیعری ناسکی هۆنیوەتەوە. هەروەها عەبدولعەزیز موزەفەر پێی گوتم کە: بەهائەدین نوری سالی ١٩٢٤ دەچیتە ئینگلتەرە بۆ بەشداری کردن لە دەورەیەکی سوپایی، بەپیی ئەوەی کە ئاین پەروەریکە دەپرسێ لە مزگەوتیك کە لە لەندەن نویژی لێ بکات پییان گوتبو مزگەوتیك لە شاری (ووکینگ) هەیە ٢٤ میل لە باشوری رۆژهەلاتی پایتەختە، رۆژی هەینی سواری شەمەندەفەر دەبێ بەرەو ئەو شارە دەکەویتە رێ، نیوەرۆ دەچیتە مزگەوتەکە سەیر دەکا دەرگاکە کلیل دراوە، کە زەنگەکە لیدەدا بە زەحمەت پیاویکی پیری سەرو سیما هیندی عەمامە بەسەری لیدیتە دەرو پیی دەلێ: ئایا ئەوە مزگەوت نیە! ئیمرۆ هەینی یەو کاتی نویژ هاتووە کوا نویژکەرەکان؟ پیاوە پیرەکە داوای لیبوردنی لی دەکا دەلێ ژمارەی موسلمانەکان کەمە ئەوان رۆژی جومعەکار دەکەن، ئەگەر رۆژی یەك شەم بییت کە لەم ولاتەدا پشودانە دەتوانی بەشداری نویژی جومعە بکەیت. بەهائەدین نوری نیوەرۆی یەك شەممە دیتەوە شاری (ووکینگ) کە چی دیسان دەرگاکە

داخراوە، زەنگەکە لی دەدا کابرا لی‌ی دیتەدەرو بەسەر سورماوی پی‌ی دەلی: ها کورە لاوەکە ئەوە تۆی هاتیەوە!! دەلی بەلی بەلام کوا نویژ کەرەکان؟ دەلی: پەلە مەکە تۆ لە ولاتی موسلمانان نی لە وولاتی کافرانی لیرە نویژ عەسران دادەبەستری، سەعات چوار وەرەوە، نویژ بکەو پاشان چا بخۆرەوە! بەهائەدین نوری لە سەعاتی دیاری کراودا دەچیتەوە دەبینی دەرگای مزگەوتەکە کراوەتەوە، لەگەل چەند کەسانیکی هیندی بەشداری نویژ دەکا و چاش دەخواتەوە.

ئەو چیرۆکەم بۆ تۆفیق وەهبی گیرایەوە پیکەنی و گوتی: بەهائەدین نوری بەدینەو نویژ لە لەندەن دەکات؟! شیخ نوری باوکی گلەیی لای من لی دەکرد کەوا کەم تەرخەمی لە کاروباری ئاینی دەکات!!

وەك زانراوە مزگەوتی ووکینگ دەگەریتەوە بۆ تیپی ئەحمەدیەی ناسراو بە (قادیانیە) کە میرزا غولام ئەحمەدی شاری قادیان سەربە بنجابی هیندی سالی ۱۸۷۹ دروستی کردووە، وای راگەیاندووە گوایە مەهدی و مەسیح لە شەخسی ئەودا کۆبونەتەوە، راستە مەسیح (صلب) کراوە بەلام بە زیندویی دایان بەزاندوەو حۆریەکانی هینایتیانە کشمیر، لەوی ژیاوە تاکو لە گوندی سرینجار دەمری و دەنیژری.

سەیفوللا خەندان

سەیفوللا بەگ خەندان دەچیتەوە سەر خیزانیکی ناسراوی سلیمانی، دایکی لە بنەمالەی بابانە، عیزەت بەگی باوکی کوری حوسین پاشایە کە وەزیر دەبی لەسەردەمی سولتان محەمەد وەحیدەدینی شەشەم، بەلام سەعید پاشای مامی ناسراو بە (کوردی) لە (ئەساطین) سەردەمی حەمیدی بووە.

سەیفوللا بەگ سالی ۱۸۹۷ لە ئاستانە هاتۆتە دنیا لە قوتابخانەی غلطت سرای خویندویەتی سالی ۱۹۲۳ هاتۆتە عیراق، لە ئایاری ۱۹۲۸ بە نوینەری سلیمانی هەلبژیردراوە، لە کانونی یەکەمی ۱۹۳۳ دەبیتە جیکاری شەریکەی کارەبای بەغدای بەریتانی، سەر لە نوی لە تشرینی دووەمی ۱۹۳۰ و شوباتی ۱۹۳۳ و کانونی یەکەم

١٩٣٤ و ئابی ١٩٣٥ بە نوینەرایەتی هەلدەبژیردریتەوە، پاشان دەیکەنە یاریدەدەری نیردراوی عیراق لە (عصبة الأمم) ئاب ١٩٣٧-١٩٣٨، جاریکی تر لە حوزەیرانی ١٩٣٩ بە نوینەری سلیمانی هەلدەبژیردریتەوە، دەبیتە بەریوەبەری تەشریفات لە وەزارەتی دەرەوە (١٩٤١)، دوایی دەبیتە قونسل لە ئەستەنبۆڵ (تشرینی دووەم ١٩٤١) پاشان سکرتیری یەکەم لە موفەوەزیەتی عیراق لە واشنتۆن (نیسان ١٩٤٢) دەگوازریتەوە بەراویژکار لەموفەوەزیەتی عیراق لە لەندەن (حوزەیران ١٩٤٦)، پاشان بە ئەرکی موفەوەزی عیراق لە پاریس هەلساوە (تشرینی یەکەم ١٩٤٧)، کە مەزاحیم پاچەچی دەبیتە سەرەك وەزیران لە پایەکەی دەخا (١٩٤٨)، ئەمەش بەهەلیك دەزانێ کەوا خویندنی بالای تەواو بکا، بروانامەی دکتۆرای لە (علوم سیاسە) لە جامیعەی پاریس سالی ١٩٥١ بەدەست هیناوە، باسی دکتۆراکەشی لەسەر (کیشەی قوبرس) دەبێ، پاشان دەیگەریننەوە سەر فرمان، دەیکەنە بەریوەبەری گشتی تەشریفات لە وەزارەتی دەرەوە (کانونی یەکەم ١٩٤٩)، دوایی ئەوە بۆ پلەی وەزیر مفەوەز بالا دەکرێ (١٩٥٢)، دەبیتە وەزیری مفەوەزی عیراق لە بۆن (ئەیلول ١٩٥٣)، پاشان سەفیر لە مەدرید (تشرینی یەکەم ١٩٥٦ - ئاب ١٩٥٨)، لە فەرمان دەست بەرداری دەکەن. دوای ئەوە دەکەویتە کاروباری ئابوریەوە، لە ئاکامی رووداوی ئۆتۆمبیل خۆی و ژنەکەی لە شاری ڤیننا سالی ١٩٧١ گیانیان لەدەست داوە.

محەمەد عەتا ئەمین

لە سیاسەتمەدارانی لیهاتوو محەمەد عەتا کوری محەمەد ئەمین ئەعزەمی لە پانزدەی کانونی یەکەمی ١٨٩٧ لە بەغدا لە دایك بووە، لەسەردەمی عوسمانیەکاندا لە قوتابخانەی سولتانیە دەخوینێ، لەسەر ئەنجامی داگیرکردنی ئینگلیزەکان دەچیتە دەورەی مامۆستایان لە بەریوەبەرایەتی پەروەردە، دەکرێ بە مامۆستای خانەی مامۆستایان و قوتابخانەی فەرمانبەران (تشرینی یەکەم ١٩١٧)، پاشان دەگوازریتەوە بە سکرتیری بەریوەبەری پەروەردە (١٩١٩)، دوایی وەرگیر لە بەریوەبەرایەتی عەدلیە (١٩٢٠)، پاشان نووسەر لە دیوانی پاشایەتیدا (١٩٢١)، ئینجا یاریدەدەری سکرتیر

له دیوانی ناوبراودا (١٩٢٢-١٩٢٥)، لەو ماوەیەشدا لە خویندنگای حقوق دەخوینیٚ، سالی ١٩٢٣ لیٚ دەرچووە، لە تافی لاویەتییەوە بە ئەدیب و نووسەر ناسراوە، وتار و لیکۆلینەوەو چیرۆکی لە رۆژنامەو گۆڤارەکانی عیراقی دا بلاو کردۆتەوە بە تایبەتی لە گۆڤاری (دار السلام) و رۆژنامەی (العراق)، لەوانە (کیف یرتقي العراق، رؤیا صادقة) لە (دار السلام) بلاوکراوەتەوە (١٩١٩)، لوحة من الواح الدهر -دار السلام ١٩٢٠، عاقبة الحیاة - دار السلام، وقفة على دیالة - جریدة العراق ١٩٢١، هەروەها نامەیەکی لەسەر (السلم الدولي العام ١٩٢٣)،. پاشان وتارەکانی لە گۆڤاری (حریة)دا نووسیوە (١٩٢٤-١٩٢٦).

هەر لە سەرەتای دامەزراندنی‌یەوە دەچیتە فرمانی دبلۆماسیەتی عیراق دەیکەنە سکرتیری نوینەری سیاسی عیراق لە لەندەن (٢٧ حوزەیران ١٩٢٥)، بە (مدەون) قانونی بۆ وەزارەتی داد دەگوازریتەوە (١٩٢٧)، دوایی دەیگەریننەوە بە سکرتیر لە موفەوەزیەتی عیراق لە لەندەن (ئازار ١٩٢٨)، پاشان لەئەنقەرە (ئازار ١٩٣٠) جاریکی تر لە لەندەن (ئاب ١٩٣٢)، لە کۆتایی کانونی یەکەمی ١٩٣٢ لە فەرمانەکانی دەست بەرداری دەکەن.

خوازبینی ئەمیرە (سارە) کچی حوسین مەلیکی حیجاز واتا خوشکی ئەمیر زەیدی کردووە، دەیگەریننەوە دەیکەنە سکرتیری یەکەم لە موفەوەزیەتی عیراق لە رۆما(تشرینی دووەم ١٩٣٤)، ئینجا راویژکارو کارگیری موفەوەزیەتی عیراق لە لەندەن (١٩٣٥)، دەگوازریتەوە بە راویژکارو کارگیر لە موفەوەزیەتی پاریس دا (ئازار١٩٣٨)، دوایی لەبەرلین (ئازار ١٩٣٩)، جاریکی تر رۆما(تەموز ١٩٣٩)، دوایی راویژکاری یەکەم و کارگیری موفەوەزیەتی عیراق لە لەندەن (حوزەیران ١٩٤٠)، دەگەریتەوە بەغدا دەیکەنە بەریوەبەری گشتی وەزارەتی دەرەوە (تشرینی دووەم ١٩٣٤)، پاشان دەبیتە وەزیری موفەوەز لە ئەنقەرە (ئاب ١٩٤٤)، دوایی وەزیری موفەوەز لە پاریس (نیسان ١٩٤٩)، دەست بەردار دەبیٚ لە کاروبارو فرمانی دەرەوەدا (تەموز١٩٥٢)، دەیکەنە بەریوەبەری گشتی لە بەرژەوەندی پالاوتنی نەوتی میری، دوایی سەرۆکی ئەنجومەنی بەریوەبردنی بەرژەوەندیەکە

(ئەیلول ١٩٥٥). هەتا تەموزی ١٩٥٨، دوای ئەوە شاری جنیڤ لە سویسرا دەکاتە هەوار و هەر لەویش لە ٢٥ ئەیلول ١٩٧١ کۆچی دوایی دەکات، لە گۆرستانی ئیمامی ئەعزەم دەنیژرێ.

هەلبژاردەی چیرۆکەکانی لە کتێبیکدا بەناوی (قصاصون من العراق)وەزارەتی راگەیاندن سالی ١٩٧٧ بلاوی کردۆتەوە.

سامی خوندە پێی راگەیاندم: لەماوەی جەنگی یەکەمی مەزندا لەگەل عەتا ئەمین هاورێی دەبن لە قوتابخانەی سولتانیە، ئەو محەمەد عەتایە کوری محەمەد ئەمین کوری حوسین ئەفەندی پشدەریە. تۆفیق وەهبی دەلێ: جارێ عەتا ئەمین پێی گوتم کەوا بنچینەی بنەمالەکەی لە عەشیرەتی پشدەری کوردە، عەباس عەزاوی لە کتێبەکەیدا (عشائر لعراق) لە بەشی دووەمدا (العشائر الکردیە) دا دەلێ: حوسین ئەفەندی پشدەری باپیری عەتا ئەمینە، ئەمرۆ عەشیرەتی پشدەر لە بەهیزترین عەشیرەتەکانی کورد دەژمیردرێ، زۆر زانای بلیمەتیان لی پەیدا بووە لەوانە: حوسین ئەفەندی کۆچ کردووی ١١ کانونی یەکەمی ١٩٠٤ لە مامۆستایانی مەدرەسەی ئیمامی ئەعزەم بووە لە بەغدا.

ئەحمەد تۆفیق

ئەحمەد تۆفیق کوری تۆفیق بەگ کوری محەمەد سالح بەگ کوری سلیمان بەگ لە ئەشرافەکانی سلیمانیە، دایکی لە خانەوادەی سەرۆکەکانی پشدەرە، سالی ١٨٩٩ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، لەسەردەستی مامۆستایانی تایبەتی لە موسل و کەرکوك و سلیمانی خویندویەتی، چۆتە خویندنگای دواناوەندی، کە جەنگە مەزنەکە بەرپا دەبێ تۆفیق بەگی باوکی بەسەرکردەیی عەشیرەتەکانی کورد لە تەك سوپای تورکی دا لە تەوریزو مهابادو بۆکان جەنگاوە، لەشەرو پیکدادانی لەگەل روسیادا دەکوژرێ. دوای جەنگەکە ئەحمەد بەگ هەلویستیکی باشی دەربارەی مانەوەی ویلایەتی موسل و سلیمانیشی لەگەلدا پێ نواندووە کەوا بەشیکە لە عیراق و جیا ناکریتەوە. سالی ١٩٢٤ هەلبژیردرا بە نوینەری سلیمانی لە ئەنجومەنی دامەزراندندا. پاشان دەیکەنە

پاریزگـاری سـلیمانی (ئـازار ١٩٢٥)، لـه نیسـانی ١٩٢٧ واز دەهینـی. جـاریکی تـر دەیکەنەوە پاریزگاری شارەکە (ئەیلول ١٩٣٠)، بۆ پاریزگاری هـەولیر دەگوازریتـەوە (نیسـان ١٩٣٥)، پاشـان دەبیتـە موفەتیشـی ئیـداری (١٩٣٩)، هـەر لـەم سـالەدا لـە تشرینی دووەم لە فەرمان دەست بەردار دەبیّ. بە نوینـەری سلیمانی بـۆ پەرلـەمان هـەلدەبژیردریّ (تشـرینی یەکـەم ١٩٤٣)، بـەلام لـە کۆتـایی تشـرینی دووەمـی هـەمان سالدا واز دەهینیّ. لە حەوتی کانونی یەکەم ١٩٦٣ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

عەلی کەمال عەبدورەحمان

عەلی کەمال لە ٢٩ تشرینی یەکـەم ١٩٠٠ لـە بنەمالەیـەکی ناسـراودا لـە سـلیمانی هاتۆتـە جیـهان، عـەبدورەحمانی بـاوکی لـە ئاکـامی پیکرانـی بـە گوللەیـەك گیـانی لەدەست داوە، کە ئەوسا عەلی کەمال مندالیکی ساوای تەمەن دوو سالّ و نیـو دەبیّ، دایکی پەروەردەی دەکا دەیخاتە قوتابخانەوە، سالی ١٩١٤ رووەدەکاتە بەغدا، دەچیتە خویندنگـای دوانـاوەندی سـوپایی، دوای دوو سـالّ بـەرەو ئاسـتانە دەروا، دەچیتـە قوتابخانـەی جـەنگی، سـالی ١٩١٨ بـە ملازمـی دووەم دەردەچـیّ، بـە مامۆسـتایەتی قوتابخانەی تازە ئەفسەران لە ناوچەی ئەستەنبۆلّ دادەمـەزریّ. پیش ئاگر بەست بۆ ئەزمیر دەگوازریتەوە. لە ئایاری ١٩١٩ سوپای یۆنانی ئەو شارە داگیر دەکا، مستەفا کـەمال (ئـەتاتورك) سـەرداری سـوپای رزگـاری بـۆ داکۆکـی و بـەرگری لـە شـاری ئەستەنبۆلّ رادەپەریّ، عەلی کەمال لە خۆیەوە دەچیّ بەشداری لە شەری سەربەخۆیی بـوون دەکـا. دوای ئـەوە بـۆ دیاربـەکر و مـاردین دەگوازریتـەوە، لــە شـوباتی ١٩٢٢ دەگەریتـەوە بەغدا، دەچیتـە نـاو فرمـانی پۆلیسی، دەیکەنـە معـاون لـە هـەولیر و بـۆ کۆیسنجاق دەگوازریتەوە، ئینجا بۆ دیوانیـە (کۆتـایی سـالی ١٩٢٣)، لـەویّ بەشداری لە هەلمـەتی تـەمبیّ کردنـی عەشیرەتە یاخی بووەکان دەکا، دوای ئەوە بۆ سلیمانی دەگوازریتەوە، پاشان دەیکەنە بەریوەبەری پۆلیسی دیالە (نیسان ١٩٣١)، دوایی هـی بــەغدا (حوزەیــران ١٩٣٢)، ئینجــا کــەرکوك (کــانونی دووەم ١٩٣٤)، پاشــان دەگوازریتـەوە بـۆ بەریوەبـەری پۆلیسـی بادیـەی باشـور، دوایـی پشـتگیری کردنـی

بزوتنەوەکانی سوپا بۆ ئاسایی کردنەوەی شاری (سوق الشیوخ) پێ دەسپێرن، هەر لەو قەزایەشدا دەیکەنە قایمقام (١٩٣٥)، زۆری پێ ناچێ واز لە بەریوبەرایەتی دینێ، لە ئابی ١٩٣٥ بە نوینەری سلیمانی هەڵدەبژێردرێ، دووبارە هەر لەم شارەدا لە حوزەیرانی ١٩٤٨ هەڵدەبژێردریتەوە، لەهەمان کاتدا خۆی خەریکی کاروباری ئابوری کردووە، بەشداری لە هەموو هەولوکاریکی خێرخوازی دا کردووە، خویندکارە ئاینیەکانی لەسەر کیسەی خۆی بۆ خویندن دەناردە ئەزهەر لە میسر، چاودیری و یارمەتی مزگەوت و هەتیوخانە و بنکە تەندروستیەکانی دەکرد. دوای شۆرشی چواردەی تەموزی ١٩٥٨ ماوەیەك دەگیرێ و بەندی دەکەن، پاش ئەوە روو دەکاتە لەندەن و لێی نیشتە جێ دەبێ[١٥].

سەعید بەگ میری شیخان

سەرۆکی یەزیدیەکان سەعید بەگ ناسراو بە ئەمیری شیخان، نیشتەجیکەی لە باعوزری نزیك مەزاری شیخ عەدیە، ئەو کوری عەلی بەگ کوری حوسین بەگ کوری عەلی بەگی گەورە کوری حەسەن بەگە، بنەچەکەی دەگەریتەوە بۆ عودەی کوری سەخر (ئەو کوری برای عودەی کوری موسافیر هەکاریەکە سالی ١١٦٢ کۆچی دوایی کردووە) لە شیخەکانی تەسەوف بووە، باپیری ئەو بنەماڵەیە عەلی بەگی گەورە بەناوبانگ بوو، سالی ١٨٣٢ لە زارگەلی نزیك رەواندوز دەکوژرێ و هەر بەناوی ئەویش ناونراوە (گەلی عەلی بەگ).

سەعید بەگ سالی ١٩٠١ لە دایك بووە، باوکی سالی ١٩١٣ لە زارگەلی دەکوژرێ، دایکی میان خاتون کچی عەبدی بەگ جلەوی کاروبار دەگریتە دەست، ژنیکی ژیرو مشورگیر بووە، لە سەردەمی داگیرکردنی ئینگلیزدا سەعید بەگ لە تەمەنیکی هەرزەکاری دا دەبێ، بە ئەرکی سەرۆکایەتی هەڵدەستێ، سالی ١٩٢١ ئامادەی ئاهەنگی دانانی مەلیك فەیسەڵ لەسەر عەرش دەبێ لە بەغدا. پاشان لە سەرۆکایەتیەکەیدا ئیسماعیل بەگ کوری عەبدی بەگی ئامۆزای کیشەی لەگەل یا بوو

دوایی پیکهاتونەتەوە، سەعید بەگ لە ئایاری ١٩٤١ لایەنگری رەشید عالی دەبێ داوا لە کۆمەلەکەی دەکا بچنە ناولەشکری عیراق و بەگژداچوونی ئینگلیز .

سەعید بەگ سالی ١٩٤٢ کۆچی دوایی دەکا، تەحسین بەگی کوری کە ئەوسا مندال دەبێ جیگای لە ئیمارەتەکەدا دەگریتەوە، سالی ١٩٣٠ هاتۆتە دنیا، دووبارە خاتومیان خاتونی نەنکی دەگەریتەوە سەر هەلسورانی کاروباری هۆزەکەی، هەتا تەحسین بەگ پێ دەگا.

پاش شۆرشی چواردەی تەموز ١٩٥٨ سەرۆکایەتیەکە دەدریتە معاویەی ئەمەوی کوری ئیسماعیل بەگ کە پیشتر باسمان کرد،پاشان بۆ بایەزیدی برای، کە بایەزیدی سەرۆکی ئیسماعیلیەکان سالی ١٩٨١ دەمرێ، نیاز دیتە سەر ئەوەی کە داوا لە تەحسین بەگ بکرێ سەر لەنوێ کاروباری ئیمارەتەکە بگریتەوە دەست، کەماوەیەکی زۆر جێنشینی لەندەن بووە. هەروەها لەسەرداره ناسراوەکانی تریان لەم سەردەمەدا: شیخ ئیلیاس سەرەك عەشیرەتی هەکاری کوری شیخ خدر کوری حەسەنە. عەباس عەزاوی لە کتیبەکەیدا (تاریخ الیزیدیة)_١٩٣٥، باسی دەکا دەلێ:زۆرترین زانیاریەکانی لە ئەو وەرگرتووە – واتا لە شیخ ئیلیاس – خویندن و نوسین هەر لە چوارچیوەی بنەمالەکەی ئەودا بەندە گیرە.

مستەفا عەلی (وەزیری داد لەسەردەمی عەبدولکەریم قاسمدا) پیی راگەیاندم: کەوا شیخ ئیلیاسی ناسیوە چاوی پێکەوتوە دەلێ: پیاویکی ئاسۆ فراوان و ئارەزومەندی رۆشنبیر بوونی هۆزەکەی بووە، حەزی بە تیکەلی و پەیوەندارییەتی لەگەل میللەتانی تردا کردووە، بەلام ئیسماعیل بەگ کوری عوبید بەگ کە کیشەی لەگەل سەعید بەگی ئامۆزای لە سەرۆکایەتی دا هەبوو دوای داگیرکردنی بەغدا پەیوەندی بە سوپای ئینگلیزەوە دەکا کە ئەوسا لە نزیك سامەرا هەلیان دابوو، ئەشکەنجەو داپلۆسینی تورکەکانی پێ رادەگەیەنێ، دوای یارمەتییان بۆ نەتەوەکەی لێ دەکا، زانیاریەکی فرە دیاردەی بنچینەکەیان دەداتە دکتۆر قوستەنتین کە پشتی بۆ دانانی کتیبەکەی پێ بەستووە (الیزیدیة قدیما و حدیثا) داوا لە ئیسماعیل بەگ

دەکرێ لە بەغدا نیشتەجێ بێ پاشان لە موسڵ، دوایی ریی پێ دەدرێ بچیتە سنجار، لە تەموزی ١٩٣٣ جیهان بە جێ دیلێ.

یەزیدیەکان لە میژوویاندا دووچاری مەینەتیەکی گەورە بوون لەسەر دەستی عومەر وەهبی پاشا سەرکردەی هیزی چاکسازی تورکی، کە سالی ١٨٩٢ دیتە موسڵ داوا لە پیاوەکانیان دەکا لە سەروی هەمویانەوە میرەکەیان میرزا بەگ کە دەبێ واز لە بیرو باوەری خۆیان بینن، بگەرینەوە سەر ئاینی ئیسلام، ئیتر بەربادیان دەکا. سەربازکانی دەنیریتە سەر گوندەکانی شیخان تالانی دەکەن ئەوەی پیاوە دەیکوژن و پرکیشی ئافرەت و منداڵەکانیان دەکەن، دوای ئەوە روو دەکەنە گوندەکانی سنجار، هەمان رەفتار لەگەڵ ئەوانیشدا دووبارە دەکەنەوە، شکات و سکالای ئەو کارە درندانەیە دەگاتە ئەستەنبوڵ ولاتانی بیگانە دینە دەنگ، فەریق وەهبی پاشا لێ دەخەن.

میسس کرترۆدبیل لە سالی ١٩٠٩ سەردانی ناوچەکانی کوردستان دەکات، چاوی بە عەلی بەگ ئەمیری یەزیدیەکان دەکەوێ، قاوەی لا دەخواتەوە، پێی دەلێ: کۆمەلەکەت لە چیا پییان راگەیاندم کەوا تۆ (حاکمی گشتیانی) زۆر بە ناسکی وەلامی دەداتەوە دەلێ (حاکمی هەموومان هەر ئەو خودایەیە) باسی دەکا کە: پیاویکە لە ناوەراستی تەمەن دایە، سەر و سیما و روخسار هیمن و لەسەرخۆ، ردینیکی دریژی خەنەیی پیچ پیچی هەتا کەمەری شۆرببۆوە، جلوبەرگیکی سپی پۆشیبوو، لەسەریەوە هەتا دامینی هاتبوو.

غیاث الدین نەقشبەندی

شیخ غیاث الدین کوری هەرە گەورەی شیخ بەهائەدین نەقشبەندی کوری محەمەد کوری تاهیر کوری مەلا سافی مورشید و رابەری ئامیدی و بامەرنی و دەوروبەرەکەیەتی. شیخ غیاث الدین سالی ١٩٠٠ هاتۆتە دنیا. ریبازی سۆفیەتی لە باوکی وەردەگرێ، لەسەر دەستی زاناکانی ناوچەکەیدا وەك: موفتی ئامیدی و شوری ئەفەندی دەخوینێ.

لە تشرینی دووەمی ١٩٣٠ بە نوینەری موسڵ هەڵدەبژێردرێ، دوای ئەوە لە ئابی ١٩٣٥، کانونی یەکەمی ١٩٣٧ و تشرینی یەکەمی ١٩٤٢ هەڵدەبژێردرێتەوە. لە ساڵی ١٩٤٤ لە ئامیدی کۆچی دوایی دەکات.

موسلح الدین نەقشبەندی برای، ناودار بوو، ساڵی ١٩٢٠ لە ئامیدی هاتۆتە دنیا، لە کۆلیجی یاسا دەرچووە (١٩٤٣)، دەچێتە کاروباری دادوەری، دەیکەنە نائیب حاکم دوایی دەبیتەحاکم ، لە ساڵی ١٩٥٣ بە نوینەری موسڵ هەڵدەبژێردرێ، سەرلە نوێ ١٩٥٤ و نیسانی ١٩٥٨ هەڵدەبژێردرێتەوە، دەگەڕێتەوە سەرکاری دادوەری، دەبیتە حاکمی بەدائەی کەرادە، موسلح نەقشبەندی لە وەزارەتی تاهیر یەحیا دەبیتە وەزیری دەوڵەت بۆ کاروباری ئەوقاف (٢٠ تشرینی دووەم ١٩٦٣)، دوایی وەزیری ئەوقاف (یەکی نیسان ١٩٦٤)، سەرەرای پایەکەی دووبارە دەیکەنەوە وەزیری دەوڵەت (١١ کانونی یەکەم ١٩٦٥)، جیکاری وەزیری پیشەسازی (١٧ نیسان ١٩٦٦ – ١٨ نیسان ١٩٦٦). جاریکی تر وەزارەتی دادی پێ دەدرێتەوە (٩ ئاب ١٩٦٦)، بەئەرکی خۆی لە وەزارەتەکانی یەك لە دوای یەك هەڵساوە هەتا ٣٠ی تەموز ١٩٦٨.

لە ساڵی ١٩٩٦ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

ئەحمەد موختار بابان

ئەحمەد بەگ کوری حەسەن بەگە دایکی لە بنەماڵەی بابانە، ساڵی ١٩٠٠ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، بروانامەی یاسای بەدەست هیناوە، خزمەتگوزاری لە پیشەی دادوەری و بەریوەبەرایەتی دا کردووە. ساڵی ١٩٤٢ بوەتە وەزیری کاروباری کۆمەلایەتی، پاشان بە پایەی وەزیرایەتی مواسەلات و ئەشغال، وەزیری داد، سەرەك دیوانی پادشایی، جیگری سەرەك وەزیرانی پێ دراوە، دوای ئەوەی کە دەبیتە وەزیری بەرگری و بریکاری وەزیری پەروەردە لە ١٩ ئایاری ١٩٥٨، دەبیتە سەرەك وەزیران کەوا دوا سەرەك وەزیران بووە لە پیش بەرپا بوونی شۆرشی ١٤ تەموزی

١٩٥٨. لە ٢٤ تشرینی یەکەم سالی ١٩٧٦ لە بۆن پایتەختی ئەلمانیای یەکگرتوو کۆچی دوایی دەکات.

محەمەد سەعید قەزاز[١٦]

محەمەد سەعید قەزاز سالی ١٩٠٤ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، مندالیکی ساوا دەبێ کە باوکی کۆچی دوایی دەکات، لە خویندنگەی دواناوەندی سالی ١٩١٧ دەرچووە، لە ٢٠ تەموزی ١٩٢٤ بە نوسەر (کاتب) لە بەشی پشکنینەری بەریوەبەرایەتی وەزارەتی ناوخۆ دادەمەزرێ. پاشان بوەتە بەریوەبەری (تەحریرات) لە پاریزگای هەولیر (١٩٣٢)، دوایی لە کەرکوك.. دەیکەنە مودیر ناحیەی تکریت (١٩٣٩)، دوای ئەوە پێبەپێ پلەو پایەی بەریوەبەرایەتییەکانی بینیوە، مودیر ناحیەی شەقلاوە (١٩٣٥)، قایمقامی هەلەبجە (١٩٣٨)، دوایی زاخۆ (١٩٣٩)، لە تەموزی ١٩٤١ بوەتە یاریدەدەری بەریوبەری گشتی ناوخۆ، پاشان پاریزگاری لیوای هەولیر (ئەیلول ١٩٤٤)، پاشان پشکنینەری بەریوەبەرایەتی (١٩٤٦)، دوایی پاریزگاری لیوای کوت (ئەیلول ١٩٤٦)، ئینجا کەرکوك (کانونی دووەم ١٩٤٨)، دوایی موسڵ (حوزەیران ١٩٤٦)، پاشان وەزارەتی کاروباری کۆمەلایەتی پێ دەسپیرن (٢١ کانونی یەکەم ١٩٥٢ – ٢٩ کانونی دووەم ١٩٥٣)، دوای ئەوە دەبیتە بەریوەبەری گشتی بەندەرەکان لە بەسرە (١٥شوبات ١٩٥٣) بەلام لە شەشی نیسانی ١٩٥٣ واز دەهینێ، دیسان دەیکەنەوە بەریوەبەری گشتی بەندەرەکان (حوزەیران ١٩٥٣)، دوایی وەزیری ناوخۆ (١٩ی ئەیلول ١٩٥٣) پایەکەی خۆی لە وەزارەتی فاضل جەمالی دا پاراستوە (٨ی ئازار ١٩٥٤)، هەروەها لە وەزارەتی دووەمی ئەرشەد عومەری (٢٩ی نیسانی ١٩٥٤ – ١٤ی حوزەیرانی ١٩٥٤)، خۆی دەست بەردار دەکا. بە نوینەری کەرکوك هەلدەبژیردرێ (تشرینی یەکەم ١٩٥٣)، سلیمانی (ئەیلول ١٩٥٤) و (نیسانی ١٩٥٨). لە وەزارەتی دوازدەمینی نوری سەعید دا دەیکەنە وەزیری ناوخۆ (٣ی ئاب ١٩٥٤)، لە پایەکەی خۆی لەوەزارەتی سیزدەمی نوری سەعیدا دەمینیتەوە (١٧ کانونی یەکەم ١٩٥٥ – ٢٠ حوزەیرانی ١٩٥٧)، دیسان لە وەزارەتی

چواردەمینـی نـوری سـەعید بـە وەزیـری نـاوخۆ دەگەریتـەوە (٣ی ئـازاری ١٩٥٨)، هەروەها لە وەزارەتی ئەحمەد موختار بابان دا (١٩ی ئایار ١٩٥٨) هـەتا (١٤ی تـەموز ١٩٥٨)، لـە رۆژی شۆرشـەکەدا دەگـیرێ "مەحکەمـەی شـەعب" حوکمـی خنکـانی بەسەردا دەدا (٤ی شوبات ١٩٥٩) حوکمەکەیان سەر لە بەیانی ٢٠ ئەیلولی ١٩٥٩ لە بەغدا بەجێ هیناو لە سیدارە درا..[١٧] سەعید قەزاز بەریوەبەریکی ئازاو نەبەرد بوو، ترس لە دلیا نەبوو، سەربوردەی خۆبەختکەری لی دەگیرنـەوە کـەوا بـە دەسـتی خـۆی چەتـەو تاوانبـاری لـە چیاکانی کوردسـتان بەردەست کـردووە، دژی کۆمۆنیسـت بـوو، وای بۆ چوو بوو کەوا ئەو بیرو بروایە بیرو بروایـەکی تیکدەرو روخینـەرە کە ولاتـانی ساوای تـازە پیگەیشـتووی وەك هـەریمی عیراق ویران دەکات، کاتێ بـە تەوژمەکـەی سالی ١٩٥٤ کـە چـواردەوری بـەغدای بەسـەر خسـتبوو، مەترسـی ژیـژ ئـاوبوونی لی دەکرا، لـە شـەویکی تـووش و پشـیویدا دوای ئـەوەی پـردو بەربەسـتەکان رمـان ئـاو چووە ناو چواردەوری گـەرەکی سـەعدون، وەزیـری لیپرسـراوانی ئـاودیری کۆبونـەوە، زۆرترینیـان چۆڵ کردنـی بـەرەی رەسـافەیان پەسـەند کـرد کـە دووچـاری هـەلچونی دیجلەیە، بەلام سەعید قەزاز دەلێ: چۆن بەری رۆژئاوا چۆڵ دەکەن، کە لـە دوو پـردی زیاتر نیە بە کـەرخ یانـەوە ببەسـتێ، دەبیتـە هـەراو پەشـۆکانیك کـەس بە کـەس نابێ، هـەر خەلکـەو دەکەویتـە ژیـر پیـوەو هـەر ئۆتۆمبیلـەو پیك دەکـەوێ. فرمـانی دا لـە کۆمپانیا خاوەن پـرۆژە زلـەکان کـە دەست بـەجێ ٢٢ ئۆتۆمبیـل و ئـامیری قـورس و ئامرازە بەرزکـەرەوەکانیان بینـن پـردو بەربەسـتەکان تونـد و چـاك بکەنـەوە، بـەهۆی دانایی و هیمەتی ئەو پیاوە مەردە وە بـەغدا لـە ژیـر ئـاوبوون و خنکـان رزگـاری بـوو، سیر همفری تریفلیان بالیۆزی بەریتانی دوای شۆرشی چواردەی تەموز لە کتیبەکـەیا "الشرق الاوسط في غمار الثورة" دەلێ: شیوعیەکان رقیـان لـە سـەعید قـەزاز دەبـۆوە و لیـی دەترسـان، لای هـەموو کەسـیکی تـر ریـزدار بـووە، دەلـێ: بەرانبـەر جنیـودان و ریسواکردنی پر هەرای دادگای مەهداوی بەشیوەیەکی خۆراگر و هیمن چاو نەترس و ئازا راوەستا.

سەعید قەزاز لە مەحکەمەی شەعبدا[18]

لە ٢٩ کانونی دووەمی ١٩٥٩ بەرانبەر مەحکەمەی شەعب بە سەرۆکایەتی عەقید فازل مەهداوی راوەستا کەوتە داکۆکی و بەرگری لە خودی خۆیدا، کۆتایی پێ هیناو گوتی: من ئیستا راوەستاوم، وا دەبینم مردنم لی نزیك بۆتەوە، سیدارە نامترسینێ، کاتێ لیی بەسەر دەکەوم زۆر کەسان لە ژیر پیمەوە دەبینم کەوا شایستەی ژیان نین، بە ئاشکرا رای دەگەیەنم کە من بەو کردەوەو خزمەتگوزاریانە دەنازم کە پیشکەشی نیشتمانی خۆشەویستم کردووە، شانازی دەکەم کە قەلاچۆی شیوعیەتم لە پیناو موسلمانیەتی و نیشتیمانەکەمدا کردووە، بەوە دەنازم وەزیریکی کارامە بووم رەفتار و کردەوەم ئەنجامداوە، بەوەحی لە خواوە و بەو عەقلّ و هۆشەو ئەو دلەی لە سینەمدایە بەدکاری شیوعی جیهانی و مەترسی لەسەر نیشتیمانی ئازیزم راگەیاندووە، بۆیە کۆتایی بەبەرگری لە خۆکردنم دینم کەوا داوای بەخشین و بەزەیی لە هیچ ئادەمیزادیك ناکەم، بەلکو خۆم دەخەمە بەر دەستی خودا، ئارام دەگرم تا یەزدان حوکمی خۆی دەدا، کە ئەو چاکترین حاکمە.

عەلی حەیدەر سلیمان

دەچیتەوە سەر بنەمالەیەکی کوردی ناسراو کە فەرمانرەواییان لە ناوچەی سۆراندا کردووە، هەتا سەردەمی محەمەد پاشای (کۆرە)ی رەواندوزی کوژراوی سالی ١٨٣٦. عەلی حەیدەر سلیمان سالی ١٩٠٥ لە رەواندوز لە لیوای هەولیر هاتۆتە جیهان. لە موسلّ خویندویەتی دوایی نیردراوەتە بەیروت بۆ تەواوکردنی خویندنی لە جامیعەی ئەمریکی (١٩٢٦)، سالی ١٩٣٠ لیی دەرچووە بروانامەی بەکەلۆریۆسی لە علومی سیاسی بەدەست هیناوە، بە مامۆستایەتی دادەمەزرێ، پاشان پشکنینەر لە وەزارەتی (مەعاریف)، کتیبی "میژووی شارستانیەتی ئەوروپا" (١٩٢٣) و "میژووی ئەوروپای نوێ"ی داناوە (١٩٣٧)، دەگوازریتەوە بە (ملاحظ) لە نوسینگەی تایبەتی وەزارەتی ناوخۆ (١٩٣٣). دوایی یاریدەدەری بەریوەبەری گشتی ناوخۆ

(١٩٣٥)، پاش ئەوە كارمەند دەبێ لە فەرمانی دەرەوە، سكرتیری سێیەمی مفەوەزیەتی عیراق لە رۆما (١٩٣٧)، بۆ مفەوەزیەتی قاهیرە دەگوازریتەوە، پاشان لە فەرمانی دەست بەردار دەكەن و دەگیرێ (تشرینی دووەم ١٩٤١)، كە بەری دەدەن دەكەویتە كاری سەربەخۆ، سالە ١٩٤٨ بە نوینەری رەواندوز هەلدەبژیردرێ، بەلام لە ئازاری ١٩٥٠ واز دەهینێ، دەیكەنە وەزیری كاروباری كۆمەلایەتی (١٩ ئاب ١٩٤٨) و بریكاری وەزیری ئابوری (یەكی كانونی یەكەم ١٩٤٨ – ٦ كانونی دووەمی ١٩٤٩)، پاشان بە وەزیری ئەشغال و موسەلات دامەزراوە (١٠ كانونی یەكەم ١٩٤٩ – ٥ شوبات ١٩٥٠)، سەر لە نوێ بە نوینەری رەواندوز هەلدەبژیردریتەوە (كانونی دووەم ١٩٥٣) و لە (حوزەیرانی ١٩٥٤) دەبیتە وەزیری ئاوەدان كردنەوە (اعمار) (١٧ی ئەیلول ١٩٥٣)، دوایی وەزیری ئابوری (٨ ئازار ١٩٥٤) و جیكاری وەزارەتی ئاوەدان كردنەوەشیان پێ سپاردووە (١٤ نیسان ١٩٥٤ – ٢٩ نیسان ١٩٥٤)، پاشان دادەمەزرێ بە بالیۆز لە وەزارەتی دەرەوە (تەموز ١٩٥٦)، بە سەفیرایەتی عیراق دەنیردریتە بۆن (تشرینی یەكەم ١٩٥٦)، لە هەمان كاتدا دەیكەنە وەزیری مفەوەز لە هۆلندە (١٩٥٧)، دیسان دەیكەنە سەفیر لە وەزارەتی دەرەوە (تشرینی دووەم ١٩٥٨)، بە جیگری وەزیری دەرەوە دادەمەزرێ (شوبات ١٩٥٩)، پاشان دەیكەنە بالیۆز لە واشنتۆن (ئازار ١٩٥٩)، لە تەموزی ١٩٦٢ بە سەفیرایەتی لە دیوانی وەزارەت دەگەریتەوە بەغدا، دیسان دەیكەنەوە سەفیر لە واشنتۆن (ئەیلول ١٩٦٤)، ئینجا سەفیر لە برن (تەموز ١٩٦٤) دوایی سەفیر لە رۆما (تەموز ١٩٦٦)، لە ئازاری ١٩٦٨ خانەنشین دەكرێ[١٩].

محەمەد سدیق تەها

محەمەد سدیق كوری تەها كوری محەمەد كوری عەبدوللای كوری سەید تەهای نەهری گەیلانیە، سەید تەهای باپیرە گەورەی لە نەوەی عەبدولعەزیز كوری شیخ عەبدولقادری گەیلانیە و لە رابەرانی ریبازی قادریە. لە تشرینی یەكەمی ١٩٤٣ هەتا

تشرینی دووەمی ١٩٤٦ بە نوینەری هەولیر هەلبژیردراوە، نزیکەی سالی ١٩٧٠ کۆچی دوایی کردووە.

قاسم حەسەن

پاریزەرو نوسەری سیاسەتمەدار قاسم حەسەن بنەمالەکەی لە دایکیەوە کوردی کەرکوکە، باوکی ئەفسەریکی لەشکری تورکی بووە، سالی ١٩١٠ لە بەغدا هاتۆتە جیهان، لە کولیەی حقوق دەردەچێ. لە کاتی خویندکاریدا بەشداری لە بزوتنەوەکانی خۆپیشاندان و مان گرتندا کردووە، لە شوباتی ١٩٣٤ دەگیرێ، بەکاری پاریزەری هەلساوە، لەسی‌یەکانا تیکەڵ بە دەستەی دەرچوینەری رۆژنامەی (الاهالی) دەبێ. خەباتی لەگەڵ گەنج و لاوانی پیشکەوتنخواز و چاکسازانا کردووە، بەشداری لە بزوتنەوە نیشتیمانیەکەی ئایاری ١٩٤١ دا دەکات لەسەرئەنجاما بەرەو ئیران هەلدێ. دەچیتە ناو (حیزبی دیموکرات) لە کاتی دامەزرانیدا (١٩٤٦)، لە ریزەکانی تیکۆشاوەو لە رۆژنامەکەیا دەینوسی، لە راپەرینی تشرینی دووەمی ١٩٥٢ بۆ ماوەیەکی کەم دەگیرێ، لە ئاکامی بەرپابوونی شۆرشی تەموزی ١٩٥٨ دەیکەنە بالیۆزی عیراق لە دەلهی (١٩٥٩)، بۆ براغ دەگوازریتەوە (١٩٦٠)، پاشان بۆ بۆدابست هەتا ١٩٦٣، بەشداری دەکا لە کۆنگرەی (یەکگرتوی ئاسیایی و ئەفریقی).. ئەندام دەبێ لەوەفدی عیراقی لە کۆبوونەوەی دوو دەورەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا (١٩٦٠ و ١٩٦١)، دەگەریتەوە سەرکاری پاریزەرایەتی، لە ٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠ لە بەغدا جیهان بەجی دیلی. قاسم حەسەن لە نووسەرە سیاسیە بەرزەکان بوو، کتیب و نامیلکەی زۆری داناوە لەوانە: جهاد العرب القومی فی فلسطین (١٩٣٩)، (المبادیء السیاسیة الحدیثة فی بلادنا) (١٩٣٩). (الثورة الصناعیة فی انگلترا)، الحق بین الصهیونیة و الاستعمار (١٩٤٦)، العرب و المشکلة الیهودیة (١٩٤٦)، اسرائیل دولة فاشیة اعتدائیة (١٩٦٠)، بوابتا ثورات القرن العشرین (١٩٦٩)، لمحات من تأریخ التطورات الأجتماعیة فی الغرب ١٩٥٨ ...هتد.

حەسەن فەهمی جاف

لەسەرۆکانی عەشیرەتی جاف حەسن فەهمی کوری عەلی کوری مەحمود پاشایە، لە ١٦ تشرینی دووەمی ١٩٠٥ لە هەلەبجە هاتۆتە دنیا، لەسەر دەستی مامۆستایانی تایبەتی خویندویەتی، خەریکی کشتوکاڵ و بەریوەبردنی کاروباری عەشیرەتەکانی بووە، ئارەزومەندی بەلای ئەدەبەوە چووە، وتارەکانی لە بارەی کاروباری ئابوری و ئاوەدانی ناوچەکەیدا لە گۆڤاری گەلاویژی ماناگنەیی کوردی بلاوکردۆتەوە کە سالی ١٩٣٩-١٩٤٩ دەرچووە، باس و تویژینەوەی لەسەر میژووی بنەمالەی زەندی کورد نوسیوە کەوا لە ناوەراستی سەدەی هەژدەهەمدا فەرمانرەوایی ئیرانی کردووە.

لەسەر گەشتی زەینەفون بۆ کوردستان، بە نوینەری هەلەبجەی سەر بە پاریزگای سلیمانی هەلدەبژیردریّ (حوزەیران ١٩٤٨)، سەر لە نویّ لە کانونی دووەمی ١٩٥٣ و ئەیلولی ١٩٥٤ و ئایاری ١٩٥٨ هەلدەبژیردریتەوە، لە ١٨ حوزەیرانی ١٩٧٣ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە. دانەرەکانی: بە زمانی کوردی: (پالەوانی زەند) سەربوردەی لوتفی عەلی خانی زەندە، لە فارسیەوە وەری گرتووە و لە ١٩٥٦ چاپکراوە، کوردستان گەرانەوەی دە هەزار یۆنانی سالی ٤٠١ پیش زاین دانەرەکەی (زەینەفۆن) هەروەها لە (١٩٥٦ چاپکراوە)، لە دەستخەتە بەجیماوەکانی: شیعرەکانی بە کوردی و فارسی و تورکی، و کتیبیّ لەسەر عەشیرەتی جاف.

هەروەها لە سەرۆکە ناسراوەکانی هۆزی جاف ئەحمەد محەمەد سالح: کوری محەمەد سالح بەگ کوری عەزیز بەگ کوری محەمەد بەگ کوری قادر بەگ (لە بەرەی بەهرام بەگ)ە سالی ١٩٠٣ لەدایك بووە، لە تەمموزی ١٩٥٤ بە نوینەری سلیمانی هەلبژیردراوە (قەزای هەلەبجە). لە ١٦ ئابی ١٩٧٣ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

میرانی قادر بەگ

میرانی عەبدول قادر بەگ کوری مستەفا بەگ سەرۆکی هۆزی خۆشناو دەچیتەوە سەر بنەماڵەی میر محمەلی، بارەگاکەی لە ناحیەی شەقلاوەی سەربە هەولیرە، دوای مەرگی بایز بەگی برای سەرداریەتی هۆزەکەی گرتۆتە دەست، پیاویکی توند و بە توانا بوو، داواکاری یەکیتی و یەکبوون بوو، هەولی بلاوکردنەوەی خویندەواری لە هەموو ناوچەکانی هۆزەکەی داوە. لە شوباتی ١٩٢٣ بە نوینەری هەولیر هەلبژیردراوە، سەر لە نویێ لە دەورەکانی داهاتوودا هەتا سالی ١٩٣٧ هەلدەبژیردریتەوە، لە کۆتایی ئایاری ١٩٣٩ بەهۆی زام و برینیکی باسکی لە تەمەنی شەستەکاندا کۆچی دوایی دەکات.

سدیق میرانی کوری جیگای لە سەرۆکایەتیەکەدا دەگریتەوە، سالی ١٩٠٧ هاتۆتە دنیا، لە حوزەیرانی سالی ١٩٣٩ بە نوینەری هەولیر هەلبژیردرایەوە، بەنوینەریەتی لە هەموو دەورەکانی یەك لە دوای یەکدا دەمینیتەوە، هەتا شۆرشی تەموزی ١٩٥٨.

لە شوباتی ١٩٦١ لە نزیك شارۆچکەی شەقلاوە لە هاتوو هەرای عەشیرەت گەری نیوان بارزانیەکان و کوردەکانی شەقلاوە بەغەدر دەکوژریێ[٢٠].

بابا عەلی شیخ مەحمودی حەفید

بابا عەلی کوری شیخ مەحمود کوری شیخ سەعید کوری کاك ئەحمەد کوری شیخ مەعروفی نۆدییە. شیخ مەحمود باوکی (١٨٨١-١٩٥٦) سەرۆکی عەشیرەتەکانی بەرزنجە بووە لە سلیمانی، سەرکردایەتی چەندین شۆرشی لەسەر حکومەتەکانی تورکی و بەریتانی و عیراقی بەرپا کردووە.

باباعەلی لە بەهاری سالی ١٩١٢ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، قوتابخانەی سەرەتایی لە بەغدا تەواو دەکا، ناردویانە بۆ کولیەی ڤکتۆریا لە ئەسکەندەریە (١٩٢٨)، سالی ١٩٣٢ لیی دەرچووە. پاشان چوەتە جامیعەی کۆلۆمبیا لە نیۆیۆرك (١٩٣٣)، بروانامەی (ئوستاذ علوم)ی لە بواری ئابوری سالی ١٩٣٨ بەدەست هیناوە. کە دەگەریتەوە بۆ ماوەیەکی کەم فەرمانبەری لە بەریوەبەرایەتی سکەی شەمەندەفەر

بینیوه (١٩٤٠)، پاشان دەکەویتە کاروباری کشتوکالی و ئابوریەوە. سالی ١٩٤٣ لە عەمارە و رومادی بە هۆی بەدگۆیی و بوختانیکی درۆوە دەگیرێ، دوای دوو مانگ بەردەدرێ. لە وەزارەتی ئەرشەد ئەل عومەری دەیکەنە وەزیری ئابوری (یەکی حوزەیران ١٩٤٦)، لە پایەکەی خۆی لە وەزارەتی نۆیەمینی نوری سەعید دەمینیتەوە (٢١ تشرینی دووەم ١٩٤٦ – ٢٩ ئازار ١٩٤٧). بە نوینەری سلیمانی هەلدەبژیردرێ (ئازار ١٩٤٧)، دەیکەنە وەزیری ئەشغال و مواسەلات (١٤ تەمموز ١٩٥٨)، لە ٧ی شوبات ١٩٥٩ واز دەهینێ، پاشان بە وەزیرایەتی کشتوکاڵ دادەمەزرێ (٨ شوبات ١٩٦٣ – ١٦ حوزەیران ١٩٦٣)، دوای ئەوە خۆی خەریکی کاروباری ئابوری کردووە. سالی ١٩٦٨ عیراق بەجێ دیلێ، دوو ساڵ لە تاهران و بەیروت نیشتەجێ دەبێ پاشان لە لەندەن دەگاتە دوا هەواری[٢١].

نازم زەهاوی

نازم کوری عەبدولجەلیل کوری محەمەد فەیزی موفتی بەغدای سەردەم، لە بەغدا سالی ١٩١٠ هاتۆتە دنیا، لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٩ دەست بەکاردەبێ لە خزمەتگوزاریەتی حکومەت، لە کولیەی حقوق دەخوینێ، سالی ١٩٣٤ لیی دەرچووە. لە ئایاری ١٩٣٥ بەبەریوەبەری (ئەموالی قاسرین) دادەمەزرێ، هەتا لە کۆتایی سالی ١٩٤٥ واز دەهینی،لە گەنجە رۆشنبیرەکانی داواکار بۆ بیروبروای پیشکەوتن و چاکسازی بووە، وتارەکانی لە گۆڤارو رۆژنامەکاندا نووسیوە. کتیبی: "نقد المثالیة الحدیثة" دانەرەکەی جۆن لویس وەرگیراوە (١٩٤٥) "الاصول التاریخیة للامپریالزم الالمانی (١٩٤٦) دانەرەکەی ئوجین ڤارکا پسپۆری ئابوری مەجەری، "مقدمة فی الفلسفة المادیة" کاتی بەریوەبەری بەرپرسیاری رۆژنامەی (السیاسة) دەبێ لە ئابی ١٩٤٦ سەبارەت بە وتارە ئازاو چاو نەترسیەکانی رۆژنامەکەیابلاوی کردونەتەوە دەیگرن و مانگیك حوکمی دەدەن، پاشان بەری دەدەن، دەگەریتەوە خزمەتگوزاریەتی میری دەیکەنە بەریوەبەری گشتی ئەموالی موستوردە (١٩٤٨)، دوایی پشکینەری گشتی دارایی (١٩٥٢)، ئینجا بەریوەبەری گشتی لە وەزارەتی ئابوری (١٩٥٢)،

دەگوازریتەوە بە بەریوەبەری گشتی "مصرف صناعی" (١٩٥٣)، بە نوینەری عیراق دەبیتە بەریوەبەر لە کۆمپانیە نەوتەکان لە لەندەن (حوزەیران ١٩٥٥)، دوای شۆرشی ١٩٥٨ دەگەریتەوە بەغدا، دەبیتە بەریوەبەری گشتی شەریکەی "الزیوت النباتیة" دەیکەنە موحافیزی بەنقی مەرکەزی (نیسان ١٩٥٩)، دوایی وەزیری بازرگانی (١٥ تشرینی دووەم ١٩٦٠_ ٨ شوبات ١٩٦٣)، دوای ئەوە پەنا دەباتە بەر ولاتی عەرەبی سعودی لە ٢٤ تشرینی دووەمی ١٩٦٣لە (ریاز) کۆچی دوایی دەکا. مەحمود سوبحی دەفتەری بۆی باس کردم: ئەو سالی١٩٣٩ وەزیری داد دەبیّ، لیستەیەك بۆ لیکخستنی هەندیّ لە فەرمانبەرانی گەورە خرایە بە دەستی ئەنجومەنی وەزیران، لەوانە نازم زەهاوی بەریوەبەری "ئەموالی قاسرین" بوو، دەفتەری دەلیّ: سەبارەت بەوەی من توانای سەر راستی نازم زەهاویم دەزانی بەرهەلستیم لە لادانی کردوو لە فەرمانەکەی خۆیدا مایەوە، دوای چەند رۆژیك هات سوپاسی کردم پاشان پیی گوتم: پاش ماوەیەکی کەم شایستەی بەرزکردنەوەی موچەکەمم، گوتم: هەرچی لە توانامدا بیّ بۆتی دەکەم، بەلام مەزەندەی ئەوە ناکەم لەم تەرزە زروفەدا تەرفیعت ببیّ. هەفتەیەك یا دەرۆژی نەبرد جاریکیتر نازم هاتەوە لام، لەبارەی بەرزکردنەوەکەی پرسی چی لی هاتەوە، چونکە ماوەی پیویست بەگویرەی یاسا سیّ سالە، من لەو رۆژەوە هەقی خۆمە. بە پیکەنینەوە پیم گوت: چما ئەوە کۆمپیالەیە کەوتۆتە سەرم کە بیدەم تۆش هاتووی داوام لی دەکەی!!...

خالید نەقشبەندی

خالید عەبدول غەفار نەقشبەندی لە سالی ١٩١٥ لە گوندی بامەرنی سەر بە قەزای ئامیدی لە پاریزگای موسلّ هاتۆتە دنیا، خویندنی قوتابخانەی ناوەندی لە موسلّ دواناوەندی لە بەغدا تەواو کردووە، چۆتە کولیەی عەسکەری (١٩٣٦) لە تەموزی (١٩٣٧) بە ملازم لیی دەرچووە، دوای ئەوە لە کولیەی ئەرکان بە پایەی رەئیس روکن دەردەچیّ (١٩٤٥)، ئیواران لە حقوق دەخوینیّ، سالی ١٩٥٠ تەواوی

دەکا. لە سوپا دەمینیتەوە،بۆ پایەی موقەدەم بالا دەکرێ (١٩٥٠)، دەیکەنە ئامیر فەوجی دووەم لە لیوای سییەمدا و ئامیری حامیەی رەواندوز.

سوپا بەجێ دیلێ، دەبیتە قایمقامی قەزای رانیە (١٩٥٢) و کۆیسنجاق ئینجا هەلەبجە، بۆ پاریزگاری لی ، کە شۆرشی ١٤ تەموزی ١٩٥٨ بەرپا دەبێ دەیکە ەی کۆماری عیراق، هەتا کۆچی دوایی لە بەغدا لە

عزالدینی م

کوری ئەبی بەک) لە زانایانی هەولیر و ناودارەکانییەتی، دەچیت رکی دەرس وتنەوەیان لە مزگەوتی گەورەی قەلات ب اوکی و ئەبوبەکری باپیری کە نازناوی کوچك مەلا بووە، کوری مەلا عوسمان کوری ئەبوبەکری حوجرەوییە.

عیزەدین سالی ١٩١٦ لە هەولیر هاتۆتە دنیا[٢٢]، لە جامیعەی ئەمریکی لە بەیروت خویندویەتی، بە نوینەری هەولیر لە ئەنجومەنی نوینەراندا هەلبژیردراوە

(ئـازار ١٩٤٧)، ســەر لــەنوێ لــەدەورەکانی داهــاتووی یــەك لــە دوای یــەك دا هەلبژیردراوەتەوە، لە یەکی کانونی یەکەمی ١٩٤٧ بە جیگری دووەمی ئەنجومەنی نوینەران هەلدەبژیردرێ، دیسان لە ٢١ حوزەیران ١٩٤٨ هەلدەبژیردریتەوە، پاشان هەلبژاردنەکەی نوێ دەکریتەوە هەتا ٢٧ تشرینی یەکەم ١٩٥٢. بە جیگری دووەمی سەرەك ئەنجومەنەکە هەلدەبژیردریتەوە (٢٤ کانونی دووەم ١٩٥٣)، پاشان بە جیگری یەکەمی سەرۆك (یەکی کانونی یەکەم ١٩٥٣)، دیسان هەلبژاردنەکەی نوێ دەکریتەوە هەتا (١٥ کانونی یەکەم ١٩٥٧). دادەمەزرێ بە وەزیری بێ وەزارەت (١٥ی کانونی یەکەم ١٩٥٧ تا ٣ی ئازار ١٩٥٨) دوایی بە جیگری یەکەمی سەرەك ئەنجومەنی نوینەران هەلدەبژیردرێ (١٠ ئایار ١٩٥٨ تا ١٤ تەموز ١٩٥٨). دوای ئەوە لە بەیروت نیشتەجێ دەبێ[٢٣].

مەحمود جەمیل

لە بنەمالەی ناسراوی بابانە، مەحمود کوری جەمیل کوری مەجید پاشای بابانە، باوکی نوینەر بووە لە ئەنجومەنی نوینەراندا، لە تەموزی ١٩٤٦ کۆچی دوایی کردووە، مەحمود بابان سالی ١٩٢٠ لەدایك بووە، لە جامیعەی ئەمریکی لە بەیروت دەخوینێ، لە کولیەی حقوق لە بەغدا دەرچووە (١٩٤٣) دەیکەنە کاتبی یەکەم لە دادگاکانی مەدەنی (١٩٤٤) دوایی (محقق عەدلی) ئینجا جیگری حاکمی ئەغرەمیە (کانونی دووەم ١٩٥٠) دەبیتە حاکمی جەزای بەغدا، سالی ١٩٥١ بە نوینەری خانەقین هەلدەبژیردرێ، دوایی نوینەری قەزای کفری لەم دەورانەدا ١٩٥٣ و ١٩٥٤ و ١٩٥٨، ئیمتیازی دەرچواندنی گۆڤاریکی کوردی بە ناوی (هیوا)ی پێ دراوە دەرچواندنەکەشی بە حافز مستەفا و هاشم دۆغرەمەچی سپاردووە، دادەمەزرێ بە وەزیری تەندروستی (١٥ی کانونی یەکەم ١٩٥٧)، دوایی وەزیری دەولەت (٣ی ئازار ١٩٥٨)، بەردەوام دەبێ لە پایەکەی لە ١٩ ئایاری ١٩٥٨ هەتا ٤ تەمموزی ١٩٥٨، ئامادەی کۆنگرەی پەرلەمانیەکانی دەولەتان دەبێ کەوا لە برن (١٩٥٢) و (١٩٥٥) و لەندەن (١٩٥٧) دەبەسترێ، دوای ئەوە بە راویژکار لە وەزارەتی ناوخۆی سعودیە

کارمەند دەبێ، بۆ لەندەن دەگوازرێتەوە لیی نیشتەجێ دەبێ، دەکەویتە کاروباری بازرگانییەوە.

پەراویز:

(١)بە پیی ئەو بەلگەنامە نهینیانەی کە لە کاتی خۆیدا بلاوکراونەتەوە. مەلای گەورە و جەمیل ئاغای حەویزی یاداشتیکیان لە سالی ١٩٢٠ دایتە کەپتان های ئەفسەری سیاسی بەریتانی لە کۆیە تییدا هاتووە دەلێ: حەمدی بەگ بابان پیاویکی لیوەشاوەیە شایستەی ئەوەیە بکرێ بە فەرمانرەوای گشتی دامودەزگای حکومەتیکی سەربەخۆی کورد، لە باریکا ئەگەر بەریتانیا نارەزایی و دلنیگەرانیان لە شیخ مەحمود هەیە، چونکە لە بنەمالەیەکی خانە وادەیە رۆشنبیر و دەولەمەند و لیهاتووە لەوانەیە بەبێ موچەش فەرمان بەجێ بینێ. دەقی ئەم بەلگەنامانەش لە کتیبی (مەلای گەورە و زانا و ئەدیب و شاعیر)دا هەیە "وەرگیر".

(٢)گوندی (ماوەران) نیشتەجێ بووی بنەمالەی حەیدەرییە نەك گوندی حەریر.

(٣)نظارة الدفتر الخاقاني : واتای بەریوەبەری تەشریفاتی خەلافەت دەگەیەنێ.

(٤)زەید ئەحمەد عوسمان: سالی ١٩٢٤ لە هەولیر هاتۆتە جیهان، کولیەی حقوق لە بەغدا تەواو دەکات، ماوەیەك بە کاری پاریزەری هەلدەستێ، یەکیك بوو لە زمان زان و رۆشنبیرانی کورد جگە لە زمانی کوردی عەرەبی و تورکی و ئینگلیزی و فەرەنسی زانیوە. هەستی نەتەوایەتی و هەلویستی جۆراو جۆری سیاسی کوردانەی هەبوو، تا ئەوەی سەردەمیك روو دەکاتە کەژ و کیو تیکەل بە

بزوتنـەوەی ئازادیخوازی کورد دەبێ، پاشـان بـە دڵ نیگەرانیـەوە دەچیتـە فەرەنسـا هـەر لـەویش لـە ١٩٧٨ بە نائومیدی سەردەنیتەوە تەرمەکەیان هینایەوە لە هەولیر بە خاك سپیردرا. "وەرگیر"

(٥)بنەماڵەی دزەیی یان لە بنچینەدا لە دیی (دزدێ) گوندی سەید تەهای نەهری لە کوردستانی بەشـی ئیرانـەوە لەبـەر هـەر هۆیـەك بوبـێ هاتینـە ناوچـەی قوشـتەپە نزیـك شـاری هـەولیر وە ئـەم خانەوادەیەش لە چوار بـەرەباب پیك هـاتین وە هـەر یـەکیك لـەو بەرەبابانـەش سـەردار و بـرا گـەورەی تایبەتی خۆیان هەیە .

١ .بەرەبابی مالی پاشا کە خدر بەگ دوای مەرگی باوکی دەبیتە سەردارو سەرۆکیان.

٢ .بەرەی مالی فارس: برا گەورەو سەرداریان مەعروف پیرداود ئاغا بووە.

٣ .بەرەی مالی بایز: گەورە پیاو و سەرۆکیان برایم ئاغا بـوو کـە لـە مـەخمور دادەنیشـت دوای ئەو ئەحمەد حەمەد ئەمین لە دوو گردکان بوو.

٤ .بەرەی مالی کاکە خان : عەلی مەحمود سەرداریان بووە، هەواری گوندی مورتکە دەبێ. بەشیك لە بنەماڵەی کاکە خان بـە مـام خولـەیی ناسـراون، بـرا گـەورەیان سـلیمان ئاغـا لـە دیبەگـە نیشـتەجێ بووە. "وەرگیر"

(٦)سالی ١٩٥٣سالی تازە دەرچونـی خوینـدنم بـوو بەریوەبـەری قوتابخانـەی قورشـاغلو بـووم، خـدر بـەگ زوو زوو سـەردانی ئـەو گوندەی دەکـرد کـە هـی ئاغـای بـرای بـوو (بـاوکی حـاکم رەحمـان ئەندامی مەحکەمەی تەمیز) دۆسـتایەتی و ئاشـنایەتیمان لەگـەڵ خـدر بـەگ خـۆش بـوو، ئـەو شـەوەم هـەرگیز لـەبیر ناچیتـەوە لـە دیوەخـانی ئاغـا دانیشـتبووین زۆری خـەلکی گوندەکـەش لـەوێ بـوون لـە ناکاو خدر بەگ بە ژورکەوت تیکرا سەرپێ هەموو راست بوینەوە، دوای سلاوکردن بـەلای سـەرەوەدا هات رووبەرووی حاجی رەسول وەستا کە لە تەنشت منەوە وەستا بوو وەلای دەستی راستم ئاغا بوو بیدەنگ تـاوێ لـە حاجی‌راما پاشـان کوتوپـر هـەلی کیشـا دەمانچەکـەی کەوتـە گوللـە بـاران کردنـی حاجی، پەیتا پەیتا چواردە گوللەی یەك لە دوای یەك بە پشتی سەری و تەنیشتی چەپ و راستیەوە نـا هەمووشـیان لـە پەنجـەی دەسـت زیـاتر لـە نیـوان گوللـەکان و لەشـی حـاجی تیپـەر نـەبوو! تەقـەو تەوژمی دەمانچەی چـواردە خـۆر ژورەکـەی دەهـەژاند حـاجیش وەك تـاویرە بـەرد چـەق و رەق وەسـتا بوو هەستی لە خۆی بریبـوو دەسـتەکانی بـە خۆیـدا شـۆرکردبۆوە پاشـان خـدر بـەگ دەسـتی کـرد بـە پیکـەنین و هـەندێ جوینـی بـە حـاجی‌دا، بەراسـتی مـن حەپەسـام و سـەرم لـەوە سـورما هـەندێ لـە گوللەکانیش نیوان من و حـاجی گرتـەوە! گـوتم: حـاجی دەك مـالت بـە قـور گـیرێ ئـەوە چـۆن ئۆقرەت گرت نەجولای و نەشیوای؟ گوتی مامۆستا شارەزای دەست وقامی نیشان شکینی ئەوم هەر بجولابام میشکی دەهاریم! تا بلیی مەشرەب خۆش و خیرخواز و بێ فیز بوو.

(٧)سالح زەكی بەگ ئەم كورانەی لە پاش بەجیماون: یوسف و شامل لە هەولیر دادەنیشن ئەمیر و تەیموو ر لە بەغدا نیشتەجێ بوون، ئیستا لە ئەلمانیان، هەروەها (عماد) كە لە ئمارات كار دەكات.

(٨)لەبارەی شاعیریەتی سالح زەكی بەگ و بەرهەمەكانی شتیكی وام دەست نەكەوت تەنیا ئەم دوو دیر شیعرەم بەرچاو كەوت كە لە پشتی ئەو وینە یادگاریەی كە لەگەڵ مەلای گەورە لە كۆیە گیراوە.

هات و چوونە حالی عالەم حالی نابێ پایەدار   حالی رابردوو بە حەسرەت بابمینێ یادگار

(٩)لە زۆر سەرچاوەی باوەرپیكراودا بە تایبەتی ئەفسەرانی كوردی هاوسەردەم و شارەزا بە هەلویست و ژیانی بەكر سدقی ئەوە دەگەیەنن كەوا نەتەوایەتی كوردایەتی و هەلویستی دلیرانەی هەبووە. تا ئەوەی دەلین: لە كاتی فەرمان رەوایی ئەودا زۆربەی خویندكاری كورد لە كولیەی سوپایی وەردەگیران، كە گەلێ ئەفسەرو سەركردەی سوپایی لیهاتووی كورد پیگەیشتن لە ناو سوپای عیراقدا. بەكر سدقی نیاز و ئارەزویەكی دورو بەرفراوانی بۆ چارەنووسی كورد هەبووە. "وەرگیر"

(١٠)وەسیەتەكەی تۆفیق وەهبی بەگ بە ئەنجام گەیەندرا، بەریو رەسمیكی شكۆدارەوە بە ئامادەبوونی خەلكیكی زۆر لەسەركردەی سیاسیی و ئەدیب و خویندكارانی كورد تەرمەكەیان لە قەد چیای پیرەمەگرون بەخاك سپیردرا.

(١١)لە ئیوارەی ١٩٩٩/٣/١٦ پەردە لەسەر پەیكەری ئەو زانا مەزنە كوردە لە سلیمانی لادرا، كە لە دەستكردی هونەرمەندی لیهاتوو "زاهیر سدیق"ە.

(١٢)دارا بەگ لەو سەردارە ناودارانە بووە كە شایستەی زیاتر نووسینە لەسەری، پیاویكی بەخشندە و دڵ فراوان و میهرەبان بووە، جوامیرانە بەها نای هەژارو لیقەوماوان هاتووە، گەلێ كەسی لە مەینەتی و بەندی و ئەشكەنجەیی رزگاركردوە، بەدل وبەگیان خەلك و عەشیرەتەكەی خۆشیان دەویست و ریزو شوینی تایبەتی لای كاربە دەستانی حكومەتی ئەوسا هەبووە. خەتی تایبەتی تەلەفونی بۆ راكیشراوەتە گوندەكەی كە بەناوی ئاوایی دارابەگ ناوبراوە ، سكەی شەمەندەفەریان بەناودا بردووە هەركاتی سەفەری بكردبا فارگونی تایبەتی بۆ دەبەسترا ، ژمارە (یەك ١) دراوە بە ئۆتۆمبیلەكەی . . وەجاغ كویربوو، نەوەی لەدو ا بەجی نەماوە . لەسەر وەسیەتی خۆی هەر لە مالە كەی خۆشی نیژراوە (وەرگیر).

(١٣)شیخ قادر لە حكومەتی شیخ محمموددا پایەی سوپاسالاری بووە، هەروەها سەرەك وەزیرانی حكومەتەكەی مەلیك مەحمود بوو.

(١٤)كارو ڕەفتاری خێرخوازی و جوامیرانــەی حـازم بــەگ تـاکو ئـەمڕۆش لەســەر زارو یــادی خەلکی ناوچەی زاخۆ و دەوروبەریەتی. بەش بەحالی خۆم یەك دوو جار چوومەتە زاخۆ بۆ ئەوەی بتوانم وینەو هەندێ زانیاری و بەسەرهاتوو هەلویستی تایبەتی ئەو پیاوە دلیرە بەدەست بینم، بەلام وەك پییان راگەیاندم هەموو کورو نەوەکانی لەدەرەوەی وولاتدا دەژین، زۆربەیان پیاوی کارامــەو لیهاتون. خویندەوار و خاوەن بروانامەی بەرزن. بەر یککەوت توشی مامۆستایەکی بەتەمەن بووم بۆی باس کردم گوتی: بەراستی حازم بەگ باوکی هەژارو کەساس و لی قەوماوی میللەتەکەی بوو، بۆ نمونە: لە سالی ١٩٤٢ وە یا ١٩٤٣ خەلکیکی زۆری کوردی تورکیا بە مالٌ وخیزانەوە روو لە زاخۆ دەکەن لە خانی حاجی ئیبراهیم کە ئیستا مزگەوتە دادەبەزن، قایمقامی ئەوسا شاکر هورمزی کە پیاویکی تورکمان بوو فەرمان دەدا کە ئەو کو ردانە هەموویان دەربکرین، کە حازم بەگ بەوە دەزانێ زۆر دل نیگەران دەبێ، بە عادەتی خۆی هەموو رۆژێ لە دیوەخانەکەیدا پیشوازی لە میوانــەکانی دەکات، قایمقامیش یەك لەوان دەبێ، حازم بەگ بە توورەییەوە پێی دەلێ: چۆن ئەم کوردانە بەم زستانە ساردو پر بەفرە کە لەوانەیە هەموویان بمرن و لەناوبچن دەریان دەکەی، قایمقام دەلێ: چیان بەسەر دێ با بەسەریان بێ، من بە گویرەی یاسا کە بەبێ شەرعی هاتوون دەریان دەکەم. دوای ئەوە حازم بەگ تەلەفون بۆ موتەسەریف دەکات مەسەلەکەی تیدەگەینێ، لەسەر داواکاری ئەو قایمقام لەوێ لا دەچێ، کوردەکانیش لە جیگای خۆیان دەمیننەوە. لەلایەکی تریشەوە هەمزە عەبدوللا کە ئەمرۆ لە کوردەسیاسیە ناسراوەکانە لە بنچینەدا کوردی تورکیایە، لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانی دا لە هە ردوو حکومەت تورکیا و عیراق تاوانبار کرابوو، حازم بەگ لە مالی خۆی دالدەی دەداو ریزی لی دەنێ و بەنازو نیعمەت پاریزگاری دەکا هەرچەندە پۆلیس و کاربەدەستیش بەوە دەزانن بـەلام لەبەر حازم بەگ ناتوانن هیچ بکەن، مامۆستا کەلەسەر باسەکەی رۆیشتو گوتی: ئەوەندە پیاویکی بەخشندەو لیبوردە بوو ئەگەر یەکیك پاش ملە باسی بەچاکە نەکردبایە و شالاوی هینابایە سەری ئەو دەچوو گەنم و برنج و دیاری تری دەدایێ!! رۆژێ لە رۆژان هــەندێ ئیش و کــاری لــەناو زەویەکاندا دەبێ سەرکارەکەی حازم بەگ چەند کریکاریك دەردەکا، کە حازم بەگ لی دەپرسی لە هۆی دەرکردنیان دەلێ چونکە ئیشمان پییان نەماوە، حازم بەگ دەلێ: با ئەو بەردانەی کە گواستیتیانەوە بابیبەنەوە جیگاکەی خۆی سەرکارەکە سەری سور دەمینێ حازم بەگ دەلێ: ئەوانە هەژارن دەمەوێ بێ کار نەبن گوزەران بکەن "وەرگیر".

(١٥)من ئەو کاتە لە لەندەن بووم کە عەلی کەمال لە یەکی ئابی ١٩٩٨ لە لەندەن کۆچی دوایی کرد، تەرمەکەیان بردەوە کوردستان لە سلیمانی بە خاك سپیردرا، حکومەتی هەریمی کوردستان لە سلیمانی زۆر بە شکۆمەندیەوە لەچلەیدا کۆری ماتەمینییان بۆ گرت. "وەرگیر".

(١٦)محەمەد سەعید کوری میرزا مەجید کوری حاجی ئەحمەدی قەزازە، سالی ١٩٠٣ لە گەرەکی گۆیژە لە سلیمانی هاتۆتە دنیا، کە باوکی کۆچی دوایی دەکات لە ژیر سایەی حاجی

ئەحمەدی باپیری و دوای ئەو لەلای مامی پیدەگات. هاوسەرکەی سەعید قەزاز "زەکیە خان" کچی توفیق قەزازی مامی بوو، سالی ١٩٨٣ کۆچی دوایی کردووە. تاقە کچیکی بە ناو "پەری" لە دوا بەجێ ماوە. چەندین جار لە لەندەن دیداریم لەگەلدا کردووە، ئافرەتیکی خاتوون و هۆشمەند و لیوەشاوەیە، هاوسەرەکەی دوکتۆر کەمال عەبدوللا ناجیە، کچیك و دوو کوری بروانامەیان هەیە. "وەرگیر".

(١٧)جەمیل غەریس بەریوەبەرو خاوەنی (گۆڤاری ئەلتەحریر) لە بەیروت پارچە شیعریکی ناسکی پر ستایشی لەسەر سەعید قەزاز بلاو کردۆتەوە کە بەم شیوەیە دەست پێ دەکات:

لك اسم مثل السيف نافذ يا وزير

و الوفاء و الجود حافضلك عهود

(١٨)ئەگەر چی سەعید قەزاز بە برواو لە خۆبردوییەوە خۆی دابەستەوە، عەبدول کەریم قاسم سەرکردەی شۆرشی ١٩٥٨ و سەرەك وەزیران بەلینی بە هەندی کەسایەتی کوردیش دا کەوا حوکمە بەسەردا دراوەکەی سەعید قەزاز بەجێ نەینێ، کەچی لە ٢٠ ئەیلول ١٩٥٩ لە سیدارە درا، دلیرانە خۆی لەبەر سام و ترس و ویشومەی مەرگ راگرت.

ئەحمەد جەمال جیاووك لە رۆژنامەی خەبات بە عەرەبی لە بارەی دوا ساتی ژیانی سەعید قەزاز لە بەندیخانەدا نوسیویەتی کە ئەویش لە کابرایەکی عەرەبی گوی لێ بووە کە لەو کاتەدا لە بەندیخانەکە دەبێ دەلێ: پیاوی وا قارەمان وەك سەعید قەزاز کەم هەلْ دەکەوێ، بەهجەت عەتیە بەرێوەبەری ئاسایشی ئەوساکە لەبەر جەلادەکەی دەپارێتەوە کەوا هەندی دوای بخاو بیکاتە دووا لیستەی لە سێدارە دراوەکان، سەعید قەزاز کە لەتەنیشتی دەبی خۆی لێ تورە دەکا پێی دەلێ: حەفتا سالی تەمەنت بەرێ کرد بێزار نەبووی، چەند ساتێك لە دواخستنی بەجێ هێنانەکە چ سودێك دەگەیەنێ کە تۆ لەو بارو هەلۆێستەدای، پاشان سەعید قەزاز لە جەلادەکەی دەخورێ دەلێ: وەرە من ئامادەم حوکمەکە بەجێ بێنە، نامەوێ لەم مەینەتەدا بمێنمەوە پێم باشترە بەپەتی سێدارەوە هەلواسرێم و ئەوانیش لەژێر پێمەوە بن کەشایستەی ژیان نین.

عیدۆ باب شێخ – ووتارێکی بە عەرەبی لە رۆژنامەی ئیتحاد ژمارە ١٥٥ شەممە ٢٨ تشرینی یەکەم سالی ١٩٩٥ بلا وکردۆتەوە. ئێمەش تەنیا بەشێکمان لێ وەرگێرایە سەر زمانی کوردی دەلێ: لە مێژووی تازە دامەزراوی حکومەتی عێراقی گەلێ کەسایەتی کورد پەیدا بوون کەوا بەوپەری دلسۆزی و خۆبەختیەوە لە بواری خۆیاندا خزمەتیان کردووە، لەوانەی کەلە بەرێوەبەرایەتی دا ناودار بوون. ئوستاذ سەعید قەزاز بوو، کەوا پێ بە پێ لە پلەو پایەکانی تێ هەلچووە تا ئەوەی بە هۆی زیرەکی و دەست پاکی و لێهاتووی خۆی گەیشتە پایەی وەزیری ناوخۆ بەراستی نمونەیەك بوو لە بەرێوەبەرێکی سەرکەوتو، بەش بەحال گەلێ چیرۆك و بەسەرهاتم لەوانەی کە لەژێر دەستیا

کارمەند بوون گوی لی بووە، سەراپا هەموش ئازایەتی و دلسۆزی لە کارو رەفتاردا دەگەیەنن. پیکەوتن و ئاگاداربوونی لە کاروباری بەریوەبەرایەتی و فەرمانبەرو پیداویستی خەلك و شیوەی بەریوەچوون لەو پەری وولاتدا.

سەرەرای دلسۆزی بۆ پایەو پیشەو فرمانەکەی خۆی گەلیٚ هەلویستی نەتەوەیی و نیشتمانی پەروەری نواندووە، چەندین کەسایەتی و سیاسەتمەداری کوردی لەتەنگ و چەلەمەی ترسناك رزگار کردووە، ئەگەرچی دەشیزانی بەکاری سیاسی ئەوتۆ هەلساون کەوا بەپیی یاسا و بریاری دەولەت قەدەغە و تاوانە لە کاتیکا خۆشی وەزیرەو بەرپرسیارە، هەولیکی زۆری داوە کە مودیر ناحیەو قایمقام و ئەفسەری کورد دابمەزرینی و هانی دەدان کەوا بۆ گەل و نیشتمانەکەیان دلسۆزبن، وادیارە ئەو هەموو هەلویستە نەتەوەیی و نیشتمان پەروەرییەی جگە لەسەر راستی و جگەر سۆزی بۆ کارو فرمانەکەیا هیچیان لە کاتی بەرپابوونی شۆرشی "١٤ تەمموزی ١٩٥٨" دادی نەدا، تەنانەت حوکمەکەشی سووك نەکراو لە کاتیکا زۆربەی پیاوانی کاربەدەستانی سەردەمی پاشایەتی بەرامبەر مەحکەمەی شەعب وەستان، کەچی بەشی خوالیخۆش بوو سەعید قەزاز لەسیدارەدان بوو، هیچ حیزبیکی ئەوسا تەنانەت هیچ کەسیك نەهات بەرگری لی بکات. هەندیٚ راستی و حەقیقەتی شەرەف مەندی دەربخەن، بەلکو هەموو بیٚ دەنگ بوون، ئەوەش لە ترسی ئەوەی نەبادا لە لایەن جەماوەرەوە تاوانبار بکرین کە گۆیا بەرگری کردنە لە ئیمپریالیزم و کلکەکانی بەپیی باوبونی زاراوەی ئەوسا، ئیتر سەعید قەزاز بە مەردی و دلیری رووبەرووی مردن بۆوە و لەکاتی بەسەرکەوتنی سیدارەدا، گوتی‌یەتی "خەلکانی ئەوتۆ لە ژیر پیمەوە دەبینم کە شایستەی ژیان نین"، من مەبەستم لە نووسینی ئەم پیشەکی‌یە بەرگری کردن نیە لە شکۆداری کەسایەتی سەعید قەزاز بەلکو میژوو کەفیلی ئەوەیە، بەلام دەمەویٚ بلیم کە چەندین پالەوان بەسەرگەرمی بەشداری لەناوبردنی کوردو هەلمەتی ئەنفال و ویران کردنی گوندەکان و ئەشکەنجەدانی تیکۆشەران و دابەزاندنی نەفسیەتیان کردووەو هەرگیز رۆژی لە رۆژان بەقەد تۆزقالیك بیریان لە خزمەتی کورد نەکردۆتەوە، هەروەك خوالیخۆش بوو سەعید قەزاز کردوویەتی. کەچی لەگەلٚ ئەوەشا سەرکردەکانی شۆرشی کورد بەهۆی بیرجۆشی سۆزیانەوە تا ئەوەی چاولیگەری شۆرشی تەموزیشیان نەکرد بەلکو لیبوردنی گشتیان بۆ ئەو قارەمانانە دەرکرد، بەوەش نەوەستان بەلکو خەلات و بەراتیشیان پیٚ بەخشین و دەست پیشکەریان لە بەخۆوە گرتنیان دەکرد.

بەش بە حالی خۆم لە مەحکەمەی سەعید قەزاز ئامادەبووم (١٩٥٩) بۆ یەکەم جار بوو ئەو پیاوە کوردە ناودارەم دیت. پیاویکی سەر سپی بالا بەرزی سەرو سیما کۆك و لیوەشاوەم هاتە بەرچاو کە هیٚ نایان بە هیمنی لەناو قەفەسی ئاسنینی مەحکەمەکە راوەستا، بە چ باریك پەشۆکاوی و ترسی لی بەدی نەدەکرا.. ئینجا داواکاری گشتی عەقید روکن ماجید محمد ئەمین لائیحەی تۆمەت و برگە و بەندەکانی تاوانبارونی دەست پیکرد، ئەوەی جیگای سەرنج راکیشەر بوو کە نەیتوانی چ

تـاوانیکی ئـەوتۆ بخاتـە پـالی جگـە لـەوەی کـە وەزیـر بـووەو دژ بـە چـەپرەوی کۆمیۆنسـت بـووە. جەلسـەی دووەم سـەر لـە بـەیانی پاریزەرەکـەی کـە مەحکەمەکـە بـۆی دیـاری کردبـوو هەلسـاکەوتە بەرگری لیکردنی، (من له پشتیەوە دانیشتبووم) تەنیا ئەوەم لە یادماوە کە سەرەتاکەی بەم رستەیە دەستی پیکرد (لندع التاریخ یتکلم قلیلا) لە کۆتاییشدا گوتی " هذا هو المتهم واقفا امام ارادة الشعب خاضعا خاشعا ینتظر عطفکم و عفوکم عما جناه ".. سەعید قەزاز تیوەی رامابوو وەك زوبانی حالی بەم ووتانەی قایل نەبووبێ. یەك لەو شاهیدانەی هینایان فەرمانبەریکی پیشوو بوو، هەندێ لایـەنی دەسـتپاکی و رەفتـاری چـاکی سـەعید قـەزازی بـاس کـرد کـە ئـەوەش پیچەوانـەی مەبەسـتیان بـوو، شاهیدیکی تر "دیـوالی ئاغا" بـوو کـە بـەهۆی دەست دریـژی بـە تـالان کردنـی هـەندێ گونـدی هـۆزی رکابەری هەلسابوو، لە کاتیکا سەعید قـەزاز "متصـرف"ی موسـڵ بـوو (ئیمـەش خویندکاری خانـەی مامۆستایان بووین)، سەعید قەزاز خـۆی هاتـە دهـۆك لەسـەرا بـەدوای دیـوالی ئاغـای دا نـارد یەکسـەر فەرمانی گرتنی داو بەحەپسی ناردیە موسڵ.

(١٩)عەلی حەیدەر سلیمان لە تشرینی دووەم ١٩٩١ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات. "وەرگیر".

(٢٠)ئەوەی راستی بی وەك کاك فازل کاوانی لە لەندەن پێی راگـەیاندم گوتـی: هـۆی کوشـتنی سـدیق بـەگ لەبـەر ناکۆکی و کیشـەی مولـك و زەوی یـان لەبـەر ناحـەزی و دوژمنیـەتی نـەبوو، بـەلکو فەرمانیکی سەرکردایەتی شۆرشی ئەیلولی ١٩٦١ بەخالم مەحمود کاوانیان سپارد کە یـەکیك بـوو لـە هەرە نزیکەکانی سەرەك بارزانی و سەرکردەیەکی شۆرشەکەش بوو، رووداوەکەش بەم جۆرە بوو: لە کاتیکا سدیق بەگ لەگەڵ چەندین چەکداری دەست و پیوەندی خۆیەوە لەسەر تازیەی حوسینی مەلا کـە ئاغایـەکی دزەیـی و ئـەندام پەرلـەمان بـوو بـەرەو شـەقلاوە دیتـەوە لـە نزیـك گونـدی حوجـران مەفرەزەیەکی پیشمەرگە بەسـەرکردایەتی مـەحمود کـاوانی خـالم بۆسـەی لی دادەنینـەوەو دەسـتریژی لیدەکەن. دەبیتە شەرو تەقە لە نیوا نیاندا و سدیق بەگ تییدا دەکوژرێ، دەتوانم بلیم کوشتنی سدیق مـیران سـەرەتای داگیرسـانی شـۆرش و خویـن رژان و کوشـت و کوشـتار بـوو لـە کوردسـتان داو نەپسایەوە تا ئەمرۆشـی لەگـەڵ دابێ. دوای ئـەم رووداوەش بەسالیك مـەحمود کـاوانیش لـە ئاکـامی بۆردومان کردنی فرۆکەکانی عیر اق لە گوندی عاقوبان نیوان ناحیەی هیران و شەقلاوە بریندار دەبێ، دو ای دوو هەفتە گیانی لەدەست داوە (١٩٦٢/٨/٢١).

(٢١)بابـا عـەلی لـە ١٩٩٨ لـە لـەندەن کۆچـی دوایـی کـرد، تەرمەکـەیان بـردەوە کوردسـتان لـە سلیمانی دەنیژرێ. "وەرگیر"

(٢٢)راستی میژووی هاتنە دنیـای عـیزەدین ئەفـەندی وەك خـۆی دەلـێ ١٩١٧ بـووە، لـە مـانگی ئازاری ١٩٩٧ لەگەڵ کاك نهاد نورەدین ئاغا ئەندامی پەرلەمان چوینە سەردانی، ئەگەرچی لە تەمەنی هەشتا سالی دا بـوو بـەلام هـۆش و هەسـت و جولـەی ئاسـایی و پـر چـالاکی بـوو، هـەرچوار دەوری ژوورەکەی کتیبی هەمە جۆرەی بەهادار بوو، زۆرترین کاتی خۆی وەك پێی راگەیاندم بۆ خویندنەوە

تەرخان کردووە، زمانی ئینگلیزی، فەر ەنسی، عەرەبی و تورکی جگە لە زمانی کوردی زکماکی خۆی و فارسی شی زانیوە. لە کتیب خویندنەوەی فەرەنسی و ئینگلیزی هەر بەردەوامە، یادوەری و سەربوردەی ژیانی خۆی پێ بە پێ نووسیوەتەوە، بەلام نیازی بلاوکردنەوەی نیشان نەدا."وەرگیر"

(٢٣) دوایی شۆرشی تەمموزی ١٩٥٨ نزیکەی دوو مانگ دەگیرێ، دووبارە هەر لە سەردەمی عەبدول کەریم قاسم دا لە ١٩٦٢ بەند دەکریتەوە. دوای بەردانی دیسان لە ١٩٦٣ بەعسیەکان دەیخەنە بەندیخانەوە، دوای بەربونی دەچیتە پاریس لە ویشەوە روو دەکاتە بەیروت پاشان دیتەوە کوردستان هەوارگەی باب و باپیران. لە حوزەیرانی سالی ١٩٩٩ لە هەولیر جیهان بەجێ دیلێ. "وەرگیر".

گەریدە و میژوو نوسان

زۆر لـە گـەریدەو میـژوو نووسـانی بیـانی یاداشـتی خۆیـان دەربـارەی کـورد و کوردستان نووسیوە زۆربەشیان بە چاپیان گەیاندووە بۆیە بە پیویسـتمان نـەزانی لـیرەدا دوبارەیـان بکەینـەوە، ئەوانـەی لـەم کتیبـەدا ناویـان هـاتووە لەسـەردەمی جیاجیادا سەردانی کوردستانیان کردووە ئەمانە بوون: "وەرگیر"

لیکلاما ئینهۆلت

گەریدەیەکی هۆلەندی نەژادە، لە ١٨٣٧ لە بستروا‌غ هاتۆتە جیهان، گەشتەکەی لـە سـالی ١٨٦٥ تـا ١٨٦٨ دەخایـەنی، لـەو ماوەیـەدا زۆرتریـن ولاتـانی رۆژهـەلاتی ناوەراست و کوردستان دیدار دەکات. لە سالی ١٩٠٠ کۆچی دوایی کردووە.

کرترود مارغریت لۆپیان بیل

رۆژهـەلات ناسـی گـەریدە کرترود مـارغریت لۆثیـان بیـل لـە ١٤ تـەموز ١٨٦٨ لە ناوچەی درهـام لـە بـەریتانیا هاتۆتـە دنیا. لـە تەمـەنی سـێ سالیدا دەبـێ کـە دایکـی

کۆچی دوایی دەکا، هیو بیلی باوکی بە ئەرکی پەروەردەو رۆشنبیر بوونی هەلدەستێ، خویندنی لە کولیەی مەلەکی لە لەندەن جامیعەی ئۆکسفۆرد تەواو دەکات، لە میژوو تایبەتمەند دەبێ، هەر لە هەرەتی نەوجەوانیدا هەواداری گەشت و سەفەر دەبێ، کەم ولات هەیە لە ئەوروپا، ئاسیا و باکوری ئەفریقا ئەم ئافرەتە سەردانی نەکردبێ، تا ئەوەی کەنەداو و ئەمریکاشی بەسەرکردۆتەوە. بەهۆی ئەوەوە زانیاری و شارەزاییەکی زۆری دەربارەی ئەو ولاتانە پەیدا کردووە، چەندین کتیب و نامیلکەی بەچاپ گەیاندووە، بە فارسی و عەرەبی بە باشی فیر بووە. لەهەواداری شاعیری ناوداری ئیرانی (حافز شیرازی) بووە. لەمیانەی گەشتەکانیدا سەردانی ناوچەی یەزیدییەکان دەکا، عەلی بەگ (کە ئەوسا سەردارو میری یەزیدییەکان بووە) پیشوازی میوان داری دەکات (١٩٠٩)، ئەم دیدار و چاوپیکەوتنەشی لە کتیبەکەیدا (من مراد الی مراد) بلاوکردۆتەوە (١٩١١)، ئەم خاتونە بەهرەوەرو هۆشمەندە رۆڵ و دەوری کاریگەری لەسەر دامەزراندنی حکومەتی نیشتیمانی عیراقی بەسەرۆکایەتی عەبدورەحمان نەقیب و دانانی مەلیك فەیسەڵ لەسەر عەرشی عیراقدا هەبووە. بەپێی ئەوەی سکرتیری برسی کۆکس حاکمی سیاسی ئینگلیز لە بەغدا دەبێ.

لە ١١ تەموز ١٩٢٦ لە بەغدا جیهان بەجێ دیلێ.

ئیلی بانیستر سۆن

میجەر "رائید" ئیلی بانیستر سۆن خاوەنی گەشتی خۆگۆرین بۆ کوردستان لە ١٦ ئاب ١٨٨١ هاتۆتە دنیا دەچیتەوە سەر خیزانیکی دیرینی ئینگلیزی کە زۆربەی رۆلەکانی بە کشتوکالەوە خەریك بوون، کاتێ باوکی دەمرێ تەمەنی لە دوو ساڵ کەمتر دەبێ، خویندنی دواناوەندی لە ١٨٩٨ تەواو دەکات، دەبیتە فەرمانبەری بانقی شاهانەی ئیرانی، لەوێ فارسی بە باشی فیر دەبێ، چوارینەکانی خەیام وەردەگیریتە سەر زمانی ئینگلیزی. لە ١٩٠٥ پەیرەوی ئاینی ئیسلامیدەکا، سەردانی ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و عیراقی کردووە. کتیبە بەناوبانگەکەی (رحلة تنكر الى بلاد الرافدين و كردستان) سالی ١٩١٢ بە چاپی گەیاندووە، سالی ١٩٢٦ دوای مردنی

دووباره چاپکراوەتەوه. سۆن سەردان و گەشت و سەفەری بۆ تورکیا و رۆژهەلاتی ناوەراست کردووه، جل و بەرگی کوردی و هەندێ جار هی ئیرانی پۆشیوه. ناوی لەخۆی ناوه (میرزا غولام حوسین شیرازی). دەنیردریتە ناوچەی بەختیار، توانیویەتی بەهۆی شەش جەنگاوەری ئازای کورد بزوتنەوەو سەربزیوی تورکی، ئەلمانی، لە ناوچەکەدا لەناو ببات. سالی ١٩١٩ دەبیتە حاکمی سیاسی شاری سلیمانی. ئەمن و ئاسایشی تیدا سەقام گیرکردووه، گەلێ پردو ریگاوبان و قوتابخانەی بنیاد ناوه. لە قوتابخانەکان بە کوردی خویندراوه، فەرمانبەرو کارمەندانی خۆی هەمووی لە رۆلەو پیاوی کورد پیك هینابوو. لە سالی ١٩٢١ پاش دامەزراندنی حکومەتی نیشتیمانی عیراق دەگەریتەوه ئینگلتەره، بەردەوام دەبی لە دانانی فەرهەنگی زمانی کوردی، دەست نووسەکەی دوای مردنی لە (پەیمانگای دیراسەتی رۆژهەلات) پاریزراوه. نەخۆشی تینی بۆ دینێ، بۆ چارەسەر دەچیتە بنزرت لە تونس، لە گەرانەوەیدا لەناو کەشتیەکەدا لە ٢٤ شوبات ١٩٢٤ گیانی لەدەست داوه.

سۆن لەو ماوەیەدا شارەزایی و زانیاریەکی تەواوی لەسەر هۆزو عەشیرەتەکانی کورد پەیدا کردووه. سەردانی عادلە خانم دەکا بەراشکاوی باسی میوان داری و شیوەی روخسار و جلوبەرگی ئەم خاتونە سەرداره کورده دەکات، پاشان چاوی بە تاهیر بەگی شاعیر دەکەویت و دەلێ: تاهیر بەگ جگە لە زمانی کوردی فارسی و تورکی و کەمێ فەرەنسی زانیوه.

سۆن لە کتیبەکەیدا باسی جلوبەرگ و داب و دەستور و نەریتی کوردی کردووه. کتیبەکەی بە لیدوان لەسەر هەندێ خیلەسات و عەشیرەتەکانی کورد کۆتا پێ هیناوه، لەوانە: حەیدەرانلۆ، شکاك، هەکاری، موکری، پشدەر، رەواندوز، شوان، بابان، بانه، مەریوان، جاف، هەماوەند، شەرەف بەیانی، باجەلان، هەورامان، سلاحی، جۆران، کەلهورو، سنجابی.

سیرجۆن ئیدمۆندس

لـه پیشـەوەی شـارەزایانی کاروبـاری کـوردو زمانەکەیـەتی لـەم سـەردەمەدا. فەرمانبـەری بەریوەبەرایـەتی و ئـەدیب و دانـەری ئینگلـیزی سـیرئیدمۆندس لـە ٢٦ تشرینی یەکەم ١٨٨٩ شاری ئۆسکای یابانی هاتۆتە دنیا، کەوالتـەر ئیدمۆندسـی باوکی لەوێ قەشە دەبێ.

سیر لـە جامیعـەی کمبریدج خویندویـەتی زمانی عـەرەبی تورکی و فارسـی فـیر بووە، سالی ١٩١٠ بە سیفەتی وەرگیر دەچیتە ناو کاری قونسولیەت، کارمـەند دەبێ لـە ئەسـتەنبۆڵ و بوشـەهر. جـەنگی جیـهانی بـەرپا دەبـێ، دەیکەنـە یـاریدەدەری ئەفسەری سیاسی، لەو هەلمەتە سوپاییەی کە نیردراوەتە سەر عیراق (١٩١٥)، بەو پایـەو بـەو سیفەتە خزمـەتگوزاری لـە عیراق و ئیران و کوردسـتان دا کـردووە، دوای دامـەزراندنی حکومـەتی عـیراقی دەبیتـە پشـکنینەری بەریوەبەرایـەتی کـەرکوك و سـلیمانی (١٩٢٢)، دەگوازریتـەوە بـە یـاریدەدەری راویژکـار لـە وەزارەتـی نـاوخۆدا (١٩٢٥)، پاشان راویژ کار لە وەزارەتی دەرەوە (١٩٣٣)، دوایـی راویژکـاری وەزارەتـی ناوخۆ (١٩٣٥-١٩٤٥)، دەگەریتەوە لەندەن دەیکەنـە راویژکار لـە وەزارەتـی دەرەوەی بەریتانیا. دەبیتە نوینەری هەمیشەیی لە دەزگاکانی نیودەولەتی بۆ پەناهـەندەکان لـە جنیڤ. بۆ پایەی وەزیر مفەوەز بالا دەکرێ. لە ١٩٥٠ واز لەکارو فەرمان دینـێ. دوای ئـەوە دەسـتی کـردووە بـە موحـازەرە لەسـەر زمـانی کـوردی لـە پـەیمانگای دیراسـەتی رۆژهەلاتی و ئەفەریقی سەر بە جامیعەی لەندەن.

ئەم پیاوە بەگەلی ئـەرکی گرنگـی بەریوەبەرایـەتی و سیاسـی لـە عیراق هەلساوە، پـــەیوەندی دۆســـتایەتی بەگەلـــێ کەســـایەتی دەســـتەلاتداری عـــیراق هـــەبووە، بەشیوەیەکی تایبەتیش بە ئەدیب و زانای مـەزنی کـورد تۆفیق وەهبـی بەگـەوە، هـەتا مـەرگ لیکـی دانـەبراندن ئاشـنایەتی و هاموشـۆیان لەگـەڵ یـەکتر هـەر بـەردەوام بـووە، پیکەوە فەرهەنگیکی کوردی - ئینگلیزی یان داناوە (١٩٦٦).

ئیدمۆنـدس دانـەری چـەندین کتیبـە ناودارترینیـان (کـورد - تـورك - عـــەرەب) (١٩٥٧) پاریزەر جەرجیس فەتحوللا وەریگیراوەتە سەر زمانی عەرەبی.

ئیدمۆندس له ١١ حوزه‌یران ١٩٧٩ له ناوچه‌ی کند کۆچی دوایی ده‌کا. وتاریکی له ژێر ناوی (الحلفية الدستورية للحرب الكردية في العراق) نووسیوه و له گۆڤاری کوردستان زمان حالی خویندکارانی کورد له ئه‌وروپا که له له‌نده‌ن به ئینگلیزی ده‌رده‌چوو بلاوکردۆته‌وه.

** كۆتایـــــــــــــــــــــی **

فەهرەست

پێشەکی وەرگێڕ
کورتەیەك لە ژیانی دانەر
پێشەکی دانەر
چاوپیاخشاندنێك لەسەر گەلی کورد
دەوڵەتی بنەماڵەی بابان
ئیمارەتی مەحمود پاشا
موقیمی بەریتانی و گەشتەکەی
دووا ڕۆژانی دەوڵەت
ناودارانی بنەماڵەی بابان
١. ئەحمەد پاشا
٢. عەزیز بەگ
٣. عەبدوڵڵا موسیب پاشا
٤. محەمەد ڕەشید پاشا
٥. خەلیل خالید پاشا
٦. محەمەد شەریف پاشا
مەسەلەی کورد لە کۆنگرەی قاهیرەدا
٧. شێخ مەحمود
بنەماڵەی بارزانی
٨. شێخ ئەحمەد بارزانی
٩. مەلا مستەفای بارزانی
١٠. دوکتۆر عەبدول ڕەحمان قاسملۆ

تەسەوف و زانیاری لە کوردستان

١١. شێخ مارفی نۆدێ

١٢. شێخ خالیدی نەقشبەندی

١٣. شێخ عەبدوڵڵای بێتوشی

١٤. نامی عەبدوڵلاّ ئەفەندی حەیدەری

١٥. حاجی ئەسعەد ئەفەندی حەیدەری

کوردەکان لە تورکیا

١٦. سەعید پاشا

١٧. سەعید پاشای کورد

١٨. ئەحمەد سورەیا

١٩. رەسول مستی

٢٠. یوسف ضیاء پاشا

٢١. یوسف ضیاء

٢٢. ئەحمەد فایز

٢٣. عیزەت بەگ خەندان

٢٤. سلیمان بەگ خەندان

٢٥. ئیسماعیل پاشای بابان

٢٦. مستەفا زهنی پاشای بابان

٢٧. ئیسماعیل حەقی بەگ بابان

٢٨. سلیمان نەزیف بەگ

٢٩. فایق عەلی بەگ

٣٠. ئەمیر لیوا مستەفا پاشا یا مولکی

٣١. ئەمیر لیوا ئەمین پاشارواندوزی

کوردەکان لە میسر

٣٢. عەباس بارزلی

٣٣. عەلی رەزا بەگی کورد

٣٤. ئیسماعیل حەقی پاشا

٣٥. مشير شاهين پاشا
بنەماڵەی تەیموری
٣٦. عائیشەخانی تەیموری
٣٧. ئەحمەد تەیمور پاشا
٣٨. محەمەد تەیمور پاشا
٣٩. محەمەد تەیمور
٤٠. مەحمود تەیمور
٤١. شێخ محەمەد عەبدە
٤٢. قاسم ئەمین
٤٣. عوسمان ئەبو بەکر دقنە
کوردەکان لە حیجاز
٤٤. شێخ محەمەدی کوردە
٤٥. عەلی زوهری شێروانی
٤٦. محەمەد ماجدی کورد
٤٧. کوردەکانی سوریا
٤٨. هۆلۆ پاشاو بنەمالەکەی
٤٩. ئیبراهیم بەگ هنانۆ
٥٠. محەمەد کورد عەلی
پیاوانی ئایینی و ئەدەبی
بنەمالەی حەیدەری
٥١. ئیبراهیم فەسیح حەیدەری
٥٢. محەمەد ئەمین زەند
٥٣. موفتی زەهاوی
٥٤. شیخ رەزای تالەبانی
٥٥. محەمەد مەحوی
٥٦. سالح حەریق
٥٧. ئەحمەد مەلا قادر

٥٨. محەمەد ئەمین کوردە
٥٩. عەبدول رەحمان قەرەداغی
٦٠. ئەمین یومنی
٦١. محەمەد تەها شێروانی
٦٢. نورەدین شێروانی
٦٣. ئەمین فەیزی بەگ
٦٤. حوسین نازم
٦٥. مستەفا ساحیبقران
٦٦. ئەحمەد حەمدی ساحیبقران
٦٧. حەسەن بامەرنی
٦٨. ئەبوبەکر مەلا
٦٩. توفیق پیرەمێرد
٧٠. محەمەد کۆیی
٧١. عەبدول عەزیز حاجی ئەمین
٧٢. فایەق بێکەس
٧٣. ئەحمەد خانەقا
٧٤. عەبدول قادر زەهاوی
٧٥. رەفیق حیلمی
٧٦. عەبدوڵڵا گۆران
میژوونوسان
٧٧. مەلا جەمیل رۆژبەیانی
٧٨. شوکری فەزلی
٧٩. عەبدول قادر رەشید ناسری
٨٠. حوسین مەردان
پیاوانی بەڕێوبەرایەت و سیاسەتمەدار
٨١. عوسمان پاشای جاف
٨٢. مەحمود پاشای جاف

٨٣. مەحمود خدر
٨٤. تاهیر بەگ
٨٥. رەشید پاشای زەهاوی
٨٦. عەبدوڵڵا موخلیس رەسول زادە
٨٧. حەمدی پاشای بابان
٨٨. محەمەد سالح میللی
٨٩. حەمدی بەگ بابان
٩٠. میر لیوا فەتاح پاشا
٩١. ئیبراهیم حەیدەری
٩٢. شێخ محەمەد بریفکانی
٩٣. سەعید مەعروف
٩٤. بابەکر سەلیم ئاغا
٩٥. ئەحمەد عوسمان
٩٦. رەشید بەگ بەرواری
٩٧. توفیق خالیدی
٩٨. جەمیل حەوێزی
٩٩. محەمەد ئەمین زەکی
١٠٠. هەیبەتوڵڵای موفتی
١٠١. ئەحمەد کەرکوکی
١٠٢. میرزا فەرەج شەریف زادە
١٠٣. سەبیح نەشئەت
١٠٤. مەعروف عەلی ئەسغەر جیاوك
١٠٥. سدیق مەزهەر مستەفا
١٠٦. محەمەد حەبیب تالەبانی
١٠٧. فایەق تالەبانی
١٠٨. خدر ئەحمەد دزەیی
١٠٩. داود حەیدەری

١١٠. سالح زەکی ساحیبقران
١١١. فەریق ئەمین زەکی سلیمان
١١٢. محەمەد سالح خانەوادەی محەمەد عەلی بەگ
١١٣. فارس ئاغای محەمەد زێباری
١١٤. سەعید دۆسکی
١١٥. فەریق حوسێن فەوزی
١١٦. جەمیل بابان
١١٧. لیوا خالید مەحمود زەهاوی
١١٨. عەبدوڵلاّ سلێمان بەیاتی
١١٩. عەبدول حەمید جاف
١٢٠. فەریق بەکر سدقی
١٢١. تۆفیق وەهبی
١٢٢. محەمەد عەلی مەحمود
١٢٣. دارا بەگ
١٢٤. ئەمین رەشید ئاغا
١٢٥. سەلاحەدین بابان
١٢٦. جەلال بابان
١٢٧. جەمال بابان
١٢٨. سدیق رەسول قادری
١٢٩. شێخ قادر شێخ سەعید حەفید زادە
١٣٠. داود جاف
١٣١. ئیسماعیل رواندوزی
١٣٢. حازم شمدین ئاغا
١٣٣. ماجد مستەفا
١٣٤. راغیب عەبدوڵلاّ بەگ
١٣٥. دوکتور شەوکەت زەهاوی
١٣٦. ئەحمەد موختار جاف

١٣٧. ليوا بەهادين نوری

١٣٨. سەيفوڵڵا خەندان

١٣٩. محەمەد عەتا ئەمين

١٤٠. ئەحمەد تۆفيق

١٤١. عەلی کەمال عەبدولڕەحمان

١٤٢. سەعيد بەگ ميری شێخان

١٤٣. غياث الدين نەقشبەندی

١٤٤. ئەحمەد موختار بابان

١٤٥. محەمەد سەعيد قەزاز

١٤٦. عەلی حەيدەر سلێمان

١٤٧. محەمەد سديق تەها

١٤٨. قاسم حەسەن

١٤٩. حەسەن فەهمی جاف

١٥٠. ميرانی قادر بەگ

١٥١. باباعەلی شێخ مەحمود حەفيد

١٥٢. نازم زەهاوی

١٥٣. خاليد نەقشبەندی

١٥٤. عيزەدين مەلا

١٥٥. مەحمود جەميل

گەريدە و مێژوو نووسان

١٥٦. ليکلاما ئينهۆڵت

١٥٧. کوترد مارگريت لوپيان بێل

١٥٨. ئيلی بانيستر سئن

١٥٩. سێرجۆن ئيدمۆندس

سەرچاوەکان

کەم تا زۆر سوودم لەم سەرچاوانە وەرگرتووە "وەرگێڕ"

١. دیوانی فایەق بێکەس / چاپی دووەم محەمەدی مەلا کەریم ١٩٨٠
٢. دیوانی پیرەمێردی نەمر / محەمەد ڕەسول هاوار
٣. دیوانی پیرەمێرد / فایەق هۆشیار
٤. دیوانی حاجی قادری کۆیی / عەبدول ڕەحمان سەعید ١٩٢٥ چاپخانەی دار السلام
٥. دیوانی گۆران – بەرگی یەکەم / محەمەدی مەلا کەریم چاپخانەی کۆری زانیاری کورد ١٩٦٦
٦. دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی
٧. پەندی پێشینانی – پیرەمێرد / بەشی یەکەم ١٩٩٥ بەشی دووەم ١٩٦٦
٨. شێخ مەحمودی قارەمان / محەمەد ڕەسول هاوار
٩. دیوانی حەمدی / ئەحمەد بەگی ساحێبقڕان
١٠. میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەمدا / نەوشیروان مستەفا
١١. دیوانی ساڵح حەریق / مەحمود خاکی ١٩٦٩
١٢. چاوپێکەوتن لەگەڵ عیزەدین مەلا ئەفەندی
١٣. دیوانی پیرەمێرد / کۆکردنەوەو ساغکردنەوەی – مستەفا سالح کەریم – فائق هوشیار – مەحمود ئەحمەد محەمەد، محەمەد نوری تۆفیق، ئەحمەد زرەنگ.
١٤. پەیوەندی دیدار لەگەڵ مامۆستا مەسعود محەمەد
١٥. دیوانی ئەحمەد موختار جاف
١٦. الکرد و کردستان – في الوثائق البریطانیة / دکتور وەلید حەمدی
١٧. چاوپێکەوتن لەگەڵ خوشکە نەجات کچی ڕەفیق حیلمی

١٨. شاره شیرینەکەم سلیمانی / جەمال بابان
١٩. دیوانــی مــەحوی / مــەلا محەمــەدی بلآخــی لیکدانــەوەو لیکۆلینــەوەی مامۆســتا عەبدولکەریم مودەریس
٢٠. دیدارو چاوپیکەوتن لەگەڵ خوشکە پەری کچی سەعید قەزاز – لەندەن
٢١. رۆژنامەی خەبات / ١٦-١٢-١٩٤٢ ئەحمەد جەمال
٢٢. یادداشت / مامۆستا رەفیق حیلمی
٢٣. کۆماری مهاباد / مەحمود مەلا عیزەت
٢٤. دیوانی حاجی قادر / کەریم شارەزا – سەردار میران

سوپاس و پێزانین

بۆ

- برازایانم قاسم عبد العزیز و فەرهاد عبد العزیز
- ئاراسی کوڕم
- سەرکەوت خۆشناو

هیوادارم سەرفراز و سەرکەوتووبن و نمونەیان هەر زۆر بن.

عبد الخالق